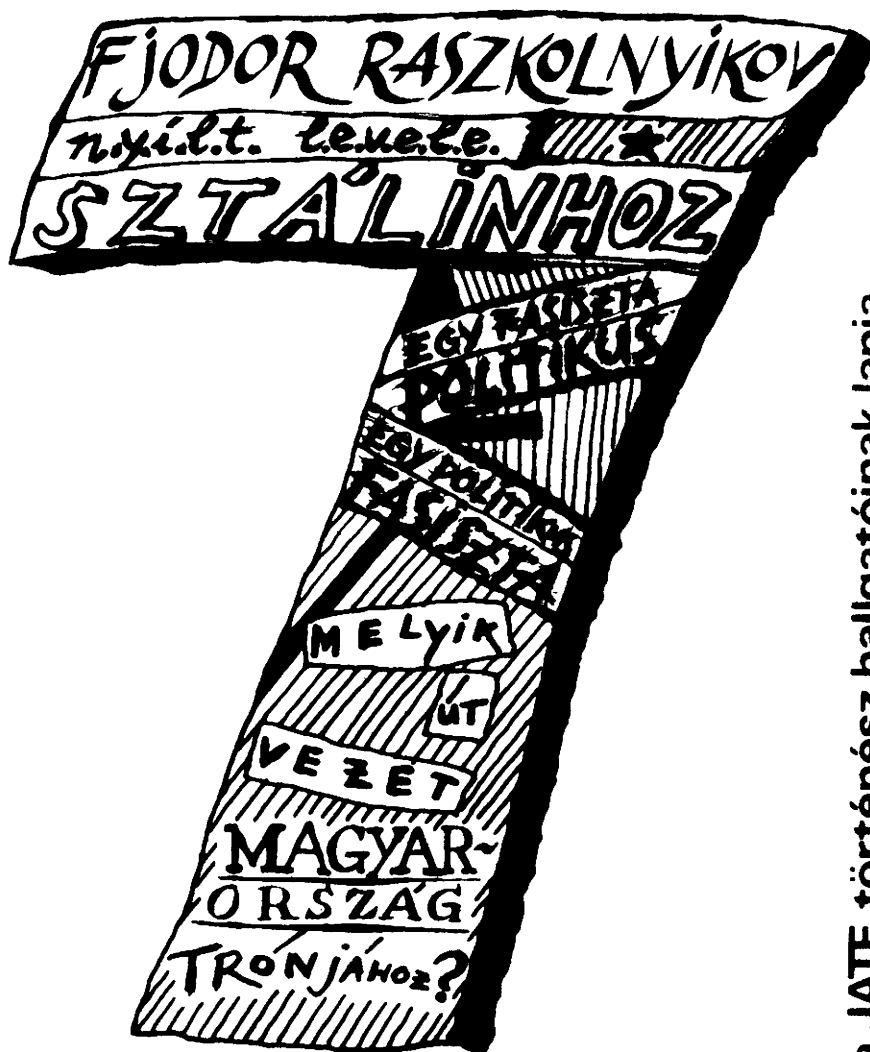

AETAS

a JATE történész hallgatóinak lapja

1987/3

"AETAS"

A JATE TÖRTÉNÉSZ HALLGATÓINAK
NEGYEDÉVENKÉNT MEGJELENŐ KIADVÁNYA.

CÉLJA, HOGY FÓRUMOT TEREMTSEN A
TÖRTÉNETI TÉMÁVAL FOGLALKOZÓ
FIATALOKNAK (EGYETEMI HALLGATÓKNAK,
PÁLYAKEZDŐKNEK).

A LAP KÖZÖL: TÖRTÉNETI TÁRGYÚ
TANULMÁNYOKAT, FORRÁSOKAT, KRITIKÁKAT,
ISMERTETÉSEKET, BESZÉLGETÉSEKET. A
TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK MÁS ÁGAI ELŐL
SEM ZÁRKÓZUNK EL.

A KÖZLÉS KRITÉRIUMA: A BEKÜLDÖTT ÍRÁS
SZAKMAI SZINNVONALA. ENNEK MEGÍTÉLÉSÉT A
SZERKESZTŐSÉG MAGÁNAK TARTJA FENN.

KÉZIRATOT KÉRÉS ESETÉN MEGŐRZÜNK ÉS
VISSZAKÜLDÜNK.

OLVASÓI LEVELET CSAK ABBAN AZ ESETBEN
KÖZLÜNK, HA AZ LAPUNK VALAMELYIK
ÍRÁSÁRA SZAKMAI JELLEGGEL REFLEKTÁL.

AZ "AETAS" ELŐJEGYZHETŐ A SZERKESZTŐSÉG
CÍMÉN. MEGJELENÉSE UTÁN UTÁNVÉTELLEL
POSTÁZZUK A SZÁMOT.

AETAS 7.

1987/3

A kiadvány az *MTA – Soros Alapítvány Bizottság*
és az *ADATREND Kisszövetkezet* támogatásával
jelent meg

Szerkesztők: *Bellavics István* főszerkesztő
Pikó András
Pribelszki János
Vajda Zoltán

Tanárszerkesztő: *Dr. Tóth Sándor*

Szerkesztőség címe: *JATE Bölcsészettudományi Kar*
Történettudományi Szakkönyvtár
6722 Szeged, Egyetem u. 2-6.

ISSN 0237 – 7934

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- Németh Csaba: Melyik út vezet Magyarország trónjához? /Bethlen Gábor 1628–1629-es keleti terve, és annak diplomáciai háttere/ 5
- Valuch Tibor: "Nem hagyjuk a TSZ szervezést a véletlenre..." /Kollektivizálás Homokmégyen 1958–1961/ 23

FORRÁSKÖZLÉS

- Fjodor Raszkolnyikov levele Sztálinhoz /1939 augusztus 17./
/fordította: Zilahi Tibor/ 50
- Bellavics István: Az áldozatok vétké? /Néhány megjegyzés a sztálini terror magyarázatául/ 63

HATÁROKON TÚL

- Népiség és emigráció /Beszélgetés Borbándi Gyulával/
/készítette: Pikó András/ 70
- Borbándi Gyula válogatott műveinek bibliográfiája 87
- Borbándi Gyula: Magyar – magyar kapcsolatok 89

KITEKINTÉS

- A magyarországi forráskiadás hiánypótló vállalkozása
/Beszélgetés Kristó Gyulával a készülő Anjou-kori Oklevéltárról/
/készítette: Pribelszki János/ 108
- Soós Edit: Nemzetközi tanácskozás a Mediterráneumról 114

Duró Annamária:	Az ember és környezete – a komplex kutatás módszerének kialakításáért /Az MTA Regionális Kutatások Központjáról és annak folyóiratáról/	118
KRITIKA – VITA		
Deák Ágnes:	"...haladásunk csaknem határtalan." /Schlett István: Eötvös József c. könyvéről/	123
ISMERTETÉS		
Vajda Zoltán:	Nagy Lajos a magyarok királya /az azonos című angol nyelvű kiadványról/	137
Robert Mandrou:	Lucien Febvre. Egy sors – Martin Luther /fordította: Szilasi László/	140
Tóth Péter:	Egy fasiszta politikus – egy politikus fasiszta /Ormos Mária: Mussolini c. könyvéről/	145
HÍREK - RÖVIDEN		150
MUNKATÁRSAINK		153

A címlap Gáll Tibor munkája

A hátsó borítón az "AETAS"-KÖNYVEK sorozat három kiadványának címe olvasható

NÉMETH CSABA: MELYIK ÚT VEZET MAGYARORSZÁG TRÓNJÁHOZ? (Bethlen Gábor 1628 – 29-es keleti terve, és annak diplomáciai háttere)

Erdély nagy fejedelmének politikai eszméi között mindig is központi helyen szerepeltek az ország egységének helyreállítására vonatkozó tervek. Megvalósításukhoz viszont csak a fejedelemség külpolitikai helyzetének megszilárdulása, az ország gazdasági felvirágoztatása, a belpolitikai helyzet stabilizálása után kezdhetett. Kedvező lehetőséget kínált ehhez bekapcsolódása a harmincéves háborúba, melyben a kontinens valamennyi számottevő hatalma részt vett. Mindez magában hordta annak lehetőségét, hogy az Erdélyt szorongató két nagyhatalom – zsitvatoroki békében rögzített – patthelyzete felborulhat. Erőegyensúlyuk labilitása pedig elősegíthette e kis állam mozgásterének kiszélesítését. Bethlen volt az első fejedelem, aki ezt felismerve egy Erdélyből kiinduló országegyesítést is lehetségesnek¹ tartott az eddigi, Habsburg – párti próbálkozásokkal szemben.

A felismerést tett követte: 1619-ben csatlakozott a cseh Habsburg – ellenes felkeléséhez, a Porta hathatós támogatásában bízva. A szultán által nyújtott segítség mértéke viszont meglehetősen csekély volt, így a fejedelemnek kezdeti sikerei (1620: királlyá választás) után, a nikolsburgi békében (1622) részeredményekkel (hét felvidéki vármegye Erdélyhez csatolása) kellett beérnie. Már ekkor fontolgatta egy külpolitikai fordulat esélyeit.

Erre csak a második Habsburg – ellenes hadjáratát (1623) követően került sor. Ekkor már felismerte, hogy a török szövetségében elérte már azt, amit maximálisan elérhet: felajánlotta a kardját Bécsben (1624 eleje)! Biztosítékul a császártól leánya kezét és Magyarország kormányzóságát kérte. Viszonzásul ígéretet tett arra, hogy egy törökellenes had fővezéréként visszafoglalja a hódoltsági területet.

Mínt hogy II. Ferdinánd elzárkózott az ajánlat elől, új utat kellett keresnie. Kapóra jött számára a hágai szövetségben egyesült nyugat – európai hatalmak (Anglia – Hollandia – Dánia) csatlakozásra szólító felhívása (1625. december). Tárgyalásai eredménnyel zárultak: az 1626. november 30-i westminsteri szerződéssel Erdély a szövetség teljesjogú tagjává vált. Ezzel Bethlen elérte Erdély önálló európai hatalmi tényezőként való elismertetését. Sajnos mindezt már nem állt módjában kihasználni, mert a hadiesemények túlhaladtak a

tárgyalások ütemén: december 20-án, Pozsonyban különbékével kényszerült befejezni utolsó Bécs ellenes hadjáratát.

Tevékenységének középpontjában ezt követően az állt, hogy a két császár között 1627-ben induló szőnyi béketárgyalásokon elismertesse a következő cikkelyt: "Erdélynek, s annak fejedelmének egyik hatalmas császártól se legyen semmi bántása"² Ennek elismerése gyakorlatilag Erdély függetlenségeinek kétoldalú garanciáját jelentette volna. A szultán ellenállásán azonban ez az elképzelés is megbukott.

Nem maradt számára más lehetőség, mint az országegyesítés közvetett útjának kipróbálása. Korábban is találkozhatunk már olyan elképzelésekkel, melyeknek közös kiindulópontja az volt, hogy a kis Erdély ereje önmagában nem elég az országegyesítés vállalásához. Fejedelmeinek előbb olyan külső területeket kell szerezniük, amelyek birtokában később önállóan, más hatalmak támogatása nélkül is felléphetnek az egység megteremtése érdekében.³

Két példa állt a fejedelem előtt: Báthori Istváné, aki Lengyelország megszerzésével vélte elérhetőnek a magyar koronát, valamint Báthori Zsigmond és Báthori Gábor tervei, akik előbb a román fejedelemségek feletti fennhatóság megszerzésével próbálkoztak. A választás korántsem volt olyan egyszerű, mint az utólag látszik. Bethlen ugyan 1624 nyarán néhány ellenzéki főúrtól meghívást kapott a lengyel trónra, de az akkori nemzetközi helyzetben, amely a Habsburgok sorozatos győzelmeit hozta, nem volt tanácsos a császárral, de még annak szövetségeseivel, III. Zsigmond lengyel királlyal sem ujjat húzni.

Nem maradt más lehetősége, mint a másik út választása. Véleményünk szerint az 1627-es év második felében Bethlent foglalkoztatta "Dácia királysága" létrehozásának terve.⁴ Ezzel összhangban jelentkezik ismét (1627. december) törökellenes javaslataival. Ehhez a török birodalom gyengülésének felismerése és a perzsákkal vívott háborújának elhúzódása szolgáltathatott alapot.

Ezzel a tervvel állhatott összhangban ifjabb unokaöccse, Bethlen Péter nyugat-európai körútja, amely szintén erre az időre esett.⁵ Ha végigttekintünk utirányán (Brüsszel-London-Párizs "végül Spanyolországon és Szilézián - Szicilián? - keresztül Rómába érkezett" - onnét pedig Velencén keresztül utazott haza) szembetűnik, hogy csupán egy olyan országot keresett fel, mely tagja volt a hágai szövetségnek. Nem tartjuk elképzelhetetlennek, hogy egy összeurópai törökellenes akció lehetőségéről is tárgyalhatott. Ezt a török vezetők sem tartották kizártnak. Nem ok nélkül kellett kivédenie Bethlennek azt a vádat, hogy "belső embereinkkel a keresztény királyoknál török ellenes hadról tárgyaltunk, mondván öcsénk ügyében jártunk el."⁶

Miután a török politikusok nyomára bukkantak a fejedelem szervezkedésének, II. Ferdinánd pedig hadait nem a török ellen, hanem a birodalmi egység megteremtése érdekében óhajtotta felhasználni,⁷ Bethlen kénytelen volt a Dácia tervtől is elállni.

Egyik legjobb diplomatáját, Toldalagi Mihályt küldte el a Portára,⁸ hogy visszaszerezze a törökök bizalmát (1628. március). Nem sokkal később Bécsbe is küldött követet⁹ (május). Békevágyát hangoztatva kijelentette, hogy nem készíti elő támadást svéd szövetségben, ugyanakkor azt sem hiszi el, hogy a császár őt meg akarná támadni – bár ilyen híreket hallott.

A békevágy hangoztatására alapos oka volt. Ezt követelte tőle a közhangulat, belső ellenzékének az aktivizálódása. A tavaszi országgyűlésen hozott törvények bevezetőjében például ezt olvashatjuk: "békességnek ... mindnyájan hasznát érezzük ... kérjük ő szent felségét ... ezután is élhessünk ezen csendes és békességes állapotban".¹⁰

A fejedelem, jobb híján régi politikájával, a két császár egymás elleni kijátszásával próbálkozott ebben az időben. Ennek kedvezett a Habsburg–török viszony feszültté válása.¹¹ A szultán ugyan még decemberben ratifikálta a szőnyi békét, de oly módon hamisítva meg az eredeti példányt, hogy II. Ferdinándot kérelmezőként tüntette fel. Egy ilyen okmány aláírását a császár nem vállalhatta magára, így az ígért követe és ajándékai sem érkeztek meg Sztambulba. Ez viszont a török vezetést ingerelte fel.

Bethlen Toldalagival épp az ellenkezőjét csináltatta, mint amit Bécsben megígért. Először is a nyugat – európai országok követeivel vette fel a kapcsolatot. Ha nem akarta, hogy teljesen "lefrják", kezdeményeznie kellett: ígéretet tett egy sziléziai hadjáratra, ha ott sógorával, Gusztáv Adolf svéd királlyal egyesülhetne. A konstantinápolyi angol követ, Sir Thomas Roe éles szemmel vette észre¹², hogy mindez csak szemfényvesztés. A fejedelem valójában távolabb van a támadástól, mint eddig bármikor.

A pasákat ugyanakkor két német hadsereg várható támadásának hírével rémisztgette, maga is engedélyt kérve a táborbaszálláshoz. Június közepén Toldalagi kedvező válasszal tért haza: Bethlen megkapta a parancsot, hogy álljon készen a védekezésre. Roe szerint azért nem támadási parancsot kapott, mert attól féltek a törökök, hogy az írást azonnal Bécsbe küldené a béke megtorpedózására.

Nem fér hozzá kétség, hogy ebben az időben minden energiáját a béke megakadályozására összpontosította. Ennek érdekében többet mozgatót meg, mint idáig bármikor: 10 000 emberről van szó. A kérdés csak az, hogy vállalta volna-e egy háború kirobbantásának kockázatát, vagy csupán politikai manővereit támogatta ezzel a megmozdulással?

Július közepén Kassán állt seregével, majd szeptemberben Munkácson-, Ecseden keresztül nyírbároba vonult vissza. Több magyar történész e hadmozdulatról alkotott véleményét összehasonlítva felmerül a kérdés: Mi volt Bethlen célja – támadás vagy temetés?¹³ "Hadjárata" befejező aktusaként ugyanis elődje, a már 15 éve halott(!) Báthori Gábort temetette el ünnepélyesen.

Vannak, akik hadmozdulatát Habsburg-ellenes lépésnek értékelik, a visszavonulását pedig azzal magyarázzák, hogy tartott egy moldvai-tatár-kozák támadástól, illetve katolikus főurai mozgolódásáról kapott hírt.¹⁴ Véleményünk szerint Miron vajda hűségében ekkor még nem kételkedhetünk. A török által nemrég elűzött kán fogadott ugyan kozákokat szolgálatába, de minthogy vele is jó kapcsolatai voltak a fejedelemnek, jogosabban várhatta volna csatlakozásukat, mint betörésüket.

Azt is feltételezhetnénk, hogy a várt török segítség elmaradása készítette visszafordulásra a fejedelmet. Mi mégis azt tartjuk valószínűbbnek, hogy eleve számolt e segítség elmaradásával és támadását csak demonstrációnak szánta.

Kinek szólhatott ez a demonstráció?¹⁵ Egyszerre több címzettnek is. Először is a törököknek, bizonyítva a birodalom iránti hűségét: lám, ha ellenség fenyeget – mint jelentette nekik – ő kész ellene kivonulni. Továbbá a protestáns hatalmaknak is szólt: lássák, ő nem mondott le Habsburg-ellenes terveiről, de ha segítség nem érkezik, egyedül nem vállalhatja a támadást. A császárnak is tartalmazott üzenetet: a dán király fölötti győzelme még nem jelenti az egész protestantizmus fölötti diadalát. Fenyegetésként értelmezték a lengyelek is, attól tartván, hogy hátba fogja őket támadni. Így fel lehet fogni a svédek megsegítésére tett kísérletnek is. Ez azonban aligha állt a fejedelem szándékában. Ő ugyanis a svédekkel való szövetkezésre csakis egy, a császár elleni támadással kapcsolatban gondolt. Most sem azért vonult fel, hogy segítségükre legyen Lengyelország legigázásában. Épp ellenkezőleg! A svédek sikerei aggaszhatták, s e hadmozdulattal óhajtotta felhívni királyuk figyelmét arra, hogy még ő is a porondon van – azaz, igényt tart a lengyel koronára. Ebben az összefüggésben kaphat értelmezést Báthori Gábor temetése is.

Vizsgáljuk meg mi oka lehetett arra a fejedelemnek, hogy elődjét épp ekkor, halála után 15 esztendővel helyeztesse ünnepélyesen örök nyugalomra családi sírboltjába!

Magyarázatul szolgálhatna az is, hogy hatalma ekkoriban szilárdult meg annyira, hogy elővehesse a "tisztázatlan" körülmények közt elhunyt előd ügyét. Azonban – mint láttuk – éppen uralkodása ezen utolsó szakaszában kezdett mozgolódní az ellenzéke. Így lépése belpolitikailag talán az ő megnyerésüket is szolgálta. De nem csak ezt! Még 1626-ból is arról értesülünk, hogy Bethlen

tartott Báthori Gábor féltestvére, András trónigényétől.¹⁶ Báthori András 1621 óta Lengyelországban élt, s a fejedelem csak 1627-ben ismerte el felső-magyarországi birtokaihoz való jogát. Hazatérésének engedélyezése pedig bátyja temetésével lehet összefüggésben.¹⁷ Az engedély megadásánál két szempont vezethette a fejedelmet. Egyrészt a Báthori-család kiengesztelése, másrészt pedig a még mindig riválisnak tartott András eltávolítása Lengyelországból – nehogy ottani terveit megzavarhassa.

Úgy tűnik tehát, hogy ekkor már létezett egy lengyelországi terv, és ahhoz, hogy Báthori István örökségét, a lengyel korona megszerzésének programját ország-világ előtt nyíltan felvállalhassa, szüksége volt a Báthori-család nyílt rehabilitálására is.

Az ún. keleti terv keletkezési idejével kapcsolatban vitába kell szállnunk azokkal a nézetekkel, amelyek ezt rögtön a fejedelem harmadik hadjárata utánra, 1627-re datálják.¹⁸ Az első momentum, amely ennek létezésére utal, Velence portai követének 1628 február 5-i jelentésében található meg.¹⁹ A terv részleteiben azonban csak a júliusi-szeptemberi események után bontakozik ki. Mielőtt ezen eseményeket és e terv lényegét áttekintenénk, azt kell megvizsgálni, hogy melyek voltak megszületésének okai.

Bethlen helyesen ismerte fel azt, hogy a török birodalom nagyarányú segítségére nem számíthat. A nyugati segítségben való bizakodása viszont tévesnek bizonyult. Nem vette észre, hogy e nagyhatalmak az európai erőegyensúly elvét képviselve politizálnak, s Erdélyre csupán mint a Habsburgok keleti szárnyát lekötő erőre van szükségük. A fennálló közép-kelet-európai politikai struktúra alapvető megváltoztatására irányuló betheleni elképzeléseket már nem állt érdekükben támogatni. A keleti terv érdeme épp az, hogy ezen a helyzeten próbált változtatni. A feltörekvő Svédország és Oroszország szövetségére kívánt építeni, hisz nekik érdekükben állt a fennálló hatalmi viszonyok gyökeres átalakítása, hogy nagyobb befolyást tudjanak biztosítani maguknak Európában.

A terv lényegét abban látjuk, hogy Bethlen a fentemlített államok és a török szövetségére támaszkodva próbálta a lengyel koronát megszerezni, majd pedig annak segítségével a magyar királyságot is. A terv viszont Lengyelország koronája megszerzésével kapcsolatban nem számolt katonai akcióval, leszámítva a következő királyválasztásra viheto fegyveres kíséretet. A fejedelem tehát lengyel választóinak küldött 1624-es üzenetét²⁰ vette alapul. Kitérővel mért fel, hogy Erdély ereje önmagában kevés lenne egy Lengyelország elleni hadi vállalkozáshoz, ha pedig svéd-orosz szövetségben lépne fel, akkor a végelszámolásnál osztoznia kellene szövetségeseivel. Azaz, egy ilyen hadjáratban történő részvétel egyenlő lenne Lengyelország felosztásában

történő részvétellel.²¹ Neki pedig erős Lengyelországra volt szüksége. Nem hódítóként akart fellépni, hanem egy belső, őt támogató pártra alapozva. A III. Zsigmond halálát követő királyválasztó országgyűlésen kívánt megjelenni, hátát egy svéd-orosz-török szövetséggel biztosítva. Ezek beavatkozására azonban csak abban az esetben tartott igényt, ha a belső párt elégtelen erővel rendelkezne királlyá választásához, illetve ha megválasztását valamely külső hatalom (leginkább II. Ferdinánd) nem ismerné el. Ennek érdekében próbálkozott meg az említett szövetségrendszer létrehozásával.

A keleti terv kialakulásához vezető események közül az első - Gusztáv Adolf sikerein kívül, kinek lovasai már Varsóig kalandoztak -, ami felébresztette érdeklődését a lengyel trón iránt, az orosz cár közeledése volt.²² 1627-ben született meg az első orosz-török lengyelelles egyezmény, ami megkönynyítette Erdély és Oroszország politikai céljainak összehangolását. A kezdeményező fél Mihály cár (az első Romanov) volt. Oroszországnak régről területi követelései voltak Lengyelországgal szemben, Szmolenszk vidékére. Ezért állt érdekében bekapcsolódni a Habsburg-ellenes küzdelembe. Miután csatlakozási kísérletét a dán király elhárította, figyelme Erdélyre terelődött. A cár követői 1628 júliusában érkeztek a portára, s október 18-án egyikük - Thomas Urun - tárgyalt a fejedelem ottani követével az erdélyi-orosz összefogás lehetőségéről. Bethlen október végén pozitívan reagált a kezdeményezésre.

A dírscaui diadal (július 23.) után a svéd király állandó követül küldte Erdélybe emberét, Paul Strassburgot.²³ Fogadására október elején került sor, Kolozsváron. Strassburgra több feladat megoldása is várt. Meg kellett nyernie Bethlen támogatását, Gusztáv Adolf lengyel királlyá választásához. Továbbá a fejedelem közbenjárását kellett kérnie a svéd-török szövetség előmozdításában. Végül segítenie kellett az erdélyi-orosz szövetség létrejöttét. Mint látható, már a svédek fő célja ütközött Bethlen törekvéseivel, így az együttműködés a sógorság ellenére sem volt teljesen zavartalan. A fejedelem svédekkel szembeni bizalmatlansága csak 1628 ősze után kezdett eloszlani, mikor hírt kapott róla, hogy Gusztáv Adolf nem óhajtja kerülni a Habsburgokkal történő összeütközést (a Wallenstein által ostromlott észak-német kikötőváros, Stralsund felmentése). A Habsburg-svéd háború elősegítése alapvető érdeke volt. Így ugyanis Kelet-Európában a Habsburg-ellenes érdekek képviselőjeként egy saját maga által összeállított koalíció élén szállhatna sorompóba a lengyel trón eléréseért. A francia politika is (Richelieu helyzetének La Roschelle bevételét követő megerősödése után) a császár és a svéd király összeugrasztásán dolgozott. Gusztáv Adolf pedig az erdélyi-orosz szövetséggel szándékozott Lengyelországot sakkban tartani, amíg ő a császárral hadakozik. Ez volt az a keskeny sáv, amelyben érdekeik azonosak voltak.

Bethlen azonban más népek²⁴ szövetségének megszerzésével is számolt. 1628-ban egész Kis-Lengyelország (Ukrajna) lángokban állt: a kozákok lázadtak fel uruk, a lengyel király ellen. Görögkeleti vallásuk révén megnyerésükön a fejedelem Cirill Lukarisz konstantinápolyi patriarcha segítségével munkált. Szövetségről mégsem beszélhetünk, mivel a kozákok sorozatos beü téseikkel sértették a török birodalmat, hűbéreseivel, a krími tatárokkal pedig szinte állandó harcban álltak. Bethlen viszont terveiben számolt a tatárok fegyveres erejével. Segítségükben mégsem bízhatott egyértelműen, ugyanis a törökök által nem rég hatalomra segített Janibek Giráj kán ellen az előzőtt Mohamed Giráj felvette a harcot orosz pénzen fogadott zaporozsjei kozák segítséggel. A belháború csak 1629 nyarán hozta meg a török által támogatott kán győzelmét.

Lengyelországban²⁵ az események kedvezően alakultak. Párt szervező-dött a fejedelem támogatására, aki - mint ígérte nekik - minden szomszéd-jukkal békét tudna kötni. Olyan hírek is érkeztek, hogy III. Zsigmond szélütést kapott és a halálán van. Minthogy halálhíre bármelyik pillanatban beérkezhet - vélte a fejedelem -, nem lehet késlekedni. Ez adja évvégi előkészületeinek a magyarázatát. Híveinek tavaszra ígérte a hadbavonulást. Akciójához már csak a török jóváhagyása hiányzott. Ennek kieszközléséért ez évben immár másod-szor Toldalagi a Portára indult.

A keleti terv érdekében tett erőfeszítések nem jelentették azt, hogy Bethlen nyugati szövetségeseivel szakított.²⁶ Ezekben a hónapokban bár kelet-re összpontosította figyelmét, belátva azt, hogy a megerősödött császárral egyedül nem tud megbirkózni, így Magyarországra csak a lengyel korona megszerzésén át vezet út. E cél elérésében, de még inkább a megtartásában pedig - már csupán földrajzi okok miatt is - a keleti államok támogatására volt szükség. Közben azonban nyugati kapcsolatait is fenntartotta, minthogy célja a nyugati és keleti Habsburg-ellenes államok közös frontja és a császár elleni egyidejű támadásának előkészítése volt.

Politikájában tehát nem az jelent új elemet, hogy Nyugatról Keletre fordult. Sokkal inkább az, hogy eddigi elszigetelt működése után most - és nem 1625-ben!²⁷ - kísérelt meg létrehozni maga körül egy közép-kelet-európai egységfrontot. Ennek megvalósítása után - lehetőleg már a lengyel trón birtokában - lehetett volna csak reális esélye az általa tervezett koncentrált támadás sikerének. Ezt az is mutatja, hogy e keleti terv végrehajtásával megbízott követei ajánlóleveleit nem csak a szultánhoz, cárhoz és a svéd királyhoz címezte, hanem például a dán és a holland uralkodókhöz is.²⁸ Európát egységben szemlélte. -

Első politikai lépése, terve keresztülvitele érdekében - mint láttuk - Toldalagi²⁹ Konstantinápolyba küldésc volt, aki November 20-án érkezett meg. Feladata volt kipuhatolni, hogy a Porta hogyan viszonyul Bethlen lengyelországi trónigényéhez. Ha III. Zsigmond után a rendek "minket találnának választani, magunkat mint kellene viselnünk?" - tette fel a kérdését követe, hozzátéve azt is, hogy megválasztásából a "hatalmas császárnak nem kevés haszna lehetne". Ám ahhoz, hogy hathatós török támogatásban részesülhessen, el kellett érnie a szőnyi béke ratifikálásának elhalasztását, illetve a török-perzsa háború befejezését is siettetnie kellett.

Törekvései részben sikerrel jártak. A császár november 25-én Konstantinápolyba érkező követét rögtön háziőrizetbe vették, amit ugyan márciusban enyhítettek, de vissza csak augusztusban engedték, miután Bethlen halálos betegségéről hírt kaptak. A nagyvezér perzsi diadalai után a szultán nem látta fontosnak siettetni a II. Ferdinánd által hibásnak tartott békeokmány kijavítását.

Toldalaginak egy másik fontos feladata is volt. Válaszolnia kellett az orosz követek közlekedési kísérletére. Bethlen - mint írta - "örömezt készek leszünk vele (a cárral) confederálni". Arról is beszámolt, hogy "azon dolog végett svéciai (svéd) királynak is követe nálunk vagyson ... és kész ... muszka fejedelemmel ... egyetérteni". Az illető követ - Strassburg - október 23-án tudósít róla, hogy örül az erdélyi-orosz szövetségnek és királya, Gusztáv Adolf üdvözlétét tolmácsolta a cár portai követeinek.

Ezekután úgy tűnhet, hogy Toldalaginak könnyű dolga volt. Ez korántsem így alakult!

Az orosz szövetséget illetően ugyan megállapodásra jutottak, mely szerint ennek megkötésére a fejedelem teljhatalommal felruházott követeket fog Moszkvába küldeni. A törökkel való viszonyt azonban váratlan esemény zavarta meg. A nagyvezér távollétében helyettese, a kajmekám intézte az ügyeket. December 9-én viszont váratlanul visszatért a nagyvezér. Erre nemhogy Bethlen, de sokan még a pasák közül sem számítottak.

Így a fejedelem követe, minthogy a magával hozott ajándékokat már szétosztotta, kénytelen volt színe előtt üres kézzel megjelenni. Ennek az lett a következménye, hogy nem tudta megszerezni az engedélyt Bethlen akciójához. Visszaérkezésekor csupán arról számolhatott be, hogy a porta hangulata kedvező a perzsi sikerek miatt, ám a pasák bővebb információk beérkeztéig elhalasztották a fejedelem által feltett kérdésre a választ.

Toldalagi visszaérkezése után (1629. január) Bonchidai Márton személyében a svéd királyhoz küldött követet a fejedelem. Ez esetben - talán már elhatalmasodó betegsége miatt - rosszul választott. Bonchidai, ki rendszeren

még latinul sem tudott, csak szégyent hozott Erdélyre. Január végén érkezett Königsbergbe, ahol a svéd kancellár követe fogadta. Vele tárgyalt, azaz csak tárgyalt volna, de mivel csak azt tudta hajtogatni, hogy a fejedelem szívét hozta el - érdemleges tárgyalásokra nem is került sor.³⁰

Eközben a fejedelmet egyre jobban legyengítette a rajta elhatalmasodó kór.³¹ Januárban kezdett fulladozni, majd később a vízbetegség nyomai mutatkoztak rajta. Februárban már nagyon rosszul volt, az áprilisi országgyűlés alatt pedig már halálhírére is költötték. Mindez természetesen szellemi képességeiben is éreztette hatását. Ennek egyik jele volt, hogy a február végén udvarába érkező két francia vándordiplomatát - Charles Talleyrand márkít és Jakob Rousselt - szolgálatába vette, miután hosszasan elbeszélgetett velük és megnyerőnek találta őket.³² A titkos diplomácia szabályainak azonban - úgy tűnik - nem tudtak megfelelni. Ez még a portai holland követnek, Cornélius Haganak is feltűnt, aki arról tájékoztatta a fejedelmet, hogy emberei "minden megbízhatóság híján vannak".³³

E két diplomata kapta meg azt a fontos feladatot, hogy Konstantinápolyon és Moszkván át a svéd királyhoz elmennek a célból, hogy az érintett hatalmasságokat megnyerjék Bethlen lengyel királlyá koronázása támogatására. A fejedelem Mikes Zsigmondot jelölte ki kísérőjüknek, akit lóvásárlás ürügyén küldött Sztambulba. Április negyedikén érkeztek meg. A holland követ felkarolta ügyüket, a nagyvezér viszont nem örült jövetelüknek. Attól tartott, hogy "békességet bontogatni jöttek" a protestáns országok követeiként.³⁴

Közben a nádor, Eszterházy Miklós április végén Kéry János³⁵ gyarmati kapitányt küldte Erdélybe a fejedelem újabb terveinek felderítésére. Bethlen váltig bizonygatta vendége előtt, hogy nyugati szövetségeseivel minden kapcsolatot megszakított. Azt azonban nem sikerült eltitkolnia - környezetéből szivárgott ki a hír -, hogy Lengyelország trónjának elérése foglalkoztatja.

Ez időben érkezett meg a svéd király diplomatája is, Fahrenbach Volmár.³⁶ Egyhónapos tartózkodási ideje alatt sem tudott Bethlentől határozott választ kapni Gusztáv Adolf támogatását illetően. A fejedelem arra hivatkozott, hogy meg kell várnia a szultáni jóváhagyás beérkezését, másrészt a moldvai vajda hűtlensége miatt (aki csatlakozott a nádor terveihez Bethlen megbuktatására) egyelőre úgysem mozdulhat ki. A kitérő válasza messzebbvívő tervei készítették. A svéd király - aki hódítani ment Lengyelországba - megsegítése ugyanis lehetetlenné tette volna helyzetét lengyel hívei előtt. Talán ez is közrejátszott abban, hogy olyan készségesen küldte meg Fahrenbach követutasítását Bécsbe: lássák, ő nem készíti elő háborút a svédek oldalán.

Közben elkezdődtek újabb tárgyalásai a Portán a szultáni jóváhagyás megszerzéséért. Nehézséget okozott, hogy a nagyvezér "beteges állapottal vagyon"³⁷ és az orvosokon kívül csak kevés embert fogadott. A fejedelem követei május 15-ről tudósítják urukat, hogy levelét eljuttatták a kajmekámhoz, valamint arról is beszámolnak, hogy már a patriarcha is a dolgok sikerén van. Mindez ekkor még kevésnek bizonyult. A nagyvezér május 20-án közölte velük, hogy rokonszenvez ugyan a Bethlennel szövetséges hatalmakkal, de a jelenlegi körülmények között (a perzsákkal vívott háború miatt) nem avatkozhat európai bonyodalmakba.³⁸

Mindennek ellenére Konstantinápoly vált a Habsburg-ellenes diplomácia egyik új központjává, mivel itt kapcsolódtak össze annak keleti és nyugati szálai.³⁹ Az összekötő szerepét Cirill pátriarcha vállalta. Rajta kívül a holland követ volt a fejedelem elgondolásának fő segítője. Bethlen az új angol követtel, Wiche-vel, de inkább magával az angol politikával nem volt megelégedve. A francia követ, Césy pedig inkább a császárral rokonszenvezett. Richelieu ugyanis a Portán bonyolódó ügyekkel keveset törődött, s Bethlen vállalkozása sem volt szívügye. Azt viszont ő is elősegítette, hogy Gusztáv Adolf mielőbb a Habsburgok ellen vonulhasson. Dánia ugyan felkarolta a fejedelem kezdeményezését, de a lübecki béke (1629. május 22.) után kénytelen volt a Habsburg-ellenes koalícióból kilépni. Ugyanakkor a császár győzelme a rendek és a központi hatalom egyensúlyának felborulásával fenyegetett a birodalmon belül. Különösen a Restitució Edictum kiadása (1629. március 6.) után. Ez a császár ellen fordította az addig semleges észak-német luteránusokat is. Így váratlanul ők is a fejedelem támogatóiként jelentkeztek. Áprilisban szász-brandenburgi követség jelentkezett Budán - majd onnét tovább utazva Sztambulba, hogy a törököket Bethlen támogatásának megnyerjék. A fejedelem Velence megnyeréséről sem mondott le. Portai követük is hasznosnak és kivihetőnek mondta az ügyet - hozzátéve: "ha az Bethlen fukarsága és állhatatlansága miatt hajótörést nem szenved"⁴⁰

A török látva, hogy a fejedelem elképzelései mellett több hatalom is kiáll, megkezdte addigi álláspontja felülvizsgálását. A nagyvezér meghagyta helyettesének, hogy miután ő Ázsiába utazik - részben elhárítva magáról a felelősséget - fogadja az erdélyi követeket és biztosítsa őket támogatásukról. A követek fogadására titokban, éjjel került sor július közepén. A háromórás megbeszélés alatt Bethlen emberei azzal érveltek, hogy céljuk a békét állandósítaná. III. Zsigmond ugyanis a jezsuiták szövetségese és a kozákokat arra izgatja, hogy betöréseikkel háborgassák az oszmán birodalmat. A fejedelem szándéka az, "ami Báthory István idejében volt, s őt is mint Erdély fejedelmévé lenni engedték, úgy engedjék Lengyelország fejedelmévé is lenni."⁴¹ Ezáltal az

osztrák háznak le kellene mondania ellenséges szándékairól. Az akció alátámasztása érdekében azt hozták fel, hogy a fejedelem békés megoldásra törekszik, s már öt éve ezen dolgozik. Célja egy erős párt szervezése Lengyelországban. Van két hercegi barátja, akik készen állnak az ő jelére III. Zsigmond fogságba ejtésére is. Mégis úgy tűnik az erdélyi diplomácia nem nagyon bízott e békés megoldás lehetőségében, hiszen azt is kérte, hogy hagyják meg a budai és az akkermani vezéreknek a fegyverkezést, a moldvai vajdát pedig váltsák le.

Közben egy másik oldalról is megindult a terv diplomáciai előkészítése. A fejedelmet jól ismerő volt angol portai követ, Roe indult Svédországba. Feladata az erdélyi-svéd szövetség elősegítése volt.⁴²

A svéd király pedig Bethlen segítségét vette igénybe a svéd-török közlekedésben. Valószínűsíthetjük, hogy a cár is számított a fejedelem ilyenirányú segítségére. Bethlen vállalkozott is erre, sőt még a svéd-orosz szövetség megkötésében is felajánlotta szolgálatait.⁴³ Ez korántsem mutatkozott könnyű feladatnak, hisz nem is oly régen (1610-es évek eleje) még ellenségként álltak egymással szemben. Mégis tartósabb együttműködés jött létre közöttük, mint a szultán és a cár között.

A kajmekám még júliusban megírta a fejedelemnek: "oly választ adunk kegyelmednek, amelyet óhajt ... mihelyt kedvező idő mutatkozik ébren légy, ne szalaszd el!"⁴⁴ Bethlen követei mégis csak augusztusban utazhattak tovább. Ennek oka a török-orosz tárgyalások elhúzódása lehetett. A szultán is csak augusztus 27-én küldött levelet a cárhoz. Szövetségekötés mégsem lett a dologból, alattvalóik - a kozákok és tatárok - "rakoncátlankodásai" miatt.

Július végére felgyorsultak az események. A szultán Jusuf agát küldte Erdélybe a fejedelem hadi készületeiről és egészségi állapotáról tudakolózni. Rousselék vele üzenték, hogy sikerült a törökök támogatását kieszközölniük és a szőnyi béke ratifikálásának elhalasztását is elérték. Miután azonban a Portán hírt kaptak a fejedelem halálos betegségről a béke ratifikálásának halogatására további okot nem láttak. A császár követe augusztus 18-án hazaindulhatott.⁴⁵ Kétéves huza-vona után tehát létrejött a szőnyi béke, jelezve azt is, hogy - szinte a jóváhagyás pillanatában - lemondtak Bethlen tervei támogatásáról.

A keleti terv tehát még a diplomáciai előkészítés fázisában félbeszakadt, csupán egyetlen gyakorlati sikere volt: Miron moldvai vajda elmozdítása. A kajmekám júliusban adta a fejedelem tudtára: "Kegyelmed levelében tudunkra adta a híreit a moldvai vajda nyílt árulásáról és az ő letételét tanácsolta nekünk és mi arról hamar meggyőződünk és a mai hatalmas császáruk elmozdította helyéről".⁴⁶ Am érdekeit még ez esetben sem tudta maradéktalanul érvényesíteni a fejedelem, hisz nem az ő jelöltje - Movila

Mózes - lett az új vajda, hanem Alexander Coconul, mivel "csak az vezérpasának négyszáz lótereh pénzt adott"⁴⁷

Már Bethlen halála után kelt az alábbi szultáni utasítás a budai pasához: "Mihelyt Erdélyből segélykérő követ érkezik hozzád ... elegendő hadakat küldj ... késedelem nélkül".⁴⁸ Ebből akár arra is lehetne következtetni, hogy a Portán mégsem mondtak le a fejedelem elképzeléseinek támogatásáról. Itt azonban már másról van szó, és ezzel el is érkeztünk a fejedelem utolsó napjai történetének bemutatásához. Eddig ezt az időszakot jobbára belpolitikai aspektusokból vizsgálták.⁴⁹ Az alábbiakban mi ennek a külpolitikai vonatkozásaira irányítjuk figyelmünket.

Halála közeledését érezve a fejedelem belátta, hogy nagy tervei megvalósításához már nem lesz elég ideje. Így a legégetőbbnek vélt kérdéseket óhajtott rendezni, hogy biztosíthassa felesége zavartalan hatalomátvételét. Figyelmét a felvidéki hét vármegye további hovatartozásának ügye kötötte le. Ezek a területek ugyanis a nikolsburgi béke értelmében halála után vissza fognak kerülni a Magyar Királysághoz. Erdélynek azonban szüksége volt rájuk. Nem csak a fejedelmi bevételek többsége származott e területekről,⁵⁰ de egyben a rajtuk át vezető kassai út volt a külhon felé a legfontosabb kapcsolat. Elvesztésével ugyanis a fejedelemséget Habsburg-török területek vették csak körül, ami a más országokkal történő érintkezési lehetőségeket nehezítette. Ugyanakkor e területek megtartása külpolitikai jelentőséggel is bírt. Hiszen ha Bethlennek sikerült volna elérnie, hogy a szultán garantálja a hét vármegye Erdélynél maradását ezzel felbontotta volna a csak nemrégiben létrejött szőnyi békét, felidézve egy Habsburg-török háborús konfliktus lehetőségét. Ennek reális esélyét érzékelteti az a tény, hogy mindkét oldalon (a nádor, illetve a budai pasa részéről) megkezdődött a hadak gyűjtése a hét vármegye akkori státuszának megváltoztatása, illetve védelme ügyében.⁵¹ A fejedelem ezirányú tevékenysége még beleillett a keleti terv végrehajtásáért vívott küzdelmeibe, melyeknek egyik legfőbb buktatóját ekkor már éppen az említett béke, vagyis a törökök aktív támogatásának elmaradása jelentette. Így megállapítható, hogy Bethlen szinte az utolsó lehellel küzdött terve véghezviteléért, sőt azon igyekezett, hogy utódjának is kedvező feltételeket teremtsen annak megvalósításához. Sajnos, az utód nem volt alkalmas arra, hogy e nagy elvárásoknak megfeleljen ...

Bethlen a hét vármegye hovatartozásának kérdését május 8-án a nádor egyik levelére válaszolva vetette fel.⁵² Eszterházy úgy vélekedett, hogy a megyék Erdélynél maradása csakis a törökök hatalmát növelné. Úgy járnánk - írja -, mint a hajdúság esetében, akiket máris saját hívciként tart számon a szultán. A fejedelem azonban éppen azt akarta bizonyítani, hogy a hajdúság

kérdését nem lehet a hét megyével azonos módon kezelni. Mellesleg öccse, Bethlen István a hajdúságot egy június 6-i budai pasának írott levelében épp-hogy német párton állónak mondta⁵³. Katonai szempontból viszont a fejedelem számára elsődrendű kérdés volt a hajdúk hűségének biztosítása. Ezért is járt el érdekükben a budai pasánál, hogy az a zsitvatoroki békében foglaltakkal ellentétben ne romboltassa le az újonnan épült hajdúpalánkokat. A pasa július 8-i nyilatkozata biztosította a hajdúkat, hogy "kedves és jóakaró atyánkfia az erdélyi fejedelem" kérését meghallgatva "hajdúvitéznek eddigi hűséges szolgálatjokat megtekintvén ... szándékunkat letennék".⁵⁴ Akadtak olyan nyugati politikusok, akik a fejedelem júliusi portai sikerei után úgy nyilatkoztak: "Gábor fejedelem oda vezeti a törököt, ahova neki tetszik, mert nagyon megbíznak benne, becsülik és félnek tőle".⁵⁵

Szeptember elején azonban már érezte, hogy betegsége utolsó szakaszához érkezett. Ezért portai követe számára azt jelölte ki fő feladatul,⁵⁶ hogy a törököket készítse fel halálhírére, illetve az utódlás zavartalanságának biztosítására. Nagy súlyt fektetett még a hét vármegye kérdésére is. Athnamét akart kérni számukra a szultántól, illetve ezért saját maguknak kellett volna folyamodni. Valószínűleg ez indokolja, hogy október 4-re összehívatta Váradra a felső-magyarországi urakat. Ők viszont mindezt - az Erdélynél maradást -, mint azt Rákóczi Györgytől tudjuk "rossz és káros dolog"-nak tartották.⁵⁷

Még szeptember 12-re a budai pasától is személyes találkozót kért Debrecenbe, mivel a nádor "hadat gyűjtött Kassa ellen".⁵⁸ Nyilván az egységes fellépést óhajtotta megbeszélni vele. Erre vonatkozott a szultán, már említett, november 27-i parancsa is, minthogy haláláról csak december elején értesültek.⁵⁹

Végezetül fel kell hívnunk a figyelmet Bethlen egy újabb politikai tervére. A fejedelem egykori táncmestere, don Diego de Estrada emlékiratai alapján valószínűsíthető, hogy Bethlent élete végén még egy másik (un. spanyol) terv is foglalkoztatta. Ez a keleti tervnél is kidolgozatlanabb, határozatlanabb elképzelés lehetett. A terv szerint a hódoltság területén kellett volna egyesülnie a császár hadaival, s a havasalföldi vajdával - számítva a török által elnyomott népek támogatására is - együtt vonulnának Konstantinápolyig. Közben Velence elvonná Dalmáciából az őt megillető részeket, a spanyol király pedig Görögországra támadna. A tatárok a Fekete-tenger mellett, a lengyel király meg Oroszországon keresztül törne a birodalomra, miközben a perzsa sah is folytatná háborúját.⁶⁰ Kétségtelenül ez volt Bethlen legmesszebbmenő, de egyben legfantasztikusabb törökellenes terve is, amelybe az európai államok közötti érdekellentéteket egyáltalán nem kalkulálta be. Ha valóban gondolt a terv kivitelezésére - ez a terv keletkezési körülményeinek elbeszélését

olvasva meglehetősen kétségesnek tűnik előttünk - ezt egy vonatkozásban tehette. Hintapolitikájának megfelelően a keleti terv esetleges bukása után szándékozta elővenni. Minthogy eddigi törökellenes próbálkozásait a császár mindig elhárította, ezzel magyarázható, hogy most egy spanyolországi követség révén, Madridra támaszkodva tervezte megnyerni a Habsburgok bizalmát. - A törökellenes háborúban való részvételért cserébe "csak" azt kérte, ami Magyarországból eddig a töröké volt. Azaz, visszatérve 1623-as, 24-es elképzeléseihez, a közvetlen országegyesítés programját elevenítette fel.

Véghezviteléhez azonban már hiányzott az idő: 1629. november 15-én, Gyulafehérváron, hosszú szenvedés után elhunyt.

Feltehető - ha nem is tartozik az empirikusan megvizsgálhatók közé - a kérdés: Vajon valóra váltható lett volna-e a keleti terv, ha a fejedelem még hosszabb ideig él? Ha szemügyre vesszük a nemzetközi helyzet további alakulását,⁶¹ hozzávetőlegesen megpróbálhatunk válaszolni arra a kérdésre, hogy milyen hely is juthatott volna ezek alakításában a Bethlen Gábor vezette Erdélynek?

Gusztáv Adolf győzelmesen nyomult előre a német birodalomban (1630-1632). Ebből két következtetés adódik. Egyrészt az, hogy a császár nem volt olyan helyzetben, hogy III. Zsigmondnak segítséget nyújthasson, másrészt a svéd király sem léphetett volna fel érdekei védelmében Lengyelországban. Nyugat felől tehát zöld utat kaphatott volna a fejedelem.

Jóval bonyolultabban alakult a keleti helyzet. A szultán és a cár ellentéteik, s talán kölcsönös féltékenységük miatt is képtelenek voltak arra, hogy közösen lépjenek fel (pl. a Lengyelország elleni ún. szmolenszki háború: 1632-1634). Kérdéses, hogy a fejedelemnek sikerülhetett volna-e együttműködésük biztosítása, s egyáltalán, képesek lettek volna-e elegendő hadsereg kiállítására. Ismerve az orosz hadsereg gyengeségét, a tatárok megbízhatatlanságát, a törökök perzsiai lekötöttségét - ez is megkérdőjelezhető.

Azonban, mint az eddigiek során bebizonyosodott, Bethlen nem a katonai megoldás mellett volt, hanem lengyelországi szövetségeseire támaszkodva akarta a koronát megszerezni. Azt pedig nem tudjuk megállapítani, hogy mekkora tábor sorakozott volna mögött: fel a III. Zsigmond halálát követő királyválasztáson. Az viszont bizonyos, ha sikerült volna, csakis így sikerülhetett volna a lengyel trón elérése. Ám tervéből a legjobb esetben is csak ennyi sikerülhetett volna, hisz Magyarország felszabadításához további évtizedek politikai küzdelmeire lett volna még szükség. -

Vajon nem Eszterházy Miklós nádornak volt-e igaza,⁶² aki a korábbi törökellenes harcok tapasztalataira alapozva kijelentette: Magyarország egyik szomszédja ellen sem tudja felvenni a harcot, segítségre pedig nem számíthat.

"Messze Anglia, Dánia, Skócia, kiknek magok gondja is elég, némelyik alig tartja magát". A német mégiscsak szövetséges a törökök ellen, vele kellene valahogy megalkudni.

Válaszként ugyancsak a nádor szavait idézhetjük - bár ő a török elleni harcokra mondta - "Őrületség semmit sem tennünk, ha mindent nem tehetünk is".⁶³

Bethlen politikája a magyar államiság átmentését szolgálta. Úgy vélte, Erdélynek ki kell lépnie az európai szintésre, mert csak úgy felelhet meg feladatának, ha államisága nemzetközi elismerést, önálló hatalmi tényezőt megillető működési teret nyer. Azaz: Erdélyből Magyarországra csak Európán át vezet az út.

Rövidítések

BGE = Bethlen Gábor Emlékezete (szerk.: Makkai L.) 1980. 2. kiad. Európa
EM III. = Szalay László: galántai gróf Eszterházy Miklós. Magyarország nádora III. kötet, Pest 1870.

Erdély III/2 = Erdély története három kötetben 2. kötet (főszerk: Köpeczi Béla, a vonatkozó részeket írta: Péter K.) 1986. Akadémiai

EOE. VIII = Erdélyi országgyűlési emlékek (szerk.: Szilágyi S.) VIII. K. Budapest 1882.

TMKÁO. II = Török-magyarokori államokmánytár (szerk.: Szilágyi Á. - Szilágyi S.) II. k. Budapest 1868.

TT. = Történelmi Tár

T. és R. = Talleyrand és Roussel követsége az orosz cárhoz TT. 1887.

Jegyzetek

1. PÉTER K.: Magyar romlásnak századában. Gondolat, 1979. 9. p.
2. Bethlen G.: levelek (szerk.: Sebestyén M.) Kriterion, Bukarest 1980. 221. p.
3. PÉTER K.: Zrínyi terve II. Rákóczi György magyar királyságáról Századok 1972/3. 664. p.
4. a következő adatok alapján: PÁZMÁNY P. összegyűjtött levelei (szerk. Hanuy F.) Bp. 1910. 668-670 p., SALAMON F.: Két magyar diplomata a 17. századból Pest 1867. 64, 83, 118, 248 és 250. p., EM III. 34, 44-46, 109-120, 229-231 p., TMKÁO. II. 9. p. Erdélyi történelmi adatok I. (szerk. Mikó I) Kolozsvár 1855. 364. p., SZILÁGYI S.: B. G. utolsó tervei és halála Budapesti Szemle 1867. Új Folyam 7. kötet 22. füzet 220. p., B. G. krónikásai (szerk.: Makkai L.) 1980, Gondolat: Krauss krónikája 194-195 p.
5. Régi magyar levelestár I.: (szerk.: Hargittay E.) Magvető 1981. 560-564 p., B. G. Krónikásai: Kraus i. m. 192. p.
6. TMKÁO II. 80. p.
7. MEHRING, Tanulmányok a német történelemről. Gondolat 1981. 101. p.
8. B. G. Krónikásai: Toldalagi emlékiratai 153. p.
9. EOE. VIII. 80. p.
10. EOE. VIII. 81-82 p.
11. GINDELY A. - ACSÁDY I.: B. G. és udvara BP. 1890. 210. p.
12. EM. III. 282-284 és 287-294 p.
13. B. G. hadmozdulatairól: TMKÁO II. 94. p., EOE VIII. 81. p.
14. értékelésükhöz: GINDELY: i. m. 210. p., SZILÁGYI: B. G. és a svéd diplomácia Bp. 1882. 14. p.
15. a demonstráció értelmezéséhez: Török-magyar oklevéltár (szerk.: Szekfű-Thallóczy-Krcsmarik) Bp. 1914. 214. p., ANGYAL: Magyarország története II. Mátyástól II. Ferdinánd haláláig (Szilágyi szerk.: Magyar nemzet története VI.) Bp. 1898. 387. p. EM. III. 362 és 285-288. p. KEMÉNY János önéletírása. Szépirodalmi 1980. 80. p.
16. NAGY L.: Erdélyi "boszorkányperek" Századok 1978/6. 1128. p.
17. NAGY L.: Kard és szerelem Gondolat 1985. 315. p.
18. Erdély III/2. 679. p.
19. OVÁRY L.: Oklevéltár B. G. diplomáciai összeköttetései történetéhez Bp. 1886. 732. p.
20. SZILÁGYI S.: Adalékok B.G. szövetkezései történetéhez Bp.1873 66-68.p.
21. RÁCZ L.: A főhatalom és az államszerkezet alakulása az erdélyi fejedelemségben Állam és Jogtudomány 1982/1. 77-78. p.

22. Oroszországra: WITTMAN T.: Az 1628/29 évi erdélyi-orosz szövetségterv keletkezéséhez (Kovács E. szerk.: Magyar-orosz történelmi kapcsolatok) Művelt Nép 1956. 38-45. és 51. p., T és R 53-54. p.
23. svéddek: PRAY G.: Epistolae procerum regni Hungariae III. Pozsony 1806. 408. p., SZILÁGYI S.: i. m. 1882. 13-14 p., GINDELY A.: i. m. 1890. 220. p., WITTMAN T.: i. m. 38-42 p., ERDÉLY III/2. 679-680. p., SZEKFŰ Gy.: B. G. 2. kiad. Helikon 1983. 342-243. p.
24. kozákok, tatárok: LÁZÁR Gy.: Az orosz birodalom története III. Temesvár 1890. 163. p., JANCsó B.: A román nemzeti törekvések története I. Bp., 1896. 501. p., WITTMAN T.: i. m. 44. p., TMKÁO. II. 93. p., IVANICS M.: Két krimi oklevél Néprajz és Nyelvtudomány 1975/6. 275. és 266-269 p.
25. lengyelek: GAÁL I.: Richardson B. G. képe Magyar Könyvszemle 1970/3 220. p., SZEKFŰ Gy.: i. m. 241-242. p., KEMÉNY J.: i. m. 85. p.
26. BGE. 410. p.
27. BGE. 363-364. p.
28. T. és R. 54-56. p.
29. TMKÁO. II. 86-92. p., Erdélyi történelmi adatok I. 249-251 és 255-256. p., GINDELY A.: i. m. 212-213 p., ÓVÁRY L.: B. G. diplomáciai összeköttetéseiről Bp. 1888. 80. p. (idézett: TMKÁO. II. 91-92 p.)
30. SZILÁGYI S.: i. m. 1882. 17-18 és 21. p.
31. BÍRÓ V.: B. G. halála Pásztortűz 1929/24
32. SZEKFŰ: i. m. 244. p.
33. TMKÁO II. 99. p.
34. a francia követekről: WITTMAN T.: i. m. 46-47 p., SZILÁGYI S. i. m. 1867. 238. p., EOE VIII. 84. p.
35. PRAY G.: i. m. 415-421 p., EOE VIII. 84. p.
36. SZILÁGYI S.: i. m. 1882. 25-26 p., EOE VIII. 86. p., TMKÁO II. 94. p. HORVÁTH M.: Magyarország története V. k. Pest 1879. 343-345. p.
37. TMKÁO II. 103. p.
38. a májusi eseményekre: ERDEI L.: Erdély viszonya Lengyelországhoz a 17. sz. első éveiben Szeged 1929. 7-8. p., Óváry: i. m. 1888. 81-86. p.

39. a török támogatás megszerzéséért folytatott tárgyalások nemzetközi háttéréhez: T és R 59-66. p., TMKÁO. II. 100-125. p., GERGELY S.: Adalék B. G. és a Porta-hoz T. T. 1883 628-638 p., ANGYAL L.: B. G. politikai érintkezései Angliával Századok 1900/6 418-420. p., WITTMAN T.:i. m. 43-48. p., SZILÁGYI S.: i. m. 1882. 26-28. p., SZILÁGYI S.: i. m. 1867. 238-252. p., BGE. 410. p.
40. ÓVÁRY L.: i. m. 1888. 83. p.
41. T. és R. 61. p.
42. ANGYAL D.: i. m. 1900. 420. p.
43. T. és R. 66-67. p.
44. T. és R. 64-66. p., GERGELY S.:i. m. 628-629. p.
45. SZILÁGYI S.: Levelek és okiratok B. G. utolsó éveit történetéhez TT 1887. 43. T és R 76-78. p.
46. GERGELY S.: i. m. 634-636. p.
47. TMKÁO. II. 124. p.
48. TMKÁO. II. 148-149. p.
49. BCE. 414. p.
50. RÁCZ L.: i. m. 1982. 64. p.
51. EOE. VIII. 87. p., GERGELY S.: i. m. 1883. 636-637. p.
52. SZILÁGYI S.: i. m. 1887. 24. p.
53. GERGELY S.: i. m. 1883. 627. p.
54. TMKÁO. II. 120-121. p.
55. ÓVÁRY L.: i. m. 1886. 766. p.
56. EOE. VIII. 87. p., TMKÁO. II. 132-134 és 141-142. p.
57. BGE 415. p.
58. GERGELY S.:i. m. 1883. 637. p.
59. SZILÁGYI S.: i. m. 1867. 253. p.
60. Don Diego de Estrada emlékiratai (BGE) 527-529. p.
61. Mehring: i. m. 1981. 122-132. p., LÁZÁR GY.: i. m. 1890. 115-119. p.
62. PÉTER K.: Eszterházy Miklós (História) Gondolat 1985. 98-99. és 134-135. p.
63. R. VÁRKONYI Á.: "Legnagyobb bölcsesség és eszesség" Valóság 1981/2 4. p.

VALUCH TIBOR: "NEM HAGYJUK A TSZ SZERVEZÉST A VÉLETLENRE..." (Kollektivizálás Homokmégyen*1958 – 1961)

Az előkészítés

A több évszázados, mondhatni évezredek beidegződés, a földmagántulajdon viszonyaira alapozott paraszti értékrend nem változik meg egykönnyen. Különösen akkor nem, ha – amint az az 1945-ös földosztás révén történt – még külön megerősítéseket is nyert. Talán ez is magyarázata annak, hogy Homokmégy társadalmá hosszú időn keresztül képes volt ellenállni az ötvenes évek első felében lezajlott erőszakos kollektivizálási kísérleteknek. Az agitátorok erejéből csak a 26 kisbirtokos és lumpen családot nagyon rövid ideig tömörítő "Legyőzhetetlen" nevű II. típusú tszcs megszervezésére futotta 1953 tavaszán. A falut komolyabban csak az 1955 márciusát követően kibontakozott újabb kollektivizálási kampány érintette. A járási tanács 1956 elején egyértelműen leszögezte: "Nem arról van szó, hogy az egyéni gazdaságokat pártunk nem segíti. Segíti, azonban ez nem válik nekik úgy hasznukra, mint a termelőszövetkezeteknek. A termelőszövetkezeteket sokkal inkább segítjük, mert a termelőszövetkezetek termelésének növelése olcsóbb. A Központi Vezetőség határozata megszabja azt az időt is, hogy mikorra kívánjuk a mezőgazdaságot kollektivizálni..."¹

A Kalocsai Járás területén ekkor 19 tsz működött 1227 taggal, 8057 khnyi területen. A kollektivizálásnak ez a szakasza már a szervezéssel megbízott apparátus tevékenységét illetően sem volt zökkenőmentes. "Hiba volt járásunk területén, hogy községeinkben nem megfelelően folyt az agitációs munka a termelőszövetkezet fejlesztés érdekében, de ugyanakkor vannak olyan tapasztalataink, hogy egyes tanácstagjaink egyenesen visszahúzódtak attól a munkától, hogy agitáljanak a termelőszövetkezet mellett. /.../Homokmégyen és Szakmáron már az elmúlt év folyamán létre tudtunk volna hozni új termelőszövetkezetet, hogyha megfelelően foglalkoztunk volna a szinpatizáló egyéni dolgozókkal, valamint segítséget nyújtottunk volna, ahhoz, hogy hogyan és miként kell azt megalakítani."²

* Az itt közzétett tanulmány részét alkotja egy nagyobb dolgozatnak, amely a Kalocsától délkeletre fekvő falu 1956 utáni társadalmi változásait kíséri nyomon [V.T.]

A járási tanács határozatát követően a községi tanács is újra foglalkozott a kollektivizálás kérdéseivel. "Községünkben sok becsületes parasztagda volt a Végrehajtóbizottságnál a tsz felől érdeklődni. Homokmégy belközségben is, Alsómégy szálláson is, Hillye szálláson eddig 26 fő írta alá a belépési nyilatkozatot, ott ami komoly eredmény /.../ A KV határozata értelmében 1960-ig le kell rakni a szocializmus alapjait hazánkban és ennek Homokmégy nem lehet kerékkötője, nincs mire várni, a legkomolyabban hozzá kell látni és komoly termelőszövetkezetet kell létesíteni."³

Az újra megerősödő politikai nyomás rövidesen elérte célját, 1956 tavaszán négy termelőszövetkezet alakult. A rendelkezésre álló adatok alapján úgy tűnik, hogy ezek a szerveződések mind gazdaságilag, mind pedig társadalmilag igen csekély hatást gyakoroltak a község lakosságára.

1. számú táblázat Az 1956-ban megalakult termelőszövetkezetek néhány fontosabb adata

Név	Földterület /kh/	Az 5 kh-nál kisebb birtokkal rendelkezők száma*	A bevitt legnagyobb földbirtok	Tagok száma
Alkotmány	358 kh 775 öl	19 fő 58,8%	10 kh 717 öl	34 fő
Felszabadulás	197 kh 509 öl	24 fő 80,0 %	12 kh 153 öl	30 fő
XX. Kongresszus	271 kh 955 öl	34 fő 82,6 %	20 kh 633 öl	41 fő
Március 15.	228 kh 884 öl	-	-	-

Forrás: tagosítási jkv. 1956 augusztus 30.

*Az összes tag arányában.

Az ekkor alakult szövetkezetek fontosabb adatait tekintve tehát megalapozott az a vélekedés, hogy ezekbe a közös gazdaságokba nagyon kevesen és elsősorban a paraszti társadalom értékrendjének alsó szintjein elhelyezkedők léptek be. Számukra a tsz bizonyos értelemben a felemelkedés lehetőségét jelentette. A kivételeket képező nagyobb földeket "beadó" gazdák belépését elsősorban a "kulákozás" következményei illetve a beszolgáltatási teher előli menekülés motiválhatta. A gazdaságokban igazán érdemi közös munkára valószínűleg nem kerülhetett sor, mert a bevitt földek szétszórtan, több száz tagban helyezkedtek el és a tervezett tagosítást az 1956 őszi tsz feloszlások miatt nem hajtották végre. A helyi sajtó az aktuálpolitikai követelményeknek

megfelelően erősen idillikus képet rajzolt a Homokmégyi termelőszövetkeze-
tekről. "A cséplőgép monoton bűgő hangja harsogja túl Jakab elvtársnak a tsz
elnökének szavait: – ez az első közös kenyérünk. /.../ jól fizet a búza.
Megadja a holdankénti 9–10 mázsát. /.../ A homokmégyi határban lévő
Alkotmány termelőszövetkezetnek több mint 120 hold gabonája volt. Már
kiszámolták, hogy közepes termés estén is 5 kg gabona jut zárszámadáskor
egy–egy munkaegységre. Ugy számolnak, hogy egy–egy termelőszövetkezeti
tagnak általában 5 q gabonával több jut saját szükségletére, mint egy jól
gazdálkodó középparasztnak."⁴

1957 folyamán a közös gazdaságok szervezése helyett a megszűnt tsz-
ek hosszadalmas felszámolási eljárása okozott gondokat a tanácsi apparátus-
nak. Ezt megelőzően általában egyhangú határozattal kimondták a termelő-
szövetkezet feloszlását. "A homokmégyi XX. Kongresszus Mg. termelőszövet-
kezet képviselőjében a községi tanács elnökénél, a járási földrendezőnél illetve
a tagosítás műszaki munkálatait végrehelyítő műszaki szakértőnél megjelentek
Varga István tsz-elnök, Balogh Pál és Szabó Elmérné intézőbizottsági tagok és
előadják, hogy a megváltozott politikai viszonyokra való tekintettel a tsz
tagságának egyhangú hangulata az jelenleg, hogy a zárszámadás megejtése
után a tagság teljes létszámmal kilép a termelőszövetkezetből és erre való
tekintettel a dolgozó parasztsággal való jó viszony és békesség visszaállítása
céljából a tsz tagságnak egyhangú kívánságára a homokmégyi XX. kongresz-
szus tagosítási kérelmét visszavonják és kérik a járási Tanács Vb-t, hogy a tsz
részére történt tagosítást hatálytalanítsa és a régi állapotot állítsa vissza."⁵

A felszámolási eljárás során, először felszámolási bizottságot alakítottak,
majd vagyonelejtárt vettek fel és ennek alapján összeállították az adóslistát.
Az egykori tsz tagoktól minden eszközzel, akár a hatalom igénybevételével is
igyekeztek behajtani a vélt valós közös vagyont képező tárgyakat és javakat.
Ezzel kapcsolatban persze kérdéses, hogy az adósággal terhelt vagyonból
mennyit vittek be a gazdák és mennyi volt a megalakulásakor kapott állami
segély. Az adóslista összeállításával inkább ez utóbbit akarták lehetőleg
maradéktalesanul visszaszerezni. A járási tanács már 1956 végén napirendre
tűzte a tsz-ek helyzetét, illetve a felszámolási eljárással kapcsolatos kérdéseket.
"A termelőszövetkezeteknél kint lévő tartozások behajtása érdekében a köny-
velők kimentek a tsz-ekhez és leegyeztették a tartozásokat. Nehézségek
vannak a homokmégyi tsz-eknél, ahol az elnökök nem ismerik el a tartozást és
nem vállalnak felelősséget annak kifizetéséért. /.../ Ugyanezen az ülésen két
álláspont fogalmazódott meg a szövetkezet jelenét illetően. A járási tanács
elnökhelyettese szerint "ki kell hangsúlyozni, hogy a tsz-ekkel szemben a járási
Tanács egységes szilárd álláspontra helyezkedjen. Legfőbb ideje megakadá-

ni az egyéniek részéről a fenyegetőzést a tsz-ekkel szemben. Először nevelő munkát alkalmazunk, de ha kell lépjen közbe a karhatalom is. /../ A másik vélemény szerint "Egyenként külön, külön kellene tárgyalni a tsz-ek helyzetét. Meg kellene ismerni a községekben a hangulatot, és azután határozni. A tsz tagok akarátán múlik, hogy megmaradnak-e a közös gazdálkodásnál vagy sem, mert könnyen hivatkoznak arra, hogy megfélemlítik őket azért oszlanak fel. Ezért kellene a csoporttagok és a falu hangulatába beférkőzni."⁶

A felszámolási munkákkal párhuzamosan a megyei és a járási vezetést továbbra is szorgalmazta a kollektivizálást, bár a "klasszikusan" erőszakos szervezési módszereket némileg korlátozták és a szervezés ütemét is visszafogták. Azt viszont ki kell emelni, hogy a Kádár-kormány 1956 végi, 1957 eleji stabilizációs időszakának kivételével folyamatos volt a kollektivizálási kampány. Ennek előkészítéseként először az 1956 őszi események következményeit igyekeztek felmérni, majd az adódó tanulságok levonása után meghatározták a kollektivizálással összefüggő aktuális feladatokat. A kalocsai járás 28 szövetkezetéből 22 oszlott fel 1956 őszét követően. A felbomlás okait vizsgálva a tanácselnök megállapította: "Elsősorban azok a tsz-ek bomlottak fel, amelyek minden politikai és gazdasági alap nélkül és őszintén meg kell mondani, hogy a terhektől való szabadulás útján jöttek létre. Ilyenek például; a drágszéli Haladás, uszódi Dózsa, hillyei Alkotmány. Ezeknek a tsz-eknek a tagjai zömmében középparasztok voltak és földjük után sok volt az állami iránti tartozásuk. Ezek nem a szövetkezetekben látták boldogulásukat, hanem azt tekintették, hogy hogyan tudnának terheiktől megszabadulni. /../ Ezekben a tsz-ekben sok intrikák voltak. A legkisebb nehézségeket is felnagyították, mindig azt az utat keresték, hogy hogy lehetne megszabadulni a szövetkezettől. /../ Pártunk és Kormányunk állásfoglalása továbbra is a mezőgazdaság szocialista átszervezése. Annál is inkább, mert a mezőgazdasági termelés nagyarányú fellendítése, csak a nagyüzemi földművelésre való fokozatos áttérés alapján valósulhat meg. Ezért a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezése nem öncél, hanem eszköz a szocialista gazdaság alaptörvénye akadálytalan érvényesülésének, a dolgozó nép jóléte növelésének. /../ A mezőgazdaság szocialista átszervezésének vezetője és irányítója, a Párt és a Tanács. Elsősorban a községi Párt és Tanács szerveknek kell gazdáivá válniuk a községekben lévő tsz-eknek. /../ Pártszervezeteknek és tanácsszervejeinknek ellenőrizni kell, hogy a tsz-ek betartják-e a mintaszabályt /..../ mert az ellefordalom alatt a legnagyobb zürzavar volt ezen a téren a tsz tagság részéről. Azok a tsz-ek, amelyek nem tartják be az alapvető irányelveket, hiába is folyamodnak a járási Párt, a járási Tanács, valamint a nemzeti Bankhoz, hitel vagy állami támogatásért, kérésüket nem támogatjuk. "/../ A meglevő

közös gazdaságok megerősítése és a kollektivizálás kiterjesztése végett kiemelték a falvakban végzett politikai munka jelentőségét. "A tsz-ek politikai és gazdasági fejlődéséhez, megszilárdulásához feltétlenül szükséges azonban a tsz-ekben létrehozni a Pártszervezeteket, ahol erre a feltétel megvan. /.../ Meg kell érteni mindenkinek, hogy a tsz mozgalomban a fokozatosság elvét nemcsak óhajtani kell, hanem azt be is kell tartani, úgy, hogy az alacsonyabb típusú szövetkezesek és társulások évről évre nagyobb mértékben teremtsék meg a nagyüzemi gazdálkodás fejlettebb formáira való áttérés fokozatos gazdasági feltételeit." /.../ A tsz-ek és a tszes-k megszilárdítása mellett továbbra is foglalkozni kell a szövetkezetek számszerű növelésével. A számszerű fejlesztést azonban nem oly módon hajtuk végre, mint az előző években, hanem az önkéntesség szigorú betartása alapján..."⁷

A szervezés megkönnyítése végett a homokmégyi tanács számára is megküldték az alapítási és engedélyezési eljárás szabálygyűjteményét. Ebben is határozottan leszögezték, hogy csak a kollektív típusú mezőgazdaság lehet szocialista, de az agitáció során "be kell tartani a lenini elveket és ennek alapján fokozni az állami irányítást és ellenőrzést".⁸

A helyi tanács egyértelmű utasítást kapott arra, hogy gondoskodjon a szocialista tendencia állandó növeléséről. A központi elvonás biztosítása érdekében alétező termelőszövetkezeteknél meghatározták a természetbeni részesedés mértékét, amit a vezetőknek szigorúan a minimális szükségleteket kielégítő szinten kellett tartani. Homokmégyen ezek a tennivalók átmenetileg nem jelentettek reális feladatokat, mert az 1956-os feloszlást követően nem alakult újjá egyetlen termelőszövetkezet sem. Ellenben a nem "kolhoz típusú" /Juhász Pál/ szövetkezés nem volt idegen a helybeli gazdáktól sem. Erre bizonyítékul az 1957 november 15-n megalakított "Szebb és jobb életért" nevű gyümölcsstermelő szakcsoport szolgál. A társulás alapszabályzata szerint a bérbe vett 6. 021 négyszögölnyi területet közös elszámolással, de kiosztásos alapon művelték meg. A következő években még létrejött néhány hasonló jellegű szövetkezés, például a többségben kisgazdákból álló majorána termelő szakcsoport. Ezek célja – a közvetlen termelési előnyök mellett – feltehetően a várható kollektivizálás kivédése lehetett, azzal a szándékkal, hogy a várható kollektivizálási kampány idején ezekből a laza társulásokból szakszövetkezetet alakítsanak.

Az új-rendszer agrárpolitikája 1957 ősztől kezdődően számos elemében visszamerevedett illetve visszavonult az 1956 ősze előtti módszerekhez. "A Párt jelenlegi politikája, segíteni a dolgozó parasztságot és korlátozni a kizsákmányoló rétegeket. A termelőszövetkezeti parasztság osztályhelyzete és öntudatossága között ma még sok esetben tapasztalható ellentmondás van.

Különösen a középparaszt termelőszövetkezeti tagságban él még a káros tendencia a kistulajdonosi gondolkodásmód káros maradványa. Nem kevésbé fontos feladat a kilépett tsz tagokkal való megfelelő bánásmód. Nem szabad mindannyiukat egy kalap alá venni. Általában úgy kell bánni velük mint leendő szövetkezeti tagokkal, akik előbb – utóbb belátják kilépásük helytelenségét. Ne taszítsuk őket magunktól az ellenség karjaiba./.../ A középparasztok hazánkban a dolgozó parasztság legtehetősebb rétege./.../ Időnként bővített újratermeléshez jut és ezzel erősödik a középparaszti gazdaságok kapitalista tendenciája./.../ Világosan meg kell mondani előttük azt is, hogy a nagyüzemi termelés fölénye mellett nincs biztosítva és nem is lesz biztosítva a termelés biztonsága./.../ A Pártnak a szocialista építés szakaszában a középparaszthoz való viszonya döntő jelentőségű. /.../A falusi kizsákmányolók, a kulákok, tőkés vállalkozók, akik jövedelmüket elsősorban kizsákmányolásból és nem saját tisztességes munkájukból szerzik. A családi munkaerőt meghaladó földterülettel rendelkező és kizsákmányolásból élő kulákok száma hazánkban ma már jóval kevesebb./.../ Korábban betöltött szerepénél fogva a parasztságnak ez a rétege nem lehet híve a munkás paraszt hatalomnak és a szocializmus építésének. Súlyos hiba lenne velük szemben az osztálybéke álláspontjára helyezkedni s ennek megfelelően visszaadni földjeiket felszereléseiket, ugyanakkor súlyos hiba lenne ha visszatérnénk az elmúlt években szokásos likvidáló módszerekhez. Tehát a jövőben a kulákokat nem likvidálni, termelésüket megbéniítani, hanem korlátozni kívánjuk. Vagyis nem élezni lell az ellentéteket a kuláksággal, hanem meg kell gátolni e réteg ellenséges tevékenységét. Nem lehet megengedni, hogy bárhol is politikai hatalommal járó tisztséget viseljenek.⁹

Gazdasági téren "1958-tól ismét a parasztságot sújtó árarányok alakultak ki: az úgynevezett üzemi agráröllő 1958-ban már meghaladta a 12, a következő évben megközelítette a 17%-ot, az átlagos agráröllő az előbb említett két évben 9,5 ill. 12% lett..."¹⁰/Az idézet második részének vonatkozó évei: 1957 és 1958 - V.T./ A magángazdaságokat újra hátrányosan érintő intézkedéseket a parasztok csak némi átmenettel, fokozatosan érzékelték. "Akinék földje vót, abból szépen meg lehetett élni./.../ szerződünk abból éltünk. Kezdtünk már tollasodni ilyen kisparasztok, s nem vót kedvünk a termelőszövetkezetbe lépni, mer' nem ismertük."¹¹ A hiányzó kedv, a közös gazdálkodás gondolatának háttérbe szorulása mellett a paraszti társadalom lassú regenerálódása is sürgette az apparátus felkészítését és a lakosság ráhangolását a közelgő "kollektivizálási rohamra". A megyei pártbizottság és a tanács közös ülésen foglalkozott a tsz szervezéssel 1958. június 4-én. Megállapították, hogy "nem tapasztalható tsz ellenes hangulat az egyéni gazdák

körében (...) a kis létszámú tsz-ek gyengén működnek, számuk még nagy, s visszahúzzák a termelőszövetkezeti mozgalmat.(...) azokban a községekben, ahol még közös gazdálkodás nem folyik, igyekezzenek a gazdasági év befejeztével közös gazdaság létrehozására(...) a tsz tagságra támaszkodva készítsék elő az aratást követő időszakban várható nagyobb számszerű fejlesztést..."¹²

A különböző hatalmi politikai szinteken többnyire általános volt a vélekedés, miszerint ennyi "pihentetés" után ki kell használni az erőt, a falvak viszonylag nyugodt politikai hangulatát a széleskörű kollektivizálásra. Ennek érdekében bőségesen ellátták a helyi apparátusokat agitációs instrukciókkal. "Egy két szót szeretnék szólni arról, hogy a mezőgazdaság átszervezése miatt sürgős(...) A mezőgazdaság átszervezésének tényét meg kell érteni a helyi államhatalmi szerveknek is. A tanácstag elvtársak is foglalkozzanak ezzel a ténnyel, hogy a mezőgazdaság átszervezésétől függ, hogy hogyan alakul a lakosság életszínvonala. (...) Tanácstagjaink zömében még nem tudják kellően befolyásolni a községi lakosság politikai hangulatát, főleg a tsz mozgalom népszerűsítését illetően(...) A mezőgazdaság szocialista átszervezése érdekében különös gondot kell fordítani az agitáció megszervezésére. E tekintetben kettős feladat előtt áll az állami apparátus valamint a párt és tömegszervezetek előtt. Egyrészt a tsz tagsággal való foglalkozás(...) másrészt az egyénileg dolgozó parasztek különböző rétegeivel való foglalkozás annak érdekében, hogy minél előbb megértsék a nagyüzemek létrehozásának szükségességét saját jól felfogott érdekükben. Az egyénileg dolgozó parasztek között a tsz fejlesztés érdekében végzett politikai munkát elsősorban a termelőszövetkezetekben lévő kommunistákra valamint fejlettebb tsz tagokra kell bízni és nem utolsó sorban a tanácstagság kommunistáira, vezetőire."¹³

A kalocsai járás területén 1958 nyarán 8 közös gazdaság létezett szemben 118.520 magángazdasággal.* A termelőszövetkezetekből az előirányzatok szerint négyet akartak megerősíteni, egyet felosztatni, kettőt akartak összevonni, egyet pedig távlatilag szándékoztak megszilárdítani.¹⁴ A járási tanács tsz fejlesztési tervében 1959 végéig dolgozták ki előzetesen a szervezés menetét és ütemét. A tsz"mozgalom" támogatásának, jóhírének növelése végett szükségesnek tartották, hogy a nagyüzemi termelés minden fontosabb ágazatban meghaladja az egyéni gazdálkodás termelési színvonalát. Önmagá-

* 1958 novemberében már 17 tsz létezett, 1959 végén pedig 22. A megyében 1958 dec. 31 és 1959 márc. 31 között 54 szövetkezet alakult, a taglétszám 8.000-rel növekedett.

ban azonban ez sem bizonyult vonzóan az egyéniek számára mert az esetek többségében maguk is látták, hogy a megalakított közös gazdaságok igen nehezen és alacsony jövedelmezőséggel működtek. "Tsz-eink az egyéni parasztok felé ne csak termelésükkel és az életszínvonal emelésével, hanem belső rendjükkel és egyetértésükkel gyakoroljanak vonzó hatást, annál is inkább mivel ezen a téren számos hiba tapasztalható."¹⁵ A szervezetlenség, az alacsony színvonalú munkamorál és a megélhetést is alig biztosító kereseti lehetőségek sokakat távol tartottak a szövetkezetektől.

A községi tanácsokat utasították, hogy készítsenek éves agitációs és szervezési tervet, valamint közölték az ajánlott agitációs formákat (falugyűlés, kisgyűlés, személyes agitálás stb)

Érdekes tény hogy kezdetben még a párttagok egy része sem fogadta egyértelmű helyesléssel az átszervezés újabb ütemét. A községi tanácsok tagjainak akár tetszett, akár nem, 1958 nyarától kezdődően ismét mindennapos feladattá vált az agitáció. Bizonyos, hogy a három szakaszban lebonyolított kollektivizálás 1958 és 1961 között azért (is) lehetett annyira gyors és eredményes – a politikai hatalom számára –, mint amennyire az volt, mert már jól megdolgozott embereket kellett, alaposan megszervezett propaganda-hadjárat keretei között, az erőszakapparátus háttérjével agitálni. A részlegesen megváltoztatott taktika jegyében Homokmégyen is azokat próbálták megnyerni akik a paraszti társadalomban elfoglalt helyük miatt tekintélynek örvendtek gazdatársaik körében és várhatóan sokan figyeltek véleményükre, lépéseikre. A taktika másik részének értelmében igyekeztek a "legkönnyebb ellenállás" felé haladni, például az "agrárproletár-mentalitásúak" vagy a "lump" rétegek meggyőzésével. "Községünk adottságait figyelembe véve elsősorban Alsómégyen foglalkozunk a dolgozó parasztokkal."¹⁶ A falu többi résztelepüléseiről is megállapították, hogy adottak a kollektivizálás feltételei. De "a tsz megvalósulásának elsősorban politikai feltételeit kell megteremtteni. Különösen képpen áll ez Hillye szállás esetében. Ezen szállás összetételében kis- és középparasztokból áll zömében, így a tagok szervezésénél súlypontot kell fordítani e réteg politikai és szakmai tudásának fejlesztésére..."¹⁷ Az előkészítési mechanizmus részeként a községi apparátus előbb felmérte, majd azután 1958 november 14-én már településrészenként jelentette azoknak a gazdáknak a nevét, akik hajlandóságot mutattak a belépésre vagy könnyebben meggyőzhetőknek látszottak.

2. számú táblázat Az 1958-as tsz szimpatizánsok megoszlása a földtulajdon szerint.

Település rész föld- 0 – 11 – 33 – 55 – 10 10 – 20 20 – össz
nélküli kh kh kh kh kh kh kh

Alsómégy 313211213
Homokmégy 3 – 332 – 213

A táblázat alján kitűnik, hogy az alsómégyiek közül kilencen rendelkeztek 5 kh-nál kevesebb földdel, ez a belépéssel rokonszenvezőknek több mint kétharmada. A belközségben ugyanez az arány. Ez alátámasztja azt a feltételezést, hogy elsősorban a földnélküliek, a törpe és kisbirtokos gazdák támogatták a közös gazdálkodás gondolatát. A nagyobb gazdák 20 kh körüli földjeikkel vagy tényleg egyetértettek a szövetkezés elveivel, ami kevésbé valószínű vagy a felhalmozódott adóhátralékek miatt nyilatkoztak kedvezően a tsz mellett, illetve propaganda célokból tüntették fel őket a jelentésben. A negyedik változat szerint a korábbi tapasztalatokból eredő félelmek miatt nyilvánították magukat szimpatizánsnak.

A kollektivizálást megalapozó propaganda, majd később az egész átszervezés alapelvevé a "ne hagyjunk békét a parasztnak" gyakorlat vált. "A mezőgazdaság szocialista átszervezése érdekében állandóan szem előtt tartjuk a község dolgozói között nap mint nap – tehát állandóan – hangsúlyozzuk a nagyüzemi gazdálkodás előnyét és fölényét."¹⁸ A másik gyakran alkalmazott forma az állami pénzekben fenntartott mintagazdaságokba szervezett látogatás volt. "A gazdáknak tetszett a nagyüzemi gazdálkodás, ki is jelenti, hogyha megalakul, akkor belépnek a csoportba, de kezdeményezni egyik sem akar(...) a gyűléseken a szimpatizánsok úgy nyilatkoztak, hogy rövidesen megalakítanak egy termelőszövetkezetet."¹⁹

A községben a kollektivizálás megkezdése előtt, 1958 végén a tanácsi apparátus által készített jelentés szerint, 894* mezőgazdasági keresőt tartottak nyilván. Ezeknek túlnyomó többsége 641 fő (71.7%) régi gazda volt. Viszonylag jól felszerelt gazdaságokkal és ebből adódóan biztos megélhetéssel rendelkeztek. Az új gazdák csoportját 178-an alkották (19.9%). Ők többségükben az 1945-ös földosztáskor szereztek földjeiket. Megélhetésüket már nehezebben

* A különböző források gyakorta eltérő adatokat tartalmaznak, ezért az itt közöltek csak közelítő pontossággal vehetők figyelembe.

A 31. oldalon lévő 2.számú táblázat helyesen:

Az 1958-as tsz szimpatizánsok megoszlása a földtulajdon szerint

Megnevezés	föld- nélk.	0-1	1-3	3-5 ⁰	5-10	10-20	20-	össz.
Alsómégy	3	1	3	2	1	1	2	13
Homokmégy	3	-	3	3	2	-	2	13

voltak képesek biztosítani. A harmadik csoportot a törpebirtokosok jelentették 75 fő (8.4%). Ezek az emberek már rákényszerültek arra, hogy részesmunkavállalással, kishaszonbérlettel, summásként, napszámmal biztosítsák megélhetésüket. Ezt az agrártársadalmi szerkezetet változtatta meg az 1958-1959 fordulóján kiszélesített kollektivizálási kampány.

"Nem hagyjuk a tsz szervezést a véletlenre, csupán az önkéntességre bízva."

A község sajátos települési formája, a szállásrendszer is megnehezítette az agitátorok és a "népnevelők" dolgát, hiszen a belközség és a külterületi településrészek jó félórányi járásra estek egymástól. Ezért rendszerint párhuzamosan alkalmazták az egyéni és a közös agitációt. A számtalan gyűlés ellenére az 1958-as esztendő végéig senkit sem sikerült rávenni a belépésre. A tartózkodás formális indoklása szerint: "félnek attól, hogy olyanok alakítanak termelősövetkezetet, akik rosszul viszonyulnak a munkához."²⁰

Az 1959-es és 60-as esztendő történelemben központi szerepet játszó kollektivizálás megbolygatta a falusi társadalom nyugalmas hétköznapjait, felkavarta a kedélyeket, feszült hangulatot eredményezett. Ennek következtében a járási tanács részletes hangulatjelentéseket kért a községi tanácsoktól, különös tekintettel a tsz-ekkel és a kollektivizálással kapcsolatos érzelmek és véleménynyilvánításokra vonatkozóan. Homokmégyen – összhangban az országos viszonyokkal – az intenzív agitáció 1959 első napjaiban vette kezdetét. A "megdolgozás" a tanács korábbi megfigyeléseire és jelentéseire alapozva Alsómégyen kezdődött, de párhuzamosan folyt a belközségben és a külterületen Hillyén, Halomban és Mácsán is. A sorozatos, véget nem érő gyűléstetés, a komoly lelki gyötrelmeket okozó egyéni agitáció ezeken a településrészekeken csak lassan örölte fel a gazdák ellenállását. 1959 januárjától kezdődően nem volt olyan hét, amikor ne tartottak volna valamilyen, a kollektívához kötődő összejövetelt. Az agitáció korlátlan kiterjesztése egyidejűleg élezte a paraszti társadalom különböző státuszú csoportjainak ellentétét és teremtett sorsközösséget a közöstől való félelem. "Nem hittünk benne, tudja én magam se. Pedig én egy szerencsétlen kubikos ember voltam. Nem hittünk abba, hogy abba szépen lehet élni, nem hittünk abba, hogy többet lehet termelni. Én összintén megmondom nem hittük el."²¹

A községre kirótt terv szerint el kellett érni az 1956 októbere előtti állapotokat, vagyis legalább négy közös gazdaság megszervezését szabták feladatul. Alsómégyen a célratörő agitáció 1959 február 16-án kezdődött. A helyi sajtó szerint "Ötven járási agitátor ment ki három községbe Drágszélre,

Homokmégyre és Dusnokra. A község népevelőivel együtt végzik a felvilágosító munkát."²²

Erőszakos meggyőzésre csak ritkán került sor. "No olyasmi nem vót, mint amit egyes területeken csináltak vad dógokat, hogy fegyverrel, meg egyebekkel noszogatták az embereket. De hát olyan vót, hogy az emberek nem szívesen akarták, elmentek, elbujkáltak, napokig nem is vótak itthon, vót aki betegnek tette magát. Mikor mentek az agitálók nyomás be az ágyba, pipát vett a szájába, hörgött és akkor ezzel birta elugrasztani azokat, hogy milyen beteg. Persze vótak jó önálló kiscgazdák, akik nehezen adták fel önállóságukat./.../ Nagy vót a félelem, hogy jaj mi lesz!/?/.../ Nagyon sokan úgy léptek be, ha az ismerősök beléptek akkor ők is. Akkor aztán az egész folyamat megindult szépen, ha a kulcsembereket meggyőztük. Nem ment könnyen. Például a Fater Józsefnél egy héten keresztül minden este ott vótunk nála. Beszélgettünk, de nem mondtunk neki semmit azt, hogy mit akarunk. Hordta a bort, ittunk, beszélgettünk. Persze ő sejtette, de mink megbeszéltük, hogy nem hozzuk elő. Asszondja úgy tizenegy órakor – hát má' jócskán ittunk – most modjátok mit akartok! – ha má' elgyüttetek. Itt van má' tizenegy óra, de se nem mentek haza, se nem szótok semmit, csak beszélgettünk. – Hát csak elgyüttünk beszélgetni, majd inkább hónap is elgyüvünk. Ez sokkal jobban bosszantotta. S akkor mikor elmentünk úgy négy nap múlva egy este, akkor asszondja: Idefigyeljete, mondok én egyet. Ide azt a papírt, aláírom, ne mászkáljatek má' ide. És utána sokan beléptek, mer' ez egy olyan gazda, olyan nyakas koma vót, hogyha ez belép, akkor nagyon sokan bementek."²³

A gazdák többnyire a passzív ellenállás formáit választották. Formálisan, általánosságban egyetértésüket nyilvánították, de a szervezésben nem működtek közre. "Ki lehetett látni az ablakon, mikor az utcáról kanyarodtak be, má' vót kilógásom a kertön keresztül. No oszt má' amikor láttam, hogy nincs kiút, akkor mondom a főnöknek: aláírom de egy feltétellel – intézzük el a gépálmáson, hogy traktoros legyök." "Én megmodtam nekik, akik engem agitáltak, engem hagyjanak nyugton, mikor én azt látom, hogy lesz belőle valami, én alá fogom írni, de elsőnek én sem fogom aláírni, sem másodikkal."²⁴

Sokáig sikeresen érvényesítették a várakozás taktikáját is. "majd ha a megfelelő emberek belépnek a termelőszövetkezetbe, akkor nem modanak ellene /.../ attól félnek, ha ő lesz az első aláíró hátrányos elbírálásba részesül a többi dolgozó részéről /.../ őszig várni akarnak meg akarják nézni egy tsz működését."²⁵

Az aktív ellenagitálást a kifüggesztett plakátok letépkedése, vagy átírása mellett az un. tsz ellenes agitáció jelentette. Ezért kb. 3–4 embert internáltak

illetve börtönbüntetésre ítélték. A járási vezetők megítélése szerint "az ellenség igen rákapcsolt a rémhírek terjesztésére." Az általános hangulatromlást igyekeztek minden eszközzel megelőzni. "Arra kérem a tanácsstag elvtársakat, hogy járjanak nyitott szemmel és ne tűrjék meg, hogy egyes emberek becsmételjék a termelőszövetkezetek vezetőit, a termelőszövetkezetek terméseredményeit. Ezen embereket a tanácsstag elvtársak segítsenek leleplezni."²⁶

A tsz-ellenes fellépések megtorlásának – nyilvánvalóan az elrettentés szándékával – a helyi sajtóban is viszonylag nagy nyilvánosságot adtak. Az "agitációs henger" Alsó-mégyen másfél-két hét leforgása alatt sikert eredményezett. A községi vezetés 1959. február 25-i információs jelentésében közölte a járással, hogy Alsó-mégyen 17 család 29 taggal aláírta a belépési nyilatkozatot. Az alakuló ülést március 3-án este tartották meg. Az új szövetkezet fejlődéséről /mennyiségi gyarapodásáról/ havonta adott jelentést a helyi apparátus. Ezeket a beszámolókat gyakran, az elvárásoknak megfelelően kiigazították, mert már azokat is a tavaszi belépők között jegyezték be, akik csak ősszel szándékoztak belépni. Így az alsó-mégyei szövetkezet valójában csak 14 család 16 tagjával alakult meg március 6-án. /Ekkor kapták meg az engedélyt./ Induló földterülete 118 kh-ra terjedt, ebből 63 kh állami tartalékterület volt. A szövetkezet alapítótagjainak nagy része földnélküli volt vagy igen kevés földdel rendelkezett. Az új tsz új lehetőséget biztosított a propagandának is. A kalocsai sajtó 1959 nyarán hírt adott az alsó-mégyieki közös gazdálkodásáról. "A termelőszövetkezeti tagok arról is beszéltek, hogy a kívülállók közül jó néhányan akadnak olyanok, akik gúnyos megjegyzésekkel illetik az új termelőszövetkezeti tagokat. De a tsz tagok az ilyen egyéniek megjegyzéseire nem adnak, mert tudják, hogy eljön az idő, amikor a kívülálló felvételét kéri a tsz-bc."²⁷

A taglétszám és a földterület 1959 őszére már emelkedett. Ekkor 24 család 40 tagja 420 kh-on gazdálkodott. Az első elnök visszaemlékezései szerint - ő egyébként azok közé tartozik, akik korábban is hajlandóságot mutattak a belépésre, annak ellenére, hogy 24 kh földjével a módosabbak közé számított – ebben az időben egy-két gazda, néhány középparaszt, valamint a személyes kapcsolatok révén hozzájuk kötődő kis és törpebirtokosok alkották a tagságot. A továbbra is egyénileg gazdálkodók "nem jó szemmel néztek ránk. Majdnem ki is közösisítették."²⁸

Az induló vagyon az év végére 101.200 Ft-ot tett ki, de ennek ellenére az igaerővel való ellátottság és a technikai felszereltség gyenge volt. Az alsó-mégyei fejlemények – az információs jelentések szerint – helyzetük átgondolására készítettek a gazdákat, bár estenként az erőszakosabb fellépés vagy az erőszakkal való fenyegetés is megtette a hatását. "Az őszi alakulásra a belköz-

ségben is van 16 tag, aki aláírta a belépési nyilatkozatot, az érdeklődés a lakosság körében állandóan napirenden van /.../ vannak akik egy-két évet akarnak várni /.../ Ezzel arra gondolnak, hogy hátha addig megváltozik a rendszer vagy a kormány álláspontja és őnekik nem kell a termelőszövetkezetbe lépni, mivel ahogy mondják a jelenlegi helyzettel meg vannak elégedve, nem kívánják a régi rendszert vissza, de a tsz-be sem kívánkoznak belépni.²⁹

Az év végére, pontosabban 1960 januárjára az egyéni agitációnak, a gazdálkodást mind jobban megnehezítő adózási rendszernek*, a más alternatíva hiányának illetve a közös gazdálkodásnak tett engedmények együttes hatására egyre többen adták fel a magángazdálkodást és így 1960. január 22-én a belközség két termelőszövetkezetében is megtartották az alakuló közgyűlést.* A helyi apparátus négy nappal később megtartott végrehajtó bizottsági ülésén már az agitáció befejeződését nyugtázta. "Mint tudják az elvtársak pártunk és kormányunk politikájának eredményeként községünkben is megvalósult a szocialista nagyüzemi gazdálkodás /.../ a helyi tanács dolgozóira vár az a feladat, hogy részt vegyen a tsz tervének elkészítésében, nyújtson segítséget a termelőszövetkezetek vezetőségének a tavaszi munkák megindításában."³⁰

Ez arra is utal, hogy a nagyüzemi gazdálkodás feltételei közül, sok más mellett a megfelelően képzett szakemberek is hiányoztak, akik a "vezérgazdálkossal" együtt kézbevehették volna az irányítást. A tanácstagok termelőszövetkezetekbe történt kivezénylésével biztosították az államigazgatás felügyeletét, minnek révén egyúttal a szövetkezetek önállóságát is nagymértékben korlátozták. A központi irányítás kiterjesztésével háttérbe szorították a paraszti szakértelmet s ennek hiánya az első évek igen gyenge termésátlagokban is megmutatkozott. A területi szerveződési elv mellett a paraszti társadalom rétegződése is hozzájárult ahhoz, hogy a község területén 1959-60-ban 7 közös gazdaság szerveződött meg. A falusi társadalmon bellüli vagyoni és tekintélykategóriák meghatározó szerepet játszottak a tsz-ek megszerveződése során a munkarend és a vezető rétegek kialakulásában. "A kulákok nem akartak a kisparasztal dógozni, mer' különbönek tartották magukat egyszer, másodszor meg ők több földet vittek be ugyebár, meg jószágot is. /.../ nagygazda a kisparasztal nem akart egy tsz-be menni. Akkor vót a pártnak egy ilyen politikája, hát akkor menjenek külön."³¹

A kollektivizálás 1960-ban még nem számolta fel teljes mértékben a magángazdálkodást. Az újonnan létesített tsz-ek földjeinek táblába tömörítése

* A tsz tagok jövedelemadója 5% volt. "Egyébként az adó az egyénileg dolgozó parasztok adójának csak 60%-a lehet." vb. jkv. 1959.jan.27. H.kit.

végezt nagyszabású földrendezést hajtottak végre. Az ekkor készült nyilván-
tartásban, 1960 április 30-án, 220 egyéni gazda szerepel 666 kh összes
földterülettel. Ugyanezen év őszén már csak 160-an voltak és 633 kh földet
birtokoltak. A birtoknagyság szerinti megoszlásban 32 db 1 kh alatti, 33 db
1–3 kh-as, 53 db 3–5 kh közötti, 14 db 5–8 kh-as, 5 db 10–15 kh közötti, és
2db 15–20 kh-as gazdaság található. Az átszervezés utolsó periódusában,
1960–1961 telén ezeknek a gazdáknak a többségét is – 133-at – bekényszerít-
tek a közösbe. Ahhoz ,hogy valaki a pályáját továbbra is egyéni gazdaként
folytathassa, vagy fölöttébb nagy szívósságra vagy igen jó kapcsolatokra volt
szüksége. A kivülmaradottak csoportját vizsgálva megállapítható, hogy mintegy
háromnegyed részük a középgazdák közé tartozott. Az összes kivülmaradottak
csak kb. egyhatoda szerepelt a korábbi évek kuláklisain. Az egyéni gazdák
fokozatosan veszítettek az agrártermelésben betöltött szerepükből. Bár azok
többsége, aki "maszek paraszt" maradhatott, a hatvanas évek második felében
sem adta fel önállóságát. A kollektivizálást követően nagy erőfeszítések révén,
de többnyire sikerrel tartották meg illetve javították termelésük színvonalát,
amire közvetett bizonyítéku szolgál, hogy a tsz-be lépettek közül sokan
szívesen vállaltak munkát az egyénieknél, mert azok gyakorta magasabb
munkabért fizettek – ami még fontosabb, rögtön az elvégzett munka után –,
mint a szövetkezet munkaegységeiben.

Az 1960-ban megalakult tsz-ek szervezeti rendjének kialakításában igen
fontos tényező volt a korábbi földtulajdon.

3. számú táblázat A földbirtokosok megoszlása szállásonként 1960-ban.

Földbirtok méret	Alsómégy	Homok- mégy	Hillye	Halom	Mácsa	Össze- sen
0–5 kh	103	191	88	51	13	446
5–10 kh	37	72	45	22	12	188
10–15 kh	17	30	14	11	4	75
15–20 kh	10	13	10	7	2	42
20–25 kh	2	10	4	5	2	23
25–30 kh	3	4	5	1	0	13
30 kh fölött	3	5	4	1	0	13

Forrás: Kimutatás a termelőszövetkezetek tagjainak közös használatba
adott ingatlanairól. Belépési állapot 1960. november 15.

Ezekből az adatokból következtetni lehet a kollektivizálás idejének vagyoni viszonyaira. A szállások közül Hillye bizonyosult a legvagyonosabbnak. /Itt voltak a legjobb minőségű földek is./ Bár a belközség vagyoni viszonyai sem voltak sokkal rosszabbak. Ebben az esetben azonban figyelembe kell venni, hogy Hillye lélekszáma csaknem harmada a belközségének. Ezen két település részen volt a legmagasabb a 20 kh-on felüli birtokok száma 19, illetve 13. Az összes bevitt földbirtoknak ez a belközség esetében 5,8%-a, Hillyén pedig 7,65%-a. Ugyanakkor az 5 kh alatti birtokok aránya itt 7%-kal kisebb, az 5-20 kh-as birtokok aránya pedig 5%-kal meghaladta a belközségét.

A frissen megalakult termelőszövetkezetek közötti sorrendet vizsgálva; az 1 tagra eső föld alapján /ha a megmunkálás szempontjai felől közelíték/ az alsómégyi Kossuth tsz helyzete volt a legkedvezőbb és a belközségi Hunyadié a legrosszabb. (Lásd a tanulmány végén a 4. szám táblázatot) A "beadott" földek alapján a hillyei Dózsa, a halomi Rákóczi és a belközségi Hunyadi adottságai, illetve vagyoni szintje volt a legjobb. Ezekben a szövetkezetekben volt a legmagasabb az 5–20 kh közötti és a 20 kh fölötti birtokok aránya. A Petőfi és a Béke tsz alkotta a középmezőnyt, a mácsai Új tavasz és az alsómégyi Kossuth földbirtok alapú vagyoni helyzete tűnik a leggyengébbnek. Nem véletlen, hogy ez utóbbi kettő rövidesen beolvadt más szövetkezetekbe. /Az 1961 végén működő termelőszövetkezetek fontosabb adatait lásd. az 5. számú táblázatban a tanulmány végén./

Az 1961-es év végére területileg és létszámban stabilizálódott gazdaságok egy-egy jobb major adottságaival kerültek egy szintre. Figyelemre méltó a szántó magas aránya – tsz-enként kb. kétharmados –, ami természetesen öröklődött a megelőző időszakból.

A kollektivizálási kampány teljes mérlegét 1961 elején egy rendkívüli tanács ülésen vonták meg. "Ismeretes, hogy a párt központi vezetősége javaslatára a Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány állást foglalt a mellett, hogy 1961. március 31-ig az egész ország mezőgazdaságát át kell szervezni./.../ Az 1960-as átszervezési időszakban kint maradt kb. 150 család 430–440 kh földdel és ezek egy része olyan, akivel egy háztartásban élt vagy él az már a termelőszövetkezet tagja volt, vagy most lett tagja, így az átszervezést ezek az állapotok nagyban befolyásolják. Ugyancsak a kint maradtak a legakaratosabb személyek, melyek nemcsak ezen a területen, hanem egyéb területen is nagyon neheznek. Az átszervezés egy-két család kivételével befejeződött. Azonban ezt a munkát a következőkben mindenáron el akarjuk érni, hogy ezek is felsorakozzanak a többi dolgozók mellé. Azokkal a személyekkel, akik egy háztartásban élnek a 19/1959. évi 7. számú trv. erejű rendelet³² alapján a községi tanács összevonást eszközölt. Ugyancsak a tsz-ek is e rendelkezésnek

megfelelően a közgyűléseken egyhangú határozatokkal ezen személyek földtulajdonát tsz használatba veszik./.../ önkéntes földcserét megoldjuk úgy, hogy a tsz-ek egymás mellett lévő földjeikből egymást kártalanítják./.../ A még kint lévő egyéniakkal igyekszünk úgy eljárni, hogy azok földterületei ne hátráltassák a nagyüzemi gazdálkodás kialakítását és menetét."³³

A szervezési periódus lezárulásával a kollektivizálásnak csak az egyik – politikai, ideológiai szempontból fontos – szakasza ért véget. Hátra volt még a tényleges munka és a közös termelés formáinak, szerkezetének és szervezetének kialakítása. Ezzel együtt mégis határhőnek kell tekinteni a kollektivizált mezőgazdaság kereteinek létrejöttét, mert ez által "Végbement – a földterület és a mezőgazdasági termelés egészét tekintve – a munka és az egyéni tulajdon szétválasztása..."³⁴ Ezáltal alapvetően megváltozott a föld értékkepző szerepe, minimálisra csökkent a föld magántulajdonának aránya. Gazdasági vonatkozásban az önálló árutermelő kisüzemek többségét olyan mezőgazdasági nagyüzemekbe tömörítették, amelyekben – a kezdeti időszakokban – közvetlenül is érvényesült a tervgazdaság elveire épített állami irányítás.

"...Jelentős előrehaladás történt községünkben a szocializmus építése terén..."
/A tsz-ek gazdálkodása és szerepe a falu életében a hatvanas évek elején./

A tanácsi apparátus tevékenységét az átszervezési kampányt követően a mezőgazdasági nagyüzem direkt irányításának kérdései határozták meg. "A termelészövetkezetek munkájának beindítása lassan célt ért, a legnehezebb az állatok összevitele, vagy az, hogy a termelészövetkezetek elnökei egyáltalán nem állnak hivatásuk magaslatán és nem érznek semmi felelősséget munkájuk elvégzésében."³⁵

Több kérdés vetődött fel egyidejűleg. Például a dokumentumban is említett állatállomány elhelyezésének kérdése. Az előírásokkal ellentétben, a kezdeti években megfelelő istállók híján kintmaradtak a gazdánál vagy egy-egy nagyobb állattartó gazda épületében gyűjtötték össze. Az üzemek szervezetrendszerének kialakítása során ennél sokkal súlyosabban esett latba a vezetés kérdése. Az induló szövetkezetek működőképessége szempontjából különös jelentőséggel bírt a vezetők ki és megválasztása. Az első két típus lehetőség szerint vagy olyan tekintélyes gazdát választottak, aki egy-egy nagycsaládrendszer élén állva az "informális falusi vezetés" soraiba számított, vagy olyat, aki ugyan "agrárproletármentálitása" miatt nem állt köztiszteletben, de megfelelő kapcsolata volt a helyi és a járási vezetéssel, ezáltal lehetősége nyílt arra, hogy az átlagosnál nagyobb kölcsönöket, esetleg vissza nem

térfüggő hitelek járjon ki a szövetkezeteknek. A harmadik – nem kevésbé általános esetben az államigazgatás a sorozatos vezetési válságokat megelőzve tanácsi vagy pártapparátushoz tartozó emberket nevezett ki tsz-ek élére. A megalakulásokat követő esztendőkből Homokmégy két szövetkezetében voltak akut és hosszan tartó vezetési válságok. A helyi veszekedések miatt "engem kirendeltek '60 októberibe' hogy teljhatalommal menjek ki, mert nem ment a vetés meg a betakarítás./.../ Márkus Bálint volt az elnök, de aztán minden nap más vót."³⁶

A másik válság az alsómégyi Kinizsi termelőszövetkezetben zajlott le. "A Kinizsi tsz volt vezetőit a vb. függetlenített irányítói a tsz éléről a tagsággal leváltatták s oda egy kommunista vezető került. A tavaszi nagyon rossz munkamorál a vezetőség újja alakulása óta nagyon sokat javult." "Felszólított az akkori tanácselnök, hogy modjak le. Szóltak mások is, hogy ne menjek dolgozni, mert meg akarnak verni, lehetetlenné akartak tenni. Elmentem a tsz-ből is."³⁷

Ez volt az első eset, amikor az "apparátus-élet" beavatkozásának következtében a "gazda-élet" valamely tagja kiszorult a tsz vezetéséből. A későbbiekben a vezetőváltások a tsz egyesítésekhez kötődtek, ekkor már általában sokkal diplomatikusan, díszszünetekkel vagy jól jövedelmező állások osztogatásával igyekeztek kárpótolni az egykori vezetőket. A vezetés tagjainak cselekvési és mozgásterét korlátozta az a mechanizmus, aminek értelmében a tsz-ek irányítását ténylegesen a helyi államapparátus végezte. "Az elkövetkező időben megnövekedő feladatok járulnak a termelőszövetkezetek elnökeire, valamint a községi tanácsra, /.../ itt az szükséges, hogy a termelőszövetkezetek gazdasági, valamint az egész község gazdasági kérdéseit./.../ Nem engedhetők meg, hogy egyes termelőszövetkezetek az árutermelési tervet ne a község által megkapott szempontok szerint tervezze meg."³⁸ A községi tanácsok kapták meg annak a jogát, hogy a termelőszövetkezetek hitelkérdéseit megvizsgálják és jóváhagyják. Ebből egyértelműen adódik a következtetés, hogy a termelőszövetkezetek nemcsak elvileg, hanem gyakorlatilag is függő helyzetbe kerültek a tanáccsal szemben. Ezt a helyzetet azzal az intézkedéssel is megerősítették, mely szerint egy vb. tagnak állandóan részt kell venni a tsz vezetőségek ülésén, másfelől a tsz vezetők rendszeres beszámolási kötelezettséggel tartoztak a helyi tanácsnak. A kezdeti évek szövetkezeti önállóságának minimum szintjét jelzi, hogy az apparátus még az aratás, a gabona behordás, a szántás és a vetés tervét is részletekbe menően előírta. "A termelőszövetkezetek 1960 évi vetési tervét a községi tanácsok vb-i is tárgyalják meg. Ellenőrzik a tervbe beállított tervszámok realitását, konkrétan ellenőrzik és időnként vb ülésen tárgyalják meg az elfogadott termelési tervek végrehajtásának állását."³⁹

A szoros gazdasági irányítás mellett a politikai irányítási rendszer kiépítésével is erősítették a centralizációt. "Tudomására hozzuk minden termelőszövetkezet elnökének, hogy alakult minden tsz-ben a pártszervezet, ezekkel együtt kell működni minden vezetőségi tagnak még akkor is ha egy kicsit nehezebbre is esik egy-két elvtársnak."⁴⁰

A munka megszervezésére és a racionális üzemszervezet kialakítására törekvő vezetést a szigorúan kötött tervutasítások mellett a tagság nagy részének passzivitása és alacsony munkaintenzitása akadályozta leginkább tevékenységében. "A legnagyobb nehézség: nem voltunk képesek az átszervezés ütemében és mértékének megfelelően átformálni az emberek gondolkodását. Az új tsz tagok zöme csak papíron lett tsz tag, gondolkodását és cselekedeteit illetően azonban még paraszt maradt. /.../ Tapasztalható, hogy egyes tsz-ekben a tagok munkához való viszonya rendkívül rossz. Több helyen nem járnak el rendszeresen a munkába, sőt előfordult olyan is, hogy megtagadták a munkát. Felvilágosító munkával el kell érni, hogy a termelőszövetkezetek tagjai a jövő évi termés, de elsősorban az ideai betakarítás sikere érdekében a még hátrlevő hetekben szorgalmasan dolgozzanak biztosítva ezzel elsősorban a saját maguk megélhetését és boldogulását."⁴¹

Teljesen magától értetődő, hogy a "maga ura parasztok" nehezen adták fel önállóságukat, nehezen fogadták el mások irányítását, a különböző – általuk hátrányosnak tartott – korlátok által szabályozott munkarendet. A kérdés másik oldala az alacsony jövedelmezőségből fakadó létbizonytalansági érzésből vezethető le. Azok a parasztok, akik fáradságos, ám fölöttébb racionálisan szervezett munkával önálló gazdaként, saját birtokukon képesek voltak szerény, de tisztességes létfeltételeket teremteni saját maguk, illetve családjuk számára – az indulás éveiben – gyakorlatilag képtelenek voltak beilleszkedni a tsz-ek által kialakított munkarendbe, az általuk át nem látható, sok vonatkozásban pazarló (pl. munkaerő) munkaszervezetbe, illetve szervezésbe. Másfelől a tsz-ek az akkori gazdasági ügyvitel értelmében az elérhető alacsony jövedelmet roppant bonyolult szisztéma szerint számolták ki és a megélhetés természetes igényeihez képest ritkán osztották ki. Ezért a belépetteknek más, állandóbb és rendszeresebb jövedelem után kellett nézniük. Ezt rendszerint a háztáji gazdaságok révén biztosították. Mégpedig úgy, hogy igyekeztek "fekete háztájit" vagyis minél több földet szerezni, például a családtagok névleges tsz tagsága révén. A nagyobb háztáji viszont több és rendszeresebb munkaerő befektetést kívánt, amit a tagok a tsz-ből való távolmaradással igyekeztek biztosítani. A helyi apparátus, aminek az összeterelet szövetkezetek "életbentartása" volt a feladata, a munkafegyelem problémájává redukálta a fenti kérdéskört. "A fegyelem kérdéseit nem árt, ha egy kicsit

megforgassuk(...) mert ezzel eléggé hibák vannak. Nem kis kérdés az, hogy a munkában való megjelenés nem a legjobb, a munkacsapat vezetőknek nagyon sokat kell csavarogni, hogy egy-egy helyen a munkára elegendő embert tudjanak toborozni. (...) Sok esetben durvák vagyunk a dolgozókkal, nem minden esetben a meggyőzés elvét fogadjuk el, ha valaki nem úgy pattog, akkor a legszivesebben a fegyelmi részt szeretnénk választani, ami nem megfelelő társadalmi helyzetünkben. Most nem arról van szó hogyha hibát követ el, akkor ne büntessük meg, hanem arról, ha olyan hibát követ el, hogy azt meg keljen büntetni, akkor ne legyünk szívbarjosak azt végre is hajtani. (...) Nem szabad olyat megengedni, mint egyes helyeken megnyílvánul, hogy egymással összevesznek a dolgozók, de általában a vezetőséget támadják meg, mert nem úgy van mint ahogy valaki elgondolja. Olyan eset mint Hillye szálláson a levélírástól kezdve az utóbbi eset, amikor tetleges bántalmazásra került sor a könyvelő és a tagok között. Olyan tagokat megfegyelmezni, akik nem akarják a munkát, vagy szemtelenek a vezetőséggel szemben. Helyes volna ha a rendőrhatalomunk is szívügyének venné azt, hogy így nem lehet viselkedni egy tsz tagnak sem, mint egyes esetekben viselkednek. Ugyan az történt meg Halomszálláson is, hogy egyesek túl viszik a szocialista elvet és saját maguk igyekeznek törvényt hozni és ítélkezni is. A rendőrség fékezze meg, nem szabad megengedni azt, hogy a tsz tagok úgy viselkedjenek mint az állat a vezetőjükkel, vagy éppen a rendőrséggel kapcsolatban sem. Nem sokat adunk arra, hogy a vagyon védelem hogyan van végrehajtva. (...) Azonnal meg kell szüntetni azt az állapotot, mely úgy néz ki, hogy egy-egy tsz-ben nem tartották meg a leltározásokat, ugyanis nem is nézték meg, hogy ki mit vitt be, így újból hazahordják és kicserélik. (...) Szerintem a fegyelem meglazulásához vezet az is, hogy a tsz vezetők nem rendszeresen számolnak be a tagoknak és így a bizalom nem nagyon van meg a tagok és a vezetőség között. A rossz szándékú emberekkel másként kell beszélni, a vezetőség hívja be és beszélgessen el velük, ne minden esetben azt várják, hogy a párt vagy a tanács fogja megcsinálni (...) Legyünk meggyőzőek, szerények, lássuk az emberek nehéz körülményeit, hogy még egyik lábuk a szocializmusban, a másik meg a kapitalizmusban lóg.⁴² A megélhetés kényszere által (is) megkövetelt "lógás" mindaddig, amíg ki nem alakították annak legális rendszerét, gyakran eredményezett konfliktusokat a tsz tagok és a vezetőség között. A tartós ellentétek másik típusa – erről már korábban is esett szó – a helyi társadalmon belül eltérő státuszú emberek – helyenként kényszerűségeként megélt – egy munkaszervezetbe tömörítéséből adódott. "Mindenki parancsolni akart a Hunyadiba, de dógozni egyik sem. Akkor vót egy megalkuvó párttitkár, úgy hívták, hogy Bodnár Lajos. Az vót a párttitkár a Hunyadiba, de nagyon megalkudott velük,

mert ő rendőr vót azelőtt. Nem vót paraszt sose nem is értett a mezőgazdasághoz. S akkor a járási pártbizottságnak vót egy határozata, hogy függetleníteni kell a párttitkárokat. (...) felsőbb parancsra áttettek a Hunyadiba függetleníttnek. Szépen szót értettünk a parasztokkal, mer' ismertek. Engöm má' másképp fogadtak, mint a Bodnárt, no de azér' még nem mingyá'. Nem mentek dőgozni, szégyenlettek. A legtöbb nem akart, egyszerűen nem akart dőgozni. Elbújtak a pincébe. Én párttitkár létemre, és nem csak én, a brigádvezetők is jártunk sorban. No gyerünk vetni. Az egyik pincébe' tanátam négy ilyen gazdát. Mongyák mennyek pálinkázni. Megittam. No, mondom – mostmá' mennyünk vetni. Nem csak igyak. Nem. Tovább nem iszunk. Tessék, győjjenek vetni. Azt mondják: ők nem gyűnnek. Buta fejemmel mondom nekik: hát hogy akarnak jövőre kenyeret enni, ha nem gyűnnek vetni. Azt mondják: majd eszünk kiflit. Így ám. No de előbb – utóbb csak ki kellett nekik gyűnni a pincéből.⁴³

További gondot jelentett, hogy a közös munkában a tagságnak csak kisebb hányada vehetett részt aktívan, mert magas –közel 35–40%– volt az inaktív tagok aránya. Az ő belépésüket egyfelől a statisztika kiigazítása, másfelől a családi stratégia kialakítása követelte meg. Így nyílt lehetőség arra, hogy a család munkaképes tagjai, más, biztosabb jövedelmet nyújtó állást keressenek maguknak és a belépett nagyszülők révén még háztáji föld is jutott, ami segítette az önellátást.

A kezdet éveinek alapkérdése volt, miként lehet a falu szövetkezeteit –amelyek járási szinten a leggyengébbek közé tartoztak– valahogyan elindítani a gazdaságosabb és jövedelmezőbb termelés felé. Mivel ebben az időszakban az anyagi érdekelttség és az ösztönzés rendszere –a munkaegység– nem bizonyult kellően hatékonynak és eredményesnek, ezért elővették a korábbi években is gyakorta alkalmazott "büntudatkeltés módszerét". "A Párt Központi Vezetősége a kormány azon van, hogy a termelőszövetkezetek minél jobban megerősödjenek, a tagjaik jobban éljenek és ezen keresztül legyen virágzóbb Magyarország, de Homokmégy termelőszövetkezetei a 10 Ft-os munkaegységértékkel nem ezen az úton haladtak az 1960-as gazdasági évben." Magától értetődően ezért elsősorban a választott vezetőséget és a tagságot tették felelőssé és nem az utasításokat kiadó és közvetítő apparátust. "...a párt és a tanács sok jó dolgot javasolt a termelőszövetkezetek felé, amivel a terméseredményt emelhetnék volna. De nem fogadták mmeg a Rákóczi kivételével. Tehát ez a példa megmutatta, a felsőbb szervek a párt és a tanács nem akar rosszat, amikor valamit javasol, hanem mindig a legjobb szándék vezeti őket."⁴⁴

Az alacsony hatékonyság és a gazdaságtalan termelés további okait keresve a megnövekedett üzem méretekhez szükséges gépek hiányát is meg kell említeni. De nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a társadalomlélektani tényezőt sem, mely az addig önálló birtokok közös tulajdonná válása után a tulajdonosi érzet és a felelősségtudat meggyengülésével a perspektívatlanság érzését keltette az egykor gazda tsz parasztokban.

A megoldási lehetőségek közül a legkézenfekvőbb lehetőségként az anyagi érdekeltség rendszerének kidolgozása kínálkozott. Ezt viszont nem lehetett megvalósítani a "kolhoz – modell" szűkre szabott keretei között. Ha a tsz vezetés jelentősen meg akarta javítani a gazdasági eredményeket, akkor olyan jövedelemérdekeltséget kellett teremteni, amelynek révén egyszerre találta meg a számítását a munkaadó és a munkavállaló. Ezt valósította meg a részes művelés rendszere⁴⁵, ami a 60-as évek közepéig – a legtöbb helyen – a tradicionális paraszti munkát tette a szövetkezeti termelés alapjává. Homokmégyen a másik fontos tényező a "fekete háztájik" hallgatólagos engedélyezése, a harmadik a "korlátozott lopás jogának" (Fekete István) biztosítása volt. Ez utóbbi értelmében mindenki tudta, hogy a faluban az általa elfoglalt helye szerint mennyit vihet el a közösből.

A termelés gazdaságossá tételének további lehetőségeként a még nagyobb üzemegységek kialakítása és az erre alapozott monokultúrás, nagytáblás termelés meghonosítása kínálkozott. Az egyesítést szorgalmazó elképzelések, már a kollektivizálás kezdeti időszakában megfogalmazódtak, a racionálisabb munkaszervezés és a nagyobb volumenű, gyorsabb ütemű fejlesztés ideológiájába burkolva. "A jelenlévők a távlati gazdálkodás szempontjából úgy tartják helyesnek, ha a községben egy közös gazdálkodás alakulna, mert a község területén a szántóföld minősége igen változó, a rét és a legelő túlnyomóan a község határának keleti részén vannak és ezért több termelőszövetkezetet a határon megosztva nem tudnak eredményesen együttgazdálkodni, a szükséges építkezési és egyéb beruházást is könnyebben tudnák megvalósítani, valamint a terület sem olyan nagy, hogy egy gazdaságba ne lehetne összefogni."⁴⁶ Ám az akkori feltételek mellett korántsem látszott biztosítottnak, hogy az így létrehozott gazdasági egységek valóban annyira gazdaságossá és életképessé tudnak válni, mint ahogyan azt a centralizációtól remélték. A homokmégyi szövetkezetek esetében az egyesítgetések már a kollektivizálási kampány idején megkezdődtek. 1960–1961 az alsómégyi Petőfi tsz olvasztotta magába a kisebb és gazdaságilag is gyengébb Kossuth – ot, a másik alsómégyi gazdaságot. Ugyanez játszódott le a mácsai Új tavasz esetében. Ezt a "törpe" szövetkezetet a halomi Rákóczi nyerte el. Ezzel az összevonások átmenetileg lezárultak. Három év múlva, 1964-ben került sor újabb egyesítésre. Heves

viták után a Halom szállási Rákóczi beolvadt a belközségi Béke tsz-be. E manőverek révén a kezdeti 7 közös gazdaságból négy maradt, amelyek 1969 január elsejével, erőteljes járási és megyei nyomásra egyesültek. Az egyesítést előkészítő tárgyalásokon mind a négy szervezet vezetője az önállóság fenntartása mellett szavazott ugyan, de ez a döntést nem befolyásolta. A gazdasági kibontakozás harmadik lehetőségét a magas fokú belterjesség, az intenzív, kertészeti jellegű gazdálkodás gyakorlatának kialakítása hordozhatta volna. Ennek azonban – a természeti adottságok mellett – elsősorban a termelési hagyományok nem kedveztek. Arról nem is beszélve, hogy ez ellentmondott volna a mamut gazdaságok létrehozását célul tűző "nagyábránd ideológiájának". A hatvanas évek során a község termelőszervezetei gyenge eredménnyel, rendszerint mérleghiányosan gazdálkodtak. Létezésüket gyakran csak állami kölcsönökből és támogatásokból tudták biztosítani. Az indulás nehézségeit – ha csökkenő mértékben is –, de magukkal hordozták az 1968–69-es egyesítésig és azt követően is. Ebből a kedvezőtlen gazdasági helyzetből következően a "szegény" tsz-ek sem a falu fejlesztésében, sem irányításában nem tudtak hatékonyan részt venni. Így a település továbbra is "leértékelt vidék, gyarmatosított falu" /Elck István/ maradt. A községi tanács 1961 végén egészen másként értékelte az akkori helyzetet és a várható jövőt. "A községi tanács és a vb. általában eredményesen hajtotta végre az MSZMP Központi Bizottsága, a Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány, valamint a felsőbb szervek határozatait, melynek nyomán jelentős előrehaladás történt községünkben a szocializmus építése terén."⁴⁷

4. sz. táblázat A tsz-tagok vagyoni rétegződése a bevitt földbirtok szerint abszolút számokban és %-ban

Tsz-ek neve és helye	0-5 kh	5-10 kh	10-15 kh	15-20 kh	20-25 kh	25-30 kh	30 kh fölött	tag-létsz.	Összes terület
Petőfi	32 fő	16 fő	10 fő	6 fő	2 fő	3 fő	1 fő	70 fő	683 kh
Alsómégy	/45,7/	/22,9/	/14,3/	/8,6/	/2,8/	/4,3/	/1,4/		
Kossuth	71 fő	21 fő	7 fő	4 fő	0	0	2 fő	105 fő	651 kh 1278 öi
Alsómégy	/67,6/	/20,0/	/5,0/	/3,82/			/1,91/		
Hunyadi	68 fő	27 fő	24 fő	7 fő	8 fő	2 fő	4 fő	140 fő	1370 kh 361 öi
Homokmégy	/48,6/	/19,3/	/14,15/	/5,0/	/5,7/	/1,4/	/2,85/		
Béke	123 fő	45 fő	6 fő	6 fő	2 fő	2 fő	1 fő	185 fő	1490 kh 338 öi
Homokmégy	/66,5/	/24,3/	/3,25/	/1,1/	/1,1/	/0,5/	/0,5/		
Dózsa	88 fő	45 fő	14 fő	10 fő	4 fő	5 fő	4 fő	170 fő	1383 kh 1439 öi
Hillye	/51,8/	/26,5/	/8,2/	/5,9/	/2,3/	/2,9/	/2,3/		
Rákóczi	51 fő	22 fő	11 fő	7 fő	5 fő	1 fő	1 fő	98 fő	777 kh 700 öi
Halom	/52,0/	/22,4/	/11,3/	/7,1/	/5,2/	/1,0/	/1,0/		
Új tavasz	13 fő	12 fő	4 fő	2 fő	2 fő	0	0	33 fő	264 kh 564 öi
Mácsa	/39,4/	/36,4/	/12,2/	/6,0/	/6,0/				
Összesen:	446 fő	188 fő	76 fő	12 fő	23 fő	13 fő	13 fő	801 fő	6618 kh 4680 öi

5. sz. táblázat

Az 1961 végén működő tsz-ek néhány fontosabb adata

Székhely első elnök és földje	tsz. neve	tagok száma száma fő	1 tagra eső ter. kh	összes terület kh	ebből: szántó kh
Hillye Márkus Bálint /1488 öl/	Dózsa	200	6,99	1399	1183
Homokmégy Ágas Ferenc /18 kh 582 öl/	Hunyadi	178	7,75	1380	920
Homokmégy Kazár József /4 kh 1421 öl/	Béke	236	5,81	1372	1019
Halom* Ág József /4 kh 1409 öl/	Rákóczi	192	5,70	1100	924
Alsómégy** Merk Lajos /24 kh 1339 öl/	Kinizsi	24	5,53	1357	1048
ÖSSZESÍTÉS:		1051	6,35	6608	5094

Forrás: Beszámoló az 1961. évi dec. 30-án tartandó Tü-re. Merk Lajos közlése.

Kimutatás a tsz-tagok közös használatba adott ingatlanairól.

Belépési állapot. 1960. nov. 15.

* A halomi tsz adatai az egyesülést követő időből származnak, ui. 1961-ben ide olvadt be a mácsai Új tavasz szövetkezet.

** Alsómégyen egy ideig két tsz létezett, 1960-as zárszámadást követően egyesültek

Jegyzetek

A dokumentum jellegű részleteket betűhíven közlöm, csak az előforduló személyneveket változtattam meg.

1. Kalocsai Járási Tanács 1956. január 5.-i ülésének jegyzőkönyve, Tóth Menyhért felszólalása. Bács-Kiskun megyei Levéltár, a Kalocsai Járási Tanács iratai.
2. Uo.
3. vb. jkv. Homokmégy 1956. jan. 9. BkmL. Homokmégy község iratai.
4. Néptűjság. 1956. aug. 7. 1. old.
5. Jegyzőkönyv. Készült 1956. október 26-án Homokmégy Község Tanácsházán a homokmégyi xx. kongresszus Mezőgazdasági Termelőszövetkezet kérelme tárgyában. BkmL.
6. Kalocsai Járási Tanács végrehajtó bizottságának jegyzőkönyve 1956. dec. 19. Szilágyi Márton, Kovács Mátyás, Farkas János hozzászólása. BkmL.
7. Kalocsai Járási Tanács vb. jkv. 1957. július 5. A járási tanácselnök beszámolója. BkmL.
8. Részletesen lásd a Földművelésügyi Minisztérium utasítása 22/B/1957. sz. a mezőgazdasági termelőszövetkezetek engedélyezéséről. Másolat. 1957. május 7. Homokmégy községi irattár. / a továbbiakban – H.kit.
9. Kalocsai Járási Tanács ülésének / a továbbiakban – Kal. jár. tü. jkv. / jegyzőkönyve 1957. szeptember 30. A Mezőgazdasági osztály vezetőjének beszámolója. BkmL.
10. Lásd Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története I. köt. 364. old.
11. Balog G. Lajos közlése. Az interjút készítette: Farkas Attila
12. A 3004. sz. kormányrendelet végrehajtása. isz: 46/1958. Megyei leirat H.kit.
13. Kal. jár. tü. jkv. 1958. július 18. Tóth Menyhért tanácselnök hozzászólása, valamint beszámoló a tsz-ek helyzetéről. BkmL.
14. MSZMP megyei vb. határozat kivonata. 1958. június 30. isz: 007/1958. Szigorúan titkos! H.kit.
15. A járási tanács és a párt vb. határozatának kivonata 1958. szept. 8. H.kit.
16. Az MSZMP községi és a tanács vb. együttes végrehajtási terve a tsz-ekkel kapcsolatban az 1958–59-es gazdasági évben. 1958. szept. 8. H.kit.
17. Uo.
18. Az 1959. évi tsz fejlesztési terv megküldése. isz: 817/1958. nov. 14. H.kit.
19. Beszámoló Homokmégy vb. 1958. éves tsz fejlesztési tervéről és a 3004/1958. sz. Korm. hat. végrehajtásáról 1959. jan. 9. H.kit.

20. Uo.
21. Balog G. Lajos közlése.
22. Heti információ 1959. febr. 17. H.kit. és a Kalocsa és vidéke 1959. febr. 18.
23. Györfi István közlése. Az interjút készítette: Kiss József és Valuch Tibor.
24. Tamás Gergely közlése. Az interjút készítette: Kiss JÓzsef és Valuch Tibor. Továbbá Gyuró László közlése. Az interjút készítette: Sombor Judit, Kiss József és Madarász Imre.
25. Heti Információ 1959. febr. 12. H.kit.
26. Kal. jár. tü. jkv. 1959. okt. 30. Tóth Menyhért és Kovács Mátyás hozzászólása. Bkml.
27. Kalocsa és vidéke 1959. május 29.
28. Merk Lajos közlése. Az interjút készítette: Juhász Pál, Jankó Attila és Valuch Tibor.
29. Heti információ 1959. márc. 24. H.kit.
30. vb. jkv. 1960. január 26. H.kit.
31. Balog G. Lajos közlése.
32. Az Elnöki Tanács 1959. évi 7. sz. trv. erejű rendelete szerint: "A tag köteles a saját valamint a vele közös háztartásban élő családtagok tulajdonában, haszonélvezetében, haszonbérletében vagy bármilyen más jogcím alapján használatban lévő összes földet – ideértve a legelő és az erdőille-
tőséget is – a termelőszövetkezet közös használatába adni, kivéve a törvényesen visszatartható háztáji földet. /2/ A beviteli kötelezettség arra a földre is kiterjed, amelyet a tag vagy a vele közös háztartásban élő családtag a termelőszövetkezetbe történt belépés után tulajdon vagy haszonélvezeti jog címén szerez." Magyar Közlöny 1959/29. sz. 194. old.
33. tü. jkv. 1961. febr. 19. Györfi István beszámolója. H.kit.
34. Donáth Ferenc: Reform és forradalom 171. old. Bp. Akadémiai. 1977.
35. vb.k jkv. 1960. márc. 8. H.kit.
36. Györfi István közlése.
37. vb. jkv. 1961. augusztus 22. H.kit. és Merk Lajos közlése.
38. vb. jkv. 1960. márc. 8. H.kit.
39. Megyei vb. határozat ismertetése. isz: 108 – 11/1960. május 18. H.kit.
40. vb. jkv. 1960. márc. 8. H.kit.
41. Kal. jár. tü. jkv. 1961. okt. 20. A Mezőgazdasági Osztály vezetőjének beszámolója és határozati javaslat a tanácsülésre. Bkml.
42. vb. jkv. 1960. szept. 20. H.kit.
43. Balog G. Lajos közlése.
44. vb. jkv. az 1961 febr. 18-i rendkívüli ülésről. A vb elnök beszámolója. H.kit.

45. Részletesen lásd Donáth Ferenc: A korszerű szövetkezeti nagyüzemi gazdálkodás feltételeinek kialakítása 1962–67. Agrártörténeti Szemle 1977/1–2 sz. 104–143. old.
46. Homokmégy temelőszövetkezeti nagyüzemi gazdaságainak és majorjainak tervezése. jkv. 1961. május 10. H.kit.
47. Beszámoló az 1961. október 29-i tü. – re. H.kit

FORRÁSKÖZLÉS

FJODOR RASZKOLNYIKOV¹ LEVELE SZTÁLINHOZ

Sztálinizmus, személyi kultusz, torzulások a párt politikájában, letérés a lenini útról - jól ismert, sokat ismételt fogalmak azokban az országokban, amelyek lakóinak volt idejük megismerni, hogy e szavakba tömörített megjelölések mit is jelentettek a mindennapi lét szintjein. Azóta könyvtárnyi szakirodalom született a térség ezen korszakának feltérképezésére - Nyugaton. Azokban az országokban viszont, amelyek a terror szenvedő alanyai voltak, a bíráló csúcsát mindmáig Szolzszenyicin Iván Gyenyiszovics egy napja című kisregénye jelenti. (Magyarországon egy alkalommal jelent meg e remekmű. Ennek is már huszonöt éve.) A valódi kritikára - történeti, szociológiai, ideológiai elemzés - mindeddig bátortalan, hol megélnékülő, máskor teljesen eltűnő, próbálkozások történnek, mindenkor vezércikként követve az ún. politikai realitás által kijelölt határokat. Az utóbbi pár év eseményei reményt adnak arra, hogy Európa eme keleti szegletében is kikerül a sztálinizmus rendszerének kritikája a homályos célozgatások, burkolt megfogalmazások területéről, és felzárkózik az elemzés nyugat-európai színvonalához. Már csak az elsőbbség joga is ezt követeli meg.

Az alábbi, csonkítások nélkül közzétett levél, először jelenik meg magyar nyelven. (Az első közlője a párizsi orosz emigráns lap, a Novaja Rosszija volt, 1939-ben.) Részleteket közölt belőle az Ország-Világ című hetilap 1987. augusztus 5-i száma. Az ebben megjelent, a levél egyharmadát kitevő részletek, a Moszkvában megjelenő Ogonyok című folyóirat idei 26. számában, Vaszilij Polikarpov történész által írt tanulmányba beépítve találhatóak. Az említett szerző önkényesen idézi a levelet. Gondolatsorokat vágott ketté, szövegekzi részeket hagyott el anélkül, hogy ezeket jelezte volna.*

Az itt közölt fordítás, szerkesztőségünk felkérésére készült. A fordítás alapja az eredeti orosz nyelvű levél volt.

(a szerk.)

* Álljon itt ennek alátámasztására egy példa. Polikarpov idézi: "Most sem értek egyet Trockij politikai programjával és taktikájával." Az ezt követő, de elhagyott mondat: "Bár elveink különböznek, tisztességes forradalmárnak tartom Trockijt."

"Olyan igazságot mondok rólad, ami
rosszabb minden hazugságnál."

(Gribojedov: Az ész bajjal jár)

Sztálin!

Ön "törvényen kívülinek" nyilvánított engem. Ezzel az aktussal a jogokat illetően - pontosabban a jogfosztottságban - egyenlővé tett engem mindazokkal a szovjet állampolgárokkal, akik az ön uralma alatt törvényen kívül élnek.

A magam részéről a teljes kölcsönösség jegyében viszonzom ezt a gesztust: visszaadom önnek a belépőjegyet az ön által felépített "szocializmus birodalmába" és szakítok az ön rendszerével.

Az ön szocializmusa, amelynek diadalakor építőinek csak a börtönrácsok mögött jutott hely, ugyanúgy messze van az igazi szocializmustól, ahogy az ön önkényes személyi diktatúrájának sincs semmi köze a proletárdiktatúrához.

Önön bizony nem segítene, ha az érdemrenddel kitüntetett, tiszteletre méltó, Narodnaja Volja-tag N.A. Morozov² megerősítené, hogy 20 éven át éppen ilyen szocializmusban volt része a schlüsselburgi erőd boltívei alatt.

A munkások, parasztok, értelmiségiek elégedetlenségének elemi erejű növekedése halaszthatatlanná tett egy olyan éles politikai váltást, mint amilyen a Lenin által inspirált, NEP-re való áttérés volt 1921-ben.

A szovjet nép nyomására ön demokratikus alkotmányt "adományozott" a tömegeknek, amit az egész ország igazi lelkesedéssel fogadott. A nép reményét és várakozását megtestesítő 1936-os alkotmány demokratikus elveinek tisztességes megvalósítása a szovjet demokrácia kiszélesítésének új szakaszát jelentette volna. Az ön értelmezése szerint azonban minden politikai váltás a szélhámosság és a csalás szinonimája.

Ön az etikátlan politikát, a tisztességtelen hatalmat, és az emberszeretet nélküli szocializmust részesíti előnyben. Mit csinált az alkotmánnyal, Sztálin?!

Mivel megijedt a választások szabadságától - ami egy "ugrás" lehet az ön személyes hatalmát fenyegető ismeretlenbe -, szétaposta az alkotmányt, mintegy papírfecnit. A választásokat olyan szánalmas komédiává alakította át, ahol összesen egyetlen jelöltre lehet szavazni, a Legfelsőbb Tanács ülészakát pedig elárasztotta az ön tiszteletére elhangzó dicsőhimnuszokkal és ovációkkal.

Az ülészakák közti szünetben csendben megsemmisíti a "nem önzetlenül odaadónak" tűnő küldötteket, csúfot űzve azok mentelmi jogából, s ezzel emlékeztet arra, hogy a szovjet föld ura nem a Legfelsőbb Tanács, hanem ön. Mindent megtett azért, hogy diszkreditálja a szovjet demokráciát, ahogy diszk-

reditálta a szocializmust is. Ahelyett, hogy az alkotmány által kijelölt fordulat útjára lépett volna, a növekvő elégedetlenséget erőszakkal és terrorral fojtja el.

Azzal, hogy a proletárdiktatúrát fokozatosan saját személyi diktatúrájával váltotta fel, új szakaszt nyitott forradalmunk történetében, ami "a terror korszaka" elnevezést kapja. Lefekvéskor senki sem tudhatja, sikerül-e elkerülnie az éjszakai letartóztatást. Senkinek sincs kegyelem.

Ártatlan és bűnös, Október hőse és a forradalom ellensége, régi bolsevik és párton kívüli, kolhozparaszt és követ, népbiztos és munkás, értelmiségi és a Szovjetunió marsallja - mindannyian azonos mértékben védtelenek a korbácsütésekkel szemben, mindannyian egy ördögi, véres körhintában keríngenek.

Ahogy a vulkán kitörésekor hatalmas kőtömegek nagy robajjal zuhannak a kráterba, ugyanúgy omlanak össze és hullanak a mélybe a szovjet társadalom egész rétegei.

Őn a hajdani trockistákkal, zinovjevistákkal és buharinistákkal³ kezdte a véres leszámolást, majd áttért a régi bolsevikok kiirtására, majd azokat a pártbeli és párton kívüli kádereket semmisítette meg, akik a polgárháborúban nőttek fel, s megbirkóztak az első ötéves terv építkezésével, - végül a Komszomol szétzúzását szervezte meg.

"A trockista - buharinista spionok" elleni harc jelszavával takarózik, de a hatalom nem tegnap óta van az ön kezében. Senki sem "férkőzhetett be" felelős posztra az ön engedélye nélkül.

Ki helyezte az un. "nép ellenségeit" az állam, a párt, a hadsereg és a diplomácia legfontosabb pontjaira? Joszif Sztálin. Ki telepítette be az un. "kártévőket" a tanácsi és pártapparátus minden sejtjébe? Joszif Sztálin. Olvassa el a politikai bizottság régi jegyzőkönyveit: szinte kizárólag csak "trockista-buharinista kártévők" és "diverzások" neveitől hemzseg a kinevezések és áthelyezések listája. Alattuk az aláírás: J. Sztálin.

Hiszékeny együgyűnek tetteti magát, akit éveken át orránál fogva --- vezettek valamiféle álarcos, karneváli szörnyek. "Keressetek és találtok bűnbakokat" - suttozza az önt körülvevők fülébe, s az elfogott és áldozatul kiszemelt ártatlanokat saját bűneivel terheli meg. A terrortól való szörnyű rettegéssel bilincsbe verte az országot, még a legvakmerőbbek sem merik az ön szemébe vágni az igazságot.

A "személyre szóló" önkritika hullámai megadóan csendesednek el az ön trónjának talapzatánál. Ön tévedhetetlen, akár a pápa. Sohasem hibázik. A szovjet nép azonban nagyon jól tudja, hogy mindenért ön a felelős, "egyetemes boldogság kovácsa".

Szenyes hamisítások segítségével bírósági pereket rendezett, amelyek képtelenségeikkel felülmúlják az ön számára a papneveldei tankönyvekből ismeretes középkori boszorkánypereket is. Ön is nagyon jól tudja, hogy Pjatakov⁴ nem siklatott ki vonatokat. Habár tisztában van azzal, hogy mindez hazugság, bátorítja cinkostársait: rágalmazták csak, rágalmazták, annak mindig van valami eredménye.

Ahogy azt ön is nagyon jól tudja, sohasem voltam trockista. Ellenkezőleg: elvi harcot folytattam minden oppozíció ellen a sajtóban és nagygyűléseken. Most sem értek egyet Trockij politikai programjával és taktikájával. Bár elveink különbözőek, tisztességes forradalmárnak tartom Trockijt. Nem hiszem, és soha nem is fogom elhinni, hogy megbeszéléseket folytatott Hitlerrel és Hess-szel.

Ön csípős ételeket főző szakács. Ezek az ételek a normális emberi gyomor számára emészthetetlenek. Lenin koporsója felett ünnepélyes esküt tett, hogy teljesíti az ő végakarátát, és úgy vigyáz a párt egységére, mint a szeme világra.

Esküszegő, megsértette Lenin végakarátát!

Megrágalmazta és agyonlövete Lenin régi harcostársait - Kamenyevet, Zinovjevét, Buharint, Rikovot és másokat, akikről nagyon jól tudta, hogy ártatlanok.⁵ Haláluk előtt arra kényszerítette őket, hogy általuk soha el nem követett bűnöket ismerjenek be, és tetőtől talpig bemocskolta őket.

Hol vannak az októberi forradalom hősei? Hol van Bubnov, hol van Krilenko, hol van Antonov-Ovszejenko, hol van Dibenko?⁶ Ön lövette őket agyon, Sztálin! Hol van a régi gárda? Nincs már a létezők sorában. Ön lövette agyon, Sztálin! Agyonlövete harcostársait és bemocskolta azok szellemét. Arra kényszerítette az önt követőket, hogy kintól és undortól eltelve gázoljanak át tegnapi elvtársaik és barátaik vértócsáin.

Az ön vezetése alatt írt hazug párttörténetben meglopta a halottakat és kisajátította magának meggyalázott és megöletett embereinek hőstetteit és érdemeit.

Megsemmisítette Lenin pártját és annak csontjain felépítette "Lenin-Sztálin" új pártját, ami az ön egyszemélyi hatalmának sikeres leplezéséül szolgál. Ezt nem a minden párt felépítésére jellemző általános program és taktika elve alapján hozta létre - az új párt elvtelen alapja az ön iránti szeretet és odaadás volt. Az új párt programjának ismerete nem kötelező a párttagok számára, kötelező viszont a sajtó által nap mint nap sulykolt, Sztálin iránti szeretet. A pártprogram elismerését egy Sztálin iránti szerelmi vallomás helyettesíti. Ön renegát, aki szakított a múlttal, s elárulta Lenin ügyét.

Ünnepélyesen meghirdette a káderek kiemelésének jelszavát, de hány ilyen fiatal "kiemelt" rothad már az ön kazamatáiban! Hányat agyonlövetett közülük, Sztálin! Egy szadista kegyetlenségével mészárolja le az országnak oly fontos kádereket, akik veszélyesnek tűnnek az ön személyi diktatúrája szempontjából.

A háború előestéjén tönkreteszi a Vörös Hadsereget, az ország büszkeségét, hatalmának védőbástyáját. Lefejezte a Vörös Hadsereget és a Vörös Flottát. Megölette a letehetségesebb hadvezéreket - élükön a ragyogó Tuha-cevszkij marsallal⁷ -, akiket a világháború és a polgárháború tapasztalatai neveltek fel. Likvidálta a polgárháború hőseit, akik a haditechnika legújabb vívmányait szemük előtt tartva átalakították, s legyőzhetetlenné tették a Vörös Hadsereget.

A legnagyobb háborús veszély idején továbbra is pusztítja a hadsereg vezetőit, a középparancsnoki állományt és az alparancsnokokat.

Hol van Blücher marsall? Hol van Jegorov marsall?⁸ Ön tartóztatta le őket, Sztálin! A felizgatott elmék megnyugtatóására becsapja az országot, mint ha a letartóztatásokkal és kivégzésekkel meggyengített Vörös Hadsereg ezzel még erősebbé válna.

Habár tudja, hogy a hadművészet törvénye a főparancsnoktól kezdve egészen a szakaszparancsnokig egyszemélyi vezetést követel meg, új életre keltette a politikai biztosok intézményét, ami a Vörös Hadsereg és Flotta születésekor jött létre, akkor, amikor nálunk nem voltak parancsnokok, a régi hadsereg katonai szakértői fölé pedig politikai ellenőrzés kellett. Mivel nem bízik meg a vörös parancsnokokban, ezért a hadseregben kettős hatalmat vezet be és tönkreteszi a katonai fegyelmet.

A tömegek nyomásának hatására képmutatóan feltámasztja olyan orosz történelmi hősök kultuszát, mint Alekszandr Nyevszkij, Dmitrij Donszkoj, Szuvorov, Kutuzov, azt remélve, hogy ők az elkövetkezendő háborúban nagyobb segítségére lesznek önnek a kivégzett marsalloknál és tábornokoknál.

A Gestapo és a japán felderítés igazi ügynökei kihasználják azt, hogy ön senkiben sem bízik, sikeresen halásznak a zavarosban, s tömegesen dugnak az orra alá olyan hamis dokumentumokat, amelyek a legjobb, letehetségesebb és legtisztességebb embereket gyalázzák meg.

A gyanakvás, a kölcsönös bizalmatlanság, az NKVD⁹ mindenhatósága - aminek a Vörös Hadsereget és az egész országot kiszolgáltatta -, és az általános hajsza ön által létrehozott, rothadt atmoszférájában mindenféle "elfogott" dokumentumnak úgy hisznek - vagy legalábbis tettetik, hogy hisznek -, mint vitathatatlan bizonyítéknak.

Azzal, hogy eljuttatták Jezsov¹⁰ ügynökeinek a követség tisztességes dolgozóit kompromittáló hamis dokumentumokat, a ROVSZ "belső vonala" Fossz (Voss?) kapitány személyében elérte bulgáriai képviselőtünk likvidálását Kazakov sofőrtől kezdve egészen Szuhorukov katonai attaséig.

Egymás után semmisíti meg a Nagy Október legfontosabb eredményeit. A "munkaerővándorlás" elleni harc ürügyén megszüntette a munka szabadságát, elnyomta a szovjet munkásokat, adott gyárakhoz és üzemekhez láncolta őket. Tönkretette az ország gazdasági szervezetét, lezüllesztette az ipart és a közlekedést, aláasta az igazgatók, mérnökök és szakemberek tekintélyét. A felmentéseket és kinevezéseket gyorsan és vég nélkül követték mérnökök, igazgatók és munkások mint "titkos", még le nem leplezett kártevők letartóztatásai és üldöztetései.

Miután lehetetlenné tette a normális munkát, a "lógás" és "késés" elleni harc ürügyén korbácsként sújtó kegyetlen és proletárelles törvényeivel sanyargatja a dolgozókat.

Az ön vég nélküli repressziói elviselhetetlenné teszik a szovjet emberek életét, akiket a legkisebb vétségért is megbízhatatlannak minősítettek és kiűztek lakásaikból.

A munkásosztály önfeláldozó hősiességgel viselte a megfeszített munka, a hiányos táplálkozás, az éhség, a nyomorúságos fizetés, a lakásínség és az áruhiány okozta terhet. A munkások azt hitték, hogy a szocializmushoz vezetni őket, de ön visszaélt a bizalmukkal. Abban reménykedtek, hogy a szocializmus győzelmével, amikor országunkban megvalósul a világtörténelem ragyogó elméinek az emberek nagy testvériségéről szőtt álma, mindenki könnyen és boldogan fog élni. Ezt a reményt is elvette tőlük: kijelentette, hogy a szocializmus teljesen felépült. A munkások pedig elképedve kérdezték egymást: "Ha ez már a szocializmus, akkor miért küzdünk?"

Eltorzítva Leninnek az állam elhalásáról szóló tételét - ahogy eltorzította a marxizmus-leninizmus egész elméletét - Buharin, Kamenyev és Lunacsarszkij¹¹ megüresedett helyét elfoglaló primitív "teoretikusaival" prédikál-tatja, hogy a GPU¹² hatalmát pedig a kommunizmusban is fenn kell tartani.

A parasztoktól mindent elvett, ami csak ösztönözhetné őket a munkára. "A kolhozföldek elherdálása" elleni harc ürügyén a háztáji gazdaságok tönkretételével arra kényszeríti a parasztokat, hogy a kolhozföldeken dolgozzanak. Éhínség szervezője! Módszereiben nem válogató, durva és kegyetlen taktikájával mindent megtett, hogy a kollektívizmus lenini eszméjét a parasztok szemében lejárassa.

Képmutatóan a "föld sójának" nyilvánította az értelmiséget, s közben megfosztotta az írókat, a tudókat, a festőket az alkotás belső szabadságának minimumától is. Présbefogta a művészetet, amitől az fulladozik és haldoklik.

Az ön által megfélemlített cenzúra önkényeskedése és a mindenért saját fejükkel felelő szerkesztők érthető határozatlansága miatt a szovjet irodalom megdermedt és megbénult. "Kincstári bélyegző" nélkül az író nem publikálhat, a dramaturg nem vihet színpadra darabokat, a kritikus nem mondhatja ki saját, személyes véleményét.

A szovjet művészetet megfojtja, mivel udvari talpnyalást követel tőle, az pedig inkább hallgat, mintsem önnek hozsannázzon. Álművészetet honosít hát meg, ami lapos egyoldalúsággal hirdeti az ön hírhedt és unalomig szajkózott "zsenialitását".

Tehetségtelen grafomániások félistenként, a Nap és a Hold szülötteként dicsőítik, ön pedig keleti despotákhoz hasonlóan élvezi e durva hízelgés tömjénfüstjét.

Könyörtelenül elpusztítja a tehetséges, ám személy szerint önnek nem tetsző orosz írókat. Hol van B. Pilnyak, hol van Sz. Tretyakov? Hol van Aroszev, hol van M. Kolcov? Hol van Taraszov-Rogyionov, hol van Gal Szerebrjakova, akinek csak annyi a bűne, hogy Szokolnyikov felesége volt?¹³ Ön tartóztatta le őket, Sztálin!

Hitler nyomdokain feltámasztotta a középkori könyvvetést. Saját szememmel láttam a szovjet könyvtáraknak szétküldött óriási listákat, amelyek a haladéktalanul megsemmisítendő könyvek címét tartalmazták. 1937-ben, amikor Bulgáriában voltam meghatalmazott követ, megtaláltam a saját - "Kronstadt és Pityer 1917-ben" című, történelmi visszaemlékezéseket tartalmazó - könyvet azon a nekem megküldött jegyzéken, amelyen a tiltott irodalom tüzre kárhoztatott könyvei szerepeltek. Sok szerző neve mellett ez állt: "megsemmisíteni minden könyvét, broszúráját, arcképét!"

Megfosztotta a szovjet tudósokat - különösen a humán tudományok szakembereit - a tudományos gondolkodás szabadságának minimumától is, ami nélkül a kutató alkotómunkája lehetetlenné válik. Öntelt tökfilkók intrikákkal, mesterségesen szított vitákkal és vádaskodásokkal akadályozzák meg, hogy a tudósok nyugodtan dolgozhassanak az egyetemeken, a laboratóriumokban és az intézményekben.

Az egész világ számára "emigránsnak" nyilvánított olyan világhírű szovjet tudósokat, mint például Ipatyev és Csicsibabin akadémikusokat.¹⁴ Naivul azt gondolta, hogy ezzel tönkreteszi hírnevüket, pedig csak magára hozott szégyent, mivel országa és a nagyvilág tudomására hozta azt, az ön rendszere számára megszégyenítő tény, hogy a legjobb tudósok elmenekülnek az ön

paradicsomából, meghagyják önnek "jótéteményeit": lakást, autót, a Népbiztosok Tanácsának étkezdéjébe szóló ebédjegyet.

Tehetséges szovjet tudósokat tett tönkre! Hol van Tupoljev,¹⁵ a legjobb szovjet repülőgépkonstruktőr? Még neki sem kegyelmezett, még Tupoljevet is letartóztatta, Sztálin!

Nincs olyan terület, nincs olyan kis zug, ahol az ember azzal foglalkozhat, amivel szeretné. V. Mejerhold,¹⁶ a színházigazgató, a nagyszerű rendező, a kiemelkedő művész sem foglalkozott politikával, mégis letartóztatta, Sztálin!

Habár tudja, hogy káderszegény helyzetünkben különösen értékes minden művelt és tapasztalt diplomata, egymás után Moszkvába csalogatta és majdnem mindegyik szovjet követet likvidálta. Teljesen megsemmisítette a Külügyi Népbiztosságot. Módszeresen és szervezeten pusztította el az ország aranyartalékát, fiatal kádereit, erejük virágkorában levő tehetséges, ígéretes diplomatákat irtott ki.

A háborús veszély szörnyű óráiban, amikor a fasizmus támadása főleg a Szovjetunió ellen irányul, amikor a Danzigért folyó harc és a kínai háború csupán a felvonulási terület előkészítése egy, a Szovjetunió ellen indítandó agresszióhoz, amikor a német-japán agresszió fő célpontja hazánk, amikor a háború elkerülésének egyetlen lehetséges módja a Szovjetunió nyílt lépése a demokratikus államok nemzetközi blokkjába, valamint katonai szövetség Angliával és Franciaországgal, - ön ingadozik, kivár és hintapolitikát folytat.

Külpolitikai számításaiban nem az öntől egyébként is idegen hazaszereztet vezérli, hanem személyes hatalmának elvesztésétől való állati félelme.

Az ön elvtelen diktatúrája országunk fejlődésének kerékkötője. "Nép atyja"! Elárulta a legyőzött spanyol forradalmárokat, sorsukra hagyta őket és a róluk való gondoskodást más államokra bízta.

Az emberi élet nagylelkű megmentése nem tartozik az ön elvei közé. Jaj a legyőzötteknek! Nem kellene többé önnek.

A fasiszta barbárság elől menekülő európai munkásokat, értelmiségieket és iparosokat közömbösen pusztulni hagyta, becsapta előttük országunk kapuját, pedig a Szovjetunió hatalmas kiterjedésű szabad térségein nagy vendégszeretettel nyújthatna menedéket sokezer emigránsnak.

Mint minden szovjet hazafi, sokminden felett szemet hunyva dolgoztam. Túlságosan sokáig hallgattam. Nekem nem önnel és elkárhozott rendszerével volt nehéz szakítanom, hanem ama régi lenini párt maradványaival, amelyekben kevés híján harminc évet töltöttem el, s amit ön három év alatt szétzúzott.

Kínzóan nehéz számomra az a tudat, hogy megfosztottak hazámtól. Az ön személyi diktatúrájának érdekei egyre inkább kibékíthetetlen konfliktusba

keverednek egy egész ország érdekeivel, amelyből ön egyszemélyi hatalmat elért türannoszként üz gúnyt.

Az ön társadalmi bázisa napról napra csökken, Görcsösen támaszt keresve képmutatón bókokkal halmozza el a "párton kívüli bolsevikokat", egyre-másra hoz létre privilegizált csoportokat, kegyeivel halmozza el és alamizsnával látja el őket, de nem képes garantálni e "kérészéletű kalifáknak" nemhogy privilégiumaikat, de még élethez való jogukat sem.

Az ön esztelen bacchanáliája nem folytatódhat sokáig. Az ön bűneinek listája végtelen, ahogy végtelen áldozatainak listája is. Lehetetlen azokat felsorolni. Előbb vagy utóbb a szovjet nép a vádlottak padjára ülteti önt, mint a szocializmus árulóját, a nép tényleges ellenségét, éhínségek okozóját és koncepciós perek szervezőjét.

1939. augusztus 17.

F. Raszkolnyikov

A levelet fordította és a jegyzeteket összeállította:

ZILAH I TIBOR

Jegyzetek

1. Raszkolnyikov (Iljin), Fjodor F. (1892. Szentpétervár - 1939. augusztus-szeptember, Nizza)

Részletesebb életrajzi adatai olvashatók az Ország-Világ tavalyi augusztus 5-i számában.

1917-ben a pétérvári szovjet elnökhelyettese. 1920-tól a Balti Flotta parancsnoka. 1921-től Afganisztánban nagykövet. 1923-tól több funkciót is betölt (pl. a Kommunisztycieszkij Internacional szerkesztője.) 1930-tól diplomáciai szolgálatban van. Először Észtországbán, majd Dániában és Bulgáriában nagykövet. 1939-ben, mint trockistát "törvényen kívülinek" nyilvánítják, mivel tartva a letartóztatásától, nem hajlandó visszatérni a Szovjetunióba. 1939. augusztus 17-én írja meg a közzétett levelet. Pár nappal később Nizzában meghalt. Haláláról több feltevés is elterjedt (Özvegye szerint agyhártyagyulladását kapott. Roy Medvegyev

- szerint öngyilkos lett vagy meggyilkolták. Krausz T. - Béládi L. szerkesztette "Életrajzok a bolsevizmus történetéből"-ben az öngyilkosság variációt említik meg.)
2. Morozov, Nyikolaj A. (1854. július 7., Borok - 1946. július 30. Borok.) 1879-től a Narodnaja Volja (Népakarat) nevű titkos forradalmi szervezet végrehajtó bizottságának tagja. 1882-ben elítélik. 1905-ig a schlüsselburgi erődben, magáncellában raboskodik.
 3. Trockij (Bronstein), Lev D. (1879. november 7., Janovka - 1940. augusztus 2. Coyoacan)
A NOFSZ előtt az ún. "frakción, kívüliekhez" tartozott. Az 1905-ös forradalom alatt a pétervári szovjet VB-nek elnöke. 1917-1927 között a bolsevik párt KB-nak, 1926-ig a Politikai Irodájának is tagja. 1918-ig külügyi, 1925-ig hadügyi népbiztos. Miután a róla elnevezett frakciót felszámolták, 1929-ben külföldre száműzték, ahol aktív elméleti és politikai tevékenységet fejtett ki. Távollétében halálra ítélték, majd 1940-ben Mexikóban meggyilkolták
- Zinovjev (Radomiszlszkij), Grigorij J. (1883. szeptember 11. Jelizavetgrád - 1936. augusztus 24.)
1917 előtt bolsevik, az emigrációban Lenin munkatársa. A forradalom után a Petrográdi Szovjet elnöke. 1907 és 1927 között a Központi Bizottság, 1921-től 1926-ig a Politikai Iroda tagja. 1919 és 1926 között a Kommunnista Internacionálé VB elnöke. Ellenzéki tevékenysége miatt kizárták a pártból. 1934 decemberében letartóztatták. 1935-ben börtönbüntetésre ítélték államellenes tevékenység miatt. 1936-ban az első nagyszabás koncepciók perben halálra ítélték és kivégezték.
- Buharin, Nyikolaj I. (1888. október 9. Moszkva - 1938. március 14.) A forradalom előtt már tagja a bolsevik pártnak. A NOSZF moszkvai vezetője. 1917-től 1934-ig a KB tagja, 1937-ig póttagja, 1923 és 1929 között a Politikai Iroda tagja. 1918-tól 1929-ig a Pravda főszerkesztője. 1926 és 1929 között a Kommunista Internacionálé elnöke. "Jobboldali elhajlás miatt 1929-ben legfontosabb tisztségeitől megfosztották és átmenetileg kizárták a pártból. 1938-ban a 3. nagy koncepciók per fővádlottja. Halálra ítélik és kivégzik.
4. Pjatakov, Georgij L. (1890. augusztus 6-1937. január)
Az I. Világháború alatt csatlakozott (Svájcban) a bolsevik párthoz. 1929-től tagja a KB-nak. A Trockij által vezetett baloldali ellenzék tagja. Ezért 1927-ben kizárták a pártból. Önkritikát gyakorolt és így visszavették. 1930-tól újra tagja a KB-nek. 1937-ben a második moszkvai perben összeesküvés vádjával halálra ítélték, majd kivégezték.

5. Kamenyev, (Rozenfeld) Leo B. (1883. július 22. Moszkva - 1936. augusztus 25.) Zinovjev mellett ő volt Lenin másik közvetlen munkatársa Svájcban. 1918-ban a moszkvai szovjet elnöke volt 1926-ig. 1917-től 1927-ig tagja a KB-nek. 1919 és 1926 között Politikai Iroda tagja. 1927 végén, mint a Trockij-Zinovjev-féle egyesült ellenzék egyik prominensét kizárták a pártból. 1935-ben, miután 1934. decemberében letartóztatták, Zinovjevvel együtt 10 évre elítélik. 1936-ban újabb perben Zinovjevvel együtt összeesküvés vádjával halálra ítélték és kivégezték.
- Rikov, Alekszej I. (1881 február 13-1938. március 15.)
A forradalom előttől bolsevik. 1917-től belügyi népbiztos. 1924-től Lenin utódja a Népbiztosok Tanácsának elnöki funkciójában. 1923-tól 1929-ig a Politikai Iroda tagja, de ellenzéki magatartása miatt kizárták a testületből. 1938-as harmadik moszkvai perben halálra ítélték és kivégezték.
6. Bubnov, Andrej, Sz. (1884. március 23-1940. január 12.)
Régi bolsevik. 1917-ben a pétervári forradalmi események egyik katonai vezetője. 1924-től 1929-ig fontos pozíciókat töltött be a Vörös Hadseregben. 1929-től az Oroszországi Föderáció Közoktatásügyi népbiztosa. 1937-ben letartóztatták, majd 1940-ben kivégezték.
- Krilenko, Nyikolaj V. (1885. május 2-1940.?)
A forradalom előttől tagja a bolsevik pártnak. 1917 után előbb a Hadügyi, majd az Igazságügyi Népbiztosságon dolgozott. 1931-ig a Szovjetunió főügyésze, majd 1936-tól Igazságügyi Népbiztos. 1937-ben letartóztatták, majd 1940-ben kivégezték.
- Antonov-Ovszejenko, Vlagyimir A. (1884. március 9-1938. ?)
A Téli Palota ostromának a vezetője. 1924 fontos pozíciókat töltött be a Vörös Hadseregben. Tagja a baloldali (trockista) ellenzéknek. 1924-től 1937-ig diplomáciai megbízatásokat tölt be. (Részvesz a spanyolországi polgárháborúban) Hazarendelték, letartóztatták és kivégezték.
- Dibenko, Pavel J. (1889. február 28-1938. július 29.)
1917-től több fontos pozíciót töltött be a vörös Hadseregben. 1938-ban kivégezték.
7. Tuhacsevszkij, Mihail Ny. - (1893. február 16-1937. június 11.) katonatiszt. A polgárháború hőse, a Szovjetunió marsallja. A Polgárháború alatt több fronton is kimagasló eredményeket ért el. 1921-től a Vörös Hadsereg katonai akadémiájának parancsnoka. 1931-től a SzU. Forradalmi Haditanácsának elnökhelyettese, 1934-től Honvédelmi Népbiztos első helyettese. 1937-ben a hadsereg vezetői elleni megtorlás első számú áldozata volt.

8. Blücher (=Bljuher), Vaszilij K. (1890. december 1-1938. november 9.) katonatiszt. A Polgárháborúban a Távól-Kelet katonai parancsnoka. 1934-től a KB tagja. 1935-től a SzU. marsallja. A hadsereg ellen indított megtorlás áldozata lett.
- Jegorov, Alekszandr I. (1883. október 25-1939. február 23.) katonatiszt. 1920-ban a Délnyugati Front parancsnoka. 1937-től 1938-ig a Honvédelmi Népbiztos első helyettese. A hadseregben folyó tisztogatások áldozata lett.
9. NKVD - a Belügyi Népbiztosság orosz rövidítése. 1934-től 1943-ig a legfelsőbb biztonsági szerv a SzU-ban.
10. Jezsov, Nyikolaj I. (1895 ? - 1940 ?) 1933-ban az akkor létrehozott párt-tisztítási bizottság tagja. 1935-ben a KB titkára, majd a KB EB elnöke. 1936. szeptemberében került a Belügyi Népbiztosság (NKVD) élére. 1938 decemberében leváltották, majd 1939 elején letartóztatták. Az ő belügyi népbiztossága idején érte el a sztálini terror a csúcspontját. Ezt a korszakot róla nevezték el "jezsovcsinának". Letartóztatása után kivégezték.
11. Lunacsarszkij, Anatolij V. (1875. november 23-1933. december 26.) 1917 és 1929 között közoktatási népbiztos, a fiatal szovjet állam első számú kultúrpolitikus. 1933-ban spanyolországi nagykövetté nevezik ki. Madridba utazása közben halt meg.
12. GPU - Állami Politikai Hatóság, amely 1922. február 8-án a Csekát váltotta fel. 1923. november 2. (A SzU. megalakulása) és 1934 között Egyesült Áll. Pol. Hiv. néven működött (OGPU). 1934. júliusában Belügyi Népbiztossággá szervezték át. (ld. 9. jegyzet)
13. Pilnyak (Vogau), Borisz A. - (1894. október 11-1937 vagy 1941. Az író halálának pontos dátumáról ellentmondóak az adatok.)
 író, törvénytelenység áldozata lett. Rehabilitálták.
- Tretyakov, Szergej, M. (1892. június 20-1939. augusztus 9.)
 író, törvénytelenység áldozata lett. Rehabilitálták.
- Aroszev, Alekszandr J. (1890. május 25-1938. február 10.)
 író, politikus. 1924 és 1933 között Franciaországban töltött be diplomáciai pozíciót, majd nagykövet volt Litvániában és Csehszlovákiában.
 Kivégezték. Halála után rehabilitálták.
- Kolcov (Fridljand, Mihail J.) (1898. június 12-1942. április 4.)
 író, újságró. 1938-ban törvénytellenesen elítélték. Rehabilitálták.
- Faraszov-Rogyionov, Alekszandr I. (1887. november 7-1938. szeptember 3.)
 író, A törvénytelenségek áldozata lett. Rehabilitálták.

- Szerebjakova, Galina J. (1905. december 2-1980.)
író, törvénytelenesen letartóztatták és deportálták. 1937 és 1957 között nem publikált.
- Szokolnyikov (Brilliant) Grigorij J. (1888. augusztus 15-1939 ?)
1924-től a Politikai Iroda póttagja. Zinovjev frakcióját támogatta, amiért 1926-ban kizárták a testületből. 1927-től ismét tagja a KB-nak. 1929-től 1934-ig londoni nagykövet. Hazatérése után a külügyi népbiztos helyettese. 1936-ban letartóztatták. 1937-ben, a második moszkvai perben 10 évre ítélték. A börtönben halt meg.
14. Ipatyev, Vlagyimir Ny. (1867. november 21-1952. november 29.)
akadémikus, a szerveskémia professzora. 1927-ben külföldre küldték, ahonnan az USA-ba emigrált.
- Csicsibabin, Alekszej J. (1871. március 29-1945. augusztus 15. Párizs)
akadémikus, a szerves kémia professzora. 1930-ban Franciaországba emigrált.
15. Tupoljev, Andrej Ny. (1888-1972) repülőgép konstruktőr. A törvénytelen-ségek idején táborba deportálták.
16. Meyerhold, Vsevolod E. (1874-1940. február 2.)
rendező, színész. 1920 és 1938 között a róla elnevezett színház igazgatója. A törvénytelen-ségek áldozata lett.

AZ ÁLDOZATOK VÉTKE? **(Néhány megjegyzés a sztálini terror magyarázatául)**

"... tisztában voltunk azzal, hogy a lefejezés politikája nagy veszélyekkel terhes ... A lefejezés és a vérontás módszere ... veszélyes és ragályos. Ma lecsapunk egy fejet, holnap egy másikat, egy nappal később még egyet - a végén mi marad a pártból?"

(Sztálin)

"Senki sem uralkodhat büntetlenül."
(Saint-Just)

"Előbb vagy utóbb a szovjet nép a vádlottak padjára ülteti önt, mint a szocializmus árulóját, a nép tényleges ellenségét, éhínségek okozóját és koncepciók perек szervezőjét." - fejezi be Sztálin feletti vádiratát Fjodor Raszkolnyikov, a régi bolsevik gárda tagja, a polgárháború hőse, a Balti Flotta volt parancsnoka, a fiatal szovjet diplomácia több fontos posztját betöltő kádere. Raszkolnyikov 1939 augusztusában, egy éves kényszeremigrációval a háta mögött, már halálos betegségével tusakodva írta meg Nizzában szakítólevelét Sztálinnal és rezsimével. Levelét vádiratnak, az őt számkivető rendszer leleplezésének szánta. Ezt a vádpontokra emlékeztető bűnlajstrom mellett az is bizonyítja, hogy az iratot átadta a francia Havas hírügynökségnek, amely azt a sajtóorgánumok rendelkezésére bocsátotta. A levél megjelenése után hamarosan meghalt, hátrahagyva az utókor számára e megrázó testamentumot avégből, hogy segítse azt az ítélet meghozatalában. De ki felett is kell ítélkezni? Az ekkorra már teljesen a Kreml bástyái mögé húzódó, kizárólag csak legbelsőbb mamelukjaival érintkező, mindenkivel szemben gyanakvó, hallgatag és kegyetlen diktátor, vagy egész rendszere felett, amelyben maga Raszkolnyikov is fontos posztokat töltött be 1938 áprilisáig. Raszkolnyikov válasza egyértelmű: "A szovjet nép azonban nagyon jól tudja, hogy mindenképp ön a felelős." A levélben felsorolt minden egyes gaztett elkövetőjének megnevezett Sztálin iránti gyűlölet jogosságát, ha nem is lehet kétségbevonni - hiszen azóta már sok forrás bizonyította, hogy a rosszhiszemű környezete által félrevezetett vezér sztorija legenda, - de mindenképpen árnyalni, tudományos igénnyel értelmezni kell.

Raszkolnyikov nem kis keserőséggel írta: "Túl sokáig hallgattam," majd hozzáteszi, "Nekem nem önnel és elkárhozott rendszerével volt nehéz szakítanom, hanem ama régi lenini párt maradványaival, amelyekben kevés híján harminc évet töltöttem, s amit ön három év alatt szétzúzott." Ha e sorok őszinteségében nincs is okunk kételkedni, mégis föl kell hívni egy nem elhanyagolható tényre a figyelmet. Ez a nyílt szakítást proklamáló irat azután született, hogy íróját távollétében perbefogták, és mint Trockista ügynököt és hazaárulót elítélték. Mindaddig azonban, amíg ez nem történt meg, többször is kérelmezte hazája párizsi nagykövetségén állampolgárságának megtartását. A Moszkvába rendelő utasítást is csak akkor szegte meg, amikor Szófiában - nagykövetségi székhelyén - elutazása előtt, arról értesült, hogy megfosztották pozíciójától. Addig tehát tagja és hű katonája maradt annak a pártnak és vezérének, amely 1936-tól folyamatosan rendezte korábbi vezető funkcionáriusai ellen a koncepciós pereket és tizedelte meg az apparátust. Sőt, annak ellenére, hogy Sztálin szemére veti: "Megrágalmazta és agyonlövötte Lenin régi harcostársait - Kamenyevet, Zinovjevét, Buharint, Rikovot és másokat, akikről nagyon jól tudta, hogy ártatlanok." - ő abban az időben is hű volt a sztálini irányvonalhoz, amikor ezeket és híveiket, mint ellenzékietek kizárták a párt soraiból, sőt sokukat átmenetileg deportálták is. A Raszkolnyikov levelénél is megrázóbb dokumentumban - Buharin kivégzése előtt írt végrendeletében - olvasható a következő pár sor:

"... Hiszen szervezetet kell kreálni - Buharin szervezetét, amely a valóságban nem létezik, nemcsak most, amikor már hetedik esztendeje, hogy köztem és a párt között a véleménykülönbségnek még árnyéka sem merül föl, hanem korábban a jobboldali ellenzék idején sem létezett ..."

Buharin olyan határozott politikai koncepcióval rendelkező bolsevik vezető volt, aki átlátta Sztálin és rendszere ostobaságát, embertelenségét, mégis kivégzése előtt 1938 márciusában azt hangsúlyozta, hogy 7 éve nem képviselt eltérő nézetet a hivatalostól. Azok a párttagok, vezetők és vezetettek, akik tegnap még megjárászt vagy valóságos odaadással vettek részt az árulóknak kikiáltott likvidálásában, másnap már egy újabb per - ha egyáltalában nem anélkül ítélték el őket - vádlottjai voltak.

Szándékosan csak az uralkodó apparátushoz tartozókról írok, holott jól tudom azt, hogy a szovjet társadalom egyetlen rétegét sem kémélte meg a terror.* Fejtegetésemnek az a célja, hogy közelebb vigyem az olvasót annak megértéséhez, hogy miként működött az a rendszer, amelyik a hatalmon lévő apparátust sem kémélte, sőt rendszeresen tizedelte. Roy Medvegyev idézi azt a moszkvai viccet a 30-as évek végéről, amely ezt a tényt jól alátámasztja: "Éjjel kopogtatnak az ajtón, s kintről felharsan a felszólítás: Belügyi Népbiztosság, kinyitni! Mire egy megriadt hang belülről így válaszol. Itt valami tévedés van polgártársak. Mi párton kívüliek vagyunk. A kommunisták egy emelettel feljebb laknak."

A rendszerrel bármi áron is lojálisan viselkedő párttagok magatartását megmagyarázhatja az ún. "bolsevik pszichózis". Ezt a jelenséget az egyik legelső, művészi formában való földolgozója, Arthur Koestler így írja le: "Múltja a mozgalom volt, a Párt. Jelene és jövője is a Párté, elválaszthatatlan a Párt sorsától, de a múlt egyenesen azonos volt vele. "Így alakulhatott ki a letartóztatása után az a típus, akiket Szolzsenyicin a "betájoltak" jelzővel illet. Gondolkodásuk rövid színopszisa pedig a következő: A pártnak mindig igaza van, Ő ártatlan és csak valami félreértésből kifolyólag tartóztatták le, ami ügyis hamarosan kiderül. Ehhez a viselkedési típushoz tartozók írták azt a rettenetes mennyiségű, de a címzett által soha el nem olvasott levélhalmazt Sztálinnak, amelyről Szolzsenyicin és Medvegyev egyaránt beszámolnak. Azok közül pedig, akik átláttak a mechanizmus működésén, sokan úgy okoskodtak, mint Koestler főhőse, a volt népbiztos, Rubasov. Mivel a bolsevik hagyományokon és ideológián kívül más kötődése nem volt, a dolgok adott irracionális rendjét megpróbálta a maga számára érthetővé, logikussá tenni, tehát a történelmi szükségszerűség szférájába utalta. Így könnyebben elfogadta az ellene lefolytatott hazug perben a ráosztott szerepet. Persze jócskán akadtak olyanok, akiket csak a mesterien kitervelt és hetekig tartó fizikai és lelki kínzás tört meg, és vállalták magukra a vádiratok hazugságtömegét.

E fenti felvetések, amelyek igazságértékét nem vonom kétségbe, mégsem adnak megnyugtató magyarázatot a kiinduló problémákra. Pszichikai és ideológiai tényezőkkel nem lehet kizárólagosan megmagyarázni azt a situációt, hogy potenciális áldozatok ezrei, felelős beosztásban az ellenállás

* Ennek nagyságát a szakirodalom még nem tudta tisztázni. A Roy Medvegyev által közölt adat azonban érzékelteti ezt: a terror csúcspontján, (1936–1939) 4–5 millió ember pusztult el vizsgálati fogságban és a táborokban (kínzás, betegség, éhínség stb.). R.M. szerint ezen embermennyiség 10%-án hajtottak végre halálos ítéletet

legcsekélyebb jelét sem tanúsították leendő hóhéraikkal szemben. Ezt az is alátámasztja, hogy a vezető garnitúrában, távolodva időben a forradalomtól, egyre nőtt azoknak a száma, akik kevésbé elvi okokból, mint inkább személyes előrelépés által vezérelve léptek a bolsevik pártba és az állami apparátus soraiba. Ez utóbbiak viselkedését nem motiválták a fenti szempontok. Több támponttal szolgál, ha e hatalmas országban lezajló társadalmi folyamatokat és ezeknek az interperszonális kapcsolatokra gyakorolt hatását tekintjük át, mégha vázlatosan is. Mohse Levin a "futóhomok társadalom" fogalmával írta le azokat a változásokat, amelyek a 20-as és 30-as évek fordulóján zajlottak a Szovjetunióban. Az ekkor keresztülvitt ún. "második forradalom" következményei, a vörös gárdista rohammal végrehajtott kollektivizálás és iparosítás alapján alakította át az addigi társadalmi szerkezetet. Néhány jellemző adat álljon itt ennek megvilágítására:

A Szu. társadalmi szerkezetének átalakulása:

	1928	1937	növekedés
paraszság	117 m.	88 m.	- 29m.
munkásság	18 m.	55,4 m.	+ 37 m.
alkalmazott	8,4 m.	30,2 m.	+ 21 m.

(Az összlakosság eközben 20 millió fővel nőtt.)

A városi lakosság 1926-ban közel 26 millió főt tett ki, 1933-ban már 49 milliót, míg a sztálini korszak végén már 74 millió volt.

Ez, a Földünk történetében minden addigit felülmúló átrétegződés teljesen felbontotta a hagyományos társadalmi kötődéseket. A falvak elnéptelenedése (deportálások,* városokba való áramlás), a városok lakosságának hatalmas növekedése, (az ezzel járó nyomor kialakulása), új ipari települések

* Az ún. "kuláktalanításról" szóló adatok ellentmondásosak. Az akció méreteit azonban jól megvilágítják az alábbi egymásnak ellentmondó adatok: Ciepielewski szerint 60.000 aktív ellenforradalmár kulákat deportáltak, félrecső vidékekre, míg 150.000 főt más körzetbe telepítettek. A körzeten belüli áttelepítésre nem hoz adatot. Trifonov 265.000 kulákcsalád kitelepítéséről tud 1931 őszéig. Szerinte 586.000 kulákgazdaságot számoltak fel (= fosztottak meg vagyonától) az átszervezés idején. Medvegyev 50.000 aktív ellenforradalmárnak nyilvánított család deportálásáról ír, 112.000 gazdag kulákcsaládot pedig az ország félrecső vidékére telepítettek át. A két számnál több családot telepítettek át körzeten belül szerinte. Nove szerint a kuláktalanítás 1 millió családot, azaz kb. 4,5 millió főt érintett. (Az 1933-as pártplénum jelentésében 240.000 család áttelepítéséről tettek említést.)

létrehozása megkövetelte az ellenőrzés és irányítás felduzzadását, az állam adminisztrációs jellegének elburjánzását. Az egyik fő jellemzője volt ennek a korszaknak a gyorsan kiépülő, de annál kevesebb szakmai felkészültséggel rendelkező bürokrácia. (E felülről irányított és kikényszerített átrendeződés közben épült ki az az erőszakapparátus és módszerei, amelyek már nem csak a rendszer ellenzéke, hanem a lakosság széles tömegei, a párton belüli ellenzék, majd az apparátus, sőt az erőszakapparátuson belüli "elhajlók" ellen is használható volt.) Ez a folyamat lehetőséget adott a karrieristáknak arra, hogy a párt és az állami szervekbe áramoljanak. Másik következménye az volt, hogy felszívta magába a forradalom előttről még megmaradt elkötelezett munkások tehetségesebbjeit. Jól alátámasztja ezt a tendenciát az, hogy 1925-ben 40 párttagra jutott egy függetlenített funkcionárius, 1939-ben már 10-re. Az ismeretett társadalmi változásoknak két alapvető következménye volt. A forradalom eredeti tömegbázisát, a szervezett nagyipari munkásságot felváltotta egy elsőgenerációs, főleg paraszti származású, nagyszámban szakképzetlen proletárréteg. másrészt a régi bolsevik gárda tagjai az apparátuson belül elenyésző kisebbségbe kerültek. Ezzel az új, ideológiailag képzetlen, gárdával könnyebb volt Sztálinnak és körének elfogadtatnia a "második forradalom" következményeit. (Az 1933-as dél-oroszországi és ukrainai éhezésnek ötmillió áldozata volt.) Ennek az apparátusnak, minthogy teljesen új és származásilag heterogén volt, semmilyen, a közös hagyományokban és vagyoni helyzetben gyökerező, "mi" tudata nem volt. Tagjainak helyzete a hivatali előljárójától és a Vezérhez való hűségétől függött. Így az őt érintő repressziókra nem úgy reagált, mint egy hagyományos társadalmi réteg. Egyes tagjainak ez ugyanis kifejezetten kedvezett, hiszen minden lehullott fej egyben egy megüresedett pozíciót is jelentett. Így a terror, minden szörnyűsége ellenére az apparátus egyes tagjainak mobilizációs lehetősége is volt. Merl Faidson hozott meggyőző adatokat annak illusztrálására, hogy ipari üzemek letartóztatott vezetői helyére fiatal, már a harmincas években diplomázott szakemberek kerültek. Így jöhetett létre a rendszert irányító garnitúrán belül a kölcsönös feljelentgetés és bizalmatlanság légköre, amelyben csak egyetlen biztos pont volt, maga a rendszert stabilizáló, szimbolizáló, a folyamatos öldöklésnek értelmet adó diktátor személye. Kialakult az az abszurd helyzet, amikor egy réteg egészének érdeke ellentmondásban állt az őt alkotó egyedek érdekeivel. Fokozta az apparátus kiszolgáltatottságát az a kettősség is, amely egyrészt a többi társadalmi réteg feletti kiváltságos helyzetéből, másrészt a felszínen kötelezően betartandó, formális "proletár etikett és életvitelből" adódott. Az utóbbit, ha a felsőbb érdek úgy kívánta, ki lehet játszani az első ellen, és már készen volt a letartóztatás indoklása. (Sztálin például örömmel nyugtázta, hogy az apparátus egyes veze-

tői megszedték magukat a világháborúban legyőzött ellenség hátszágában. Akinck vaj van a füle mögött, az jobban kézben tartható.) Hegedűs András, aki Rákosi országlásának második csúcspontján Magyarország miniszterelnöke volt, mondta el egy vele készített interjúban az alábbiakat. 1952-ben, amikor ő már az ország ötödik vezető embere lett, le kellett adnia minden ingatlanát. Helyette kiutalták számára a funkciójánál fogva őt megillető villát, teljes berendezésével együtt. A lakásban található összes bútoron, még a sámlikon is rajta volt egy címke: az MDP tulajdona. Számára tehát a politikai bukás együtt járt az egzisztenciális csökkel is.

Ezért vélem túl sommásnak Trockij bürokrácia elméletét, amely szerint a Szovjetunióban, családtagjaikkal együtt olyan kb. 20-25 millió embert számláló réteg kezében volt a hatalom, amely jó úton volt affelé, hogy uralkodó osztállyá alakuljon. Hiányzott ehhez ugyanis két fontos kritérium, amely ezt lehetővé tette volna: a már említett "mi"-tudat és az egzisztenciális függetlenség. Az apparátus tagjainak helyzete és életmódja privilegizált volt a társadalom többi rétegéhez képest, de személyi biztonságuk semmivel sem volt jobb, mint a többihez tartozóké. Raszkolnyikov így ír erről: "... egyre-másra hozza létre a privilegizált csoportokat, kegyeivel halmozza el és alamizsnával látja el őket, de nem képes garantálni e "kérész életű kalifáknak", nem, hogy privilegiumaikhoz, de még az élethez való jogot sem." Így, ha valaki át is látta a rendszer abszurditását, a kellő társadalmi közeg hiányában nem volt kivel összefognia. Egyedül a tömegben, csak azt csinálhatta, amit a kijelölt irány megkövetelt tőle. Vagy pedig vállalta a magányos ellenállók kegyetlen sorsát, amire ritkán akadt példa. Ezek a társadalmi viszonyok tették lehetővé Sztálin és klikkjei számára, hogy az ellenállás legkisebb veszélye nélkül, ezrével hurcolhatták táborokba és vörpadra annak a társadalmi rétegnek a tagjait, amelybe a régi bolsevik gárda és az új rendszerben kizárólag önös érdekeiket keresők egyaránt beletartoztak. Ilyen tények ismeretében fogadom el Gouldnernek a sztálini Szovjetunióról tett megállapítását: "Nem nevezhető "integráltnak" egy társadalmi rendszer, amikor az engedelmesség félelemből ered és a legkisebb elhajlás is rejtett."

E fenti gondolati vázlat nem tartott a teljességre igényt. Szándékosan nem vettem föl olyan problémaköröket -pl. a bolsevik ideológia és következményei, az orosz történelem fejlődésében rejlő sajátosságok- amelyek pontosíthatják és árnyalhatják az általam kifejtetteket. Arra sem kerestem választ, hogy milyen összetevők motiválták az egész szovjet társadalmat gyötrő terrormechanizmus kialakulását. Írásom középpontjában annak a társadalmi közegnek a feltérképezése állt, amelyik Fjodor Raszkolnyikóvot arra kényszer-

rítette, hogy csak azután merje kimondani őszinte véleményét Sztálin szocializmusáról és merjen azzal szakítani, miután az már kiteszította őt.

Nem állt szándékomban az egyéni felelősség elmosása, kizárólag a külső szükségszerűségbe ágyazása. Azonban racionális magyarázatot kell keresni arra, hogy mi okozhatta azt az erkölcsi katasztrófát, ami emberek millióinak mindennapjaiban "normálissá" tette az ép értelem és jóérzés számára elviselhetetlen tetteket. Emberek tömegesen csak különleges, rendkívüli viszonyok között követnek el embertelen tetteket. Először ezeket kell megismerni és megérteni, hogy aztán ítéletet alkothassunk róluk. Ez (vagy éppen ennek nem vállalása) már bennünket is érint, rólunk is stél. Más korszakok emberei feletti ítéletünk egyben jellemzi magunkhoz, jelenünkhöz való viszonyunkat is.

BELLAVICS ISTVÁN

* * *

A dolgozatban az alábbi művek gondolatait és adatait használtam fel. Az idézeteket is ezekből vettem.: Ciepielewski, J.: A Szovjetunió gazdaságtörténete (Bp. 1977) Deutscher, I.: A befejezetlen forradalom (tanulmányok, angolból fordítás), Uő: Sztálin (politikai életrajz, 1976 angolból fordítás), Faidson, M.: Hogyan kormányozzák Oroszországot? (Berlin, 1965 németből ford.), Gouldner, A.: A sztálinizmus: a belső gyarmatosítás vizsgálata (Telos 1977. No. 34. angolból ford.) Koestler, Arthur: Sötétség délben (München, 1981), Medvegyev, R.: Az igazság a mi erők (A sztálinizmus története és következményei, Frankfurt am M. 1973, németből ford.) Nove, A.: A Szovjetunió gazdaságtörténete (1969, angolból ford. Ránki György) Szolzenyicin, A.: A GULAG szigetcsoport 1918-1956, I-II, München, 1975.), Trifonov, I.: A szovjet társadalom forradalmi átalakulása 1917-36. Bp. 1979. Trockij, L.: Az elárult forradalom (Párizs, 1963 franciából ford.) A sztálinizmus - eszmék történelmi megközelítésben Szerk.: Tucker, R. (New York, 1977. angolból ford.), Zsille Zoltán: Egy eszme árnyékában (Beszélgetések Hegedűs Andrással)

HATÁROKON TÚL

Lapunk új rovata tematikailag folytatása elődjének, a TÖRTÉNÉSZ PÁLYÁKNAK. A névváltoztatást az indokolja, hogy a jövőben nemcsak életrajzi, hanem szakmai jellegű beszélgetéseket is szeretnénk készíteni. Másrészt az "AETAS" beszélgetőpartnerei nemcsak történészek lesznek, hanem a társadalomtudományok más ágainak képviselői is. A rovat címe pedig arra utal, hogy ezentúl csak a külföldön élő magyar gondolkodókat szeretnénk megszólaltani.

Ezt a sort a Borbándi Gyulával készített interjúval kezdjük meg. A vele készített beszélgetés után közöljük írásainak bibliográfiáját. Ezt követi az a könyvrészlet, amelyet szerzője ajánlott szerkesztőségünk figyelmébe. Ez az írás, bár nem történeti tárgyú, jellegénél fogva alkalmas arra, hogy új rovatunk első írása legyen.

/a szerk./

NÉPISÉG ÉS EMIGRÁCIÓ Beszélgetés Borbándi Gyulával

Borbándi Gyula 1919 szeptember 24-én született Budapesten. Érettségije után a Pázmány Péter Tudományegyetemen jogot és államtudományt tanult, államtudományból szerzett doktorátust 1942-ben. Egyetemi éve alatt került a népi irányzat szellemi befolyása alá, részt vett a falukutató mozgalomban. 1942-ben bevonult katonának, a fronton megsebesült. 1945-ben belépett a Nemzeti Parasztpártba, aktív politikus volt. Egy évig volt a Parasztpárt ifjúsági szervezetének vezetője. 1949 januárjában emigrált.

Két és fél évi svájci tartózkodás után Münchenben telepedett le, ahol rádiószerkesztőként dolgozott. 1950-ben részt vett a Látóhatár c. folyóirat megalapításában, amelynek munkatársa, majd szerkesztőinek egyike lett. 1958-tól az Új Látóhatár felelős szerkesztője. Irodalmi, történelmi, politikai esszéket, tanulmányokat, cikkeket, valamint kritikákat ír. 1976-ban jelent meg "Der ungarische populismus" című német nyelvű műve. Ennek átdolgozott, magyar nyelvű változata, a "A magyar népi mozgalom története" 1983-ban New York-ban jelent meg. Legutóbbi műve, az "A magyar emigráció életrajza 1945-1985" Bernben, az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadásában 1985-ben látott napvilágot.

"AETAS": Tisztelt Szerkesztő Úr! Ön elsősorban mint az Új Látóhatár című, Münchenben megjelenő irodalmi és politikai folyóirat szerkesztője, szerzője vált ismertté Magyarországon. 1983-ban azonban egy terjedelmes könyv, az "A magyar népi mozgalom története" című monográfia borítóján fedezhettük fel a nevét. Műve az eddigi legnagyobb szabású próbálkozás a magyar népi mozgalom történetének összefoglalására. Ön sok esetben szemtanúként, résztvevőként élte át azokat a mozgalmi eseményeket, amelyekről a könyvben szó van. Hogyan került kapcsolatba a népi mozgalommal a népi eszmekörrel?

Borbándi Gyula: Amikor beiratkoztam a jogi karra, tulajdonképpen én jogász akartam lenni. Körülbelül az első év végére eldőlt, hogy belőlem sohasem lesz jogász, egyre inkább más dolgok kezdtek érdekelni és nem a jogtudomány. Érdeklődésem elsősorban az irodalom, másodsorban társadalmi kérdések felé fordult. Életemben a nagy fordulópontra 18 éves koromban következett el, ekkor döbbsentem rá arra, hogy milyen társadalomban élek. Ez a fordulópontra egy könyvhöz kapcsolható, a szemnyitó olvasmányélmény Szabó Dezső "Elsodort falu"-ja volt. Ez a könyv az akkori fiatalság számára nagyon fontos olvasmány volt, nem elsősorban irodalmi és esztétikai értékei miatt, hanem mert rádöbbsentett minket arra, hogy Magyarországon milyen súlyos társadalmi kérdések vannak, milyen az a társadalom, amelyben élünk. Már itt kinn az emigrációban a 70-es években újraolvastam az "Elsodort falu"-t, szinte semmilyen élményt nem okozott, majdhogynem olvashatatlanak találtam. Olvasmányaim is megváltozott érdeklődésemet kezdték mutatni. Ami elérhető volt ebben a tárgykörben, azt mind elolvastam, főleg annak az irányzatnak a termékeit, amelyhez Szabó Dezső vitt közel, amelyet akkor egyre inkább népi irányzatnak, népi mozgalomnak neveztek.

Diákként tagja, majd alelnöke voltam az Országos Széchenyi Szövetségnek, amely alapításakor egy meglehetősen konzervatív diákszervezet volt. Az I. világháborút megelőzően a Galilei Kör ellensúlyozására született meg, de a 30-as évek elejétől kezdve a Szövetség ifjúsági tagozata már erősen népi befolyás alatt állt, így kerültem én is oda. Működött itt egy nagyon jó falukutató szakosztály, amellyel harmad- negyedéves koromban én is sok kiszálláson vettem részt. A bukaresti Gusti professzor módszere alapján kis csoportok mentek ki a falvakba, volt köztük demográfus, agronómus, jogász, történész, néprajzos stb. Én főleg demográfiai kérdésekkel foglalkoztam, a születések alakulásával Magyarországon, egyetemi doktori disszertációm is ebből a témából írtam. A legnagyobb ilyen kiszállásunk az Ormánságba vitt, amely az egyke-probléma miatt volt akkoriban híres, elsősorban Kodolányi János, de mások révén is. Kiss Géza lelkész vagy Fülep Lajos nevét említhe-

tem. Később az Országos Széchenyi Szövetség kulturális alelnöke lettem, ami azt jelentette, hogy egy időben én rendeztem a Szövetség kulturális, irodalmi összejöveteleit, amelyeken elsősorban népi írókat szerepeltettünk. A mi helységünkben alakult meg a Magyar Parasztszövetség, annak földmunkás szakosztálya, amely későbbi eredetű. Ez egy létszámát tekintve nem nagy közösség volt, de nekem majdhogynem egyik legfontosabb szellemi otthonommá vált. Ilyen előzmények után természetes volt, hogy a háború után politikailag merre fogok tájékozódni. Így lettem parasztpárti, igaz, másod- harmadvonalbeli ember. Nemigen szerepelttem a politika országos szintjein, legfeljebb a fővárosban. Titkára voltam a VI. kerületi szervezetnek, tagja a Nagybudapesti Intézőbizottságnak és egy évig a Parasztpárt ifjúsági szervezetét is vezettem.

"A": Kérem, hogy röviden ismertesse könyve elkészítésének okait, körülményeit.

B.GY.: Említettem, hogy kora ifjúságomtól érdekelték a népi írók, egyetemi éveim alatt részt vettem olyan eseményekben, amelyek a népi eszme jegyében fogantak, és ez az érdeklődés, mint életem meghatározó élménye azután is fennmaradt, hogy Magyarországot elhagytam. Természetesen itt már nehezebb volt hozzájutni a szükséges dolgokhoz, de azért a könyvek, folyóiratok csak eljutottak ide, és eljutott az írásos anyag is, ami a népi írókról, a népi mozgalomról Magyarországon megjelent. Így nem csak könyvtárban sokasodtak a könyvek, hanem archívumomban is egyre növekedett a lapkivágások, cikkek száma. A 70-es évek eljén határoztam el, hogy ebből érdemes valamit csinálni. Annál is inkább, mert az 1958-as népi írók elleni párthatározat után nyilvánvalóvá vált, hogy Magyarországon ennek a mozgalomnak a történetét tárgyilagosan, többé-kevésbé elfogultság nélkül nem nagyon lehet megírni. Nem akarok egyoldalú lenni, illetve ítélni olyasmiről, amiről nehéz ítélni, mert elfogultság mindenkiben van, bennem is volt, ezt könyvem kritikái közül többen is megemlítették. Más irányú elfogultságnak is ugyanolyan jogosultsága lehet, mint az enyémmé volt. Azért gondoltam azt, hogy Magyarországon nem lehet ezzel a kérdéssel többé-kevésbé szakszerűen foglalkozni, mert nem a szerzők beállítottságán múlik az, hogy mit, hogyan írnak, hanem hivatali előírásokon. Ez a magyarázata annak, hogy bár Magyarországon ennek a kérdésnek jóval avatottabb szakértői vannak mint én, mind a mai napig nem sikerült hasonló, összefoglaló munkát kiadni, jóllehet a rész kutatások nagyon értékesek. Részfeldolgozások sok mindenről megjelentek, amelyek kiállják a szakszerűség és a tudományosság próbáját.

Amikor eldől, hogy ezt a munkát meg fogom csinálni, a probléma az volt, hogy ki fogja kiadni? A fordulatot ebben a kérdésben az hozta, hogy a müncheni Magyar Intézet elindította a Studia Hungarica című monográfia-

sorozatát, német nyelven. Az Intézet akkori igazgatója, Georg Stadtmüller professzor felajánlotta, mivel tudott ilyen irányú tervemről, hogy ő ezt kiadtná. Ezért jelent meg először a könyv német nyelven 1975 végén, már 76-os megjelenési évszámmal. A fogadtatás eléggé pozitív volt, itteni magyar folyóiratok, de angol, amerikai, német szaklapok is közöltek róla recenziókat. A legnagyobb kitüntetésnek azt tartom, hogy német nyelvű könyvemet Bibó István is elolvasta, és ez indította őt arra, hogy két évvel később szinte önálló műnek tekinthető levélben szóljon hozzá. Ez a levél megjelent a nyugati négykötetes Bibó-sorozatban, valamint a magyarországi háromkötetes Bibó-válogatásban is. Többek között, egyéb baráti felszólításokon kívül, ez a levél indított arra, hogy most már magyarul is megírjam a könyvet. A források kérdése természetesen gondot okozott a munkánál. Bár könyvtáramban, archívumomban sok minden megvolt, ez önmagában nem volt elegendő, utána kellett még néznie annak, hogy hol találok még forrásokat. A müncheni egyetemi könyvtárban igen sok anyagot találtam, ugyancsak sokat a bécsi National Bibliothékban és segített néhány barátom is, akik saját gyűjteményükből bocsátottak rendelkezésemre forrásokat. Nagyon sokat profitáltam a népi mozgalom tevékeny tagjaival folytatott beszélgetésekből is. Túlzás nélkül, de büszkeséggel kell megemlítenem, hogy igen szoros barátságban voltam Szabó Zoltánnal, Kovács Imrével, Gombos Gyulával, Molnár Józseffel, Borsódy Istvánnal és még sorolhatnám a neveket, akikkel az eszmecsereim igen hasznos szolgálatot tettek. Természetesen egy ilyen munkát magyarországi könyvtárak segítségével jobban el lehetett volna végezni, de számomra a magyarországi könyvtárak a könyv megírásakor elérhetetlenek voltak, így arra kellett hagyatkoznom, amit itt kinn meg tudtam szerezni.

"A": Mi folyamatosan a népi mozgalomról beszélünk, azonban ennek a mozgalomnak a mozgalom-jellege egy másfajta gondolkodás nézőpontjában megkérdőjelezhető. Sorolom czekek a szempontokat: a mozgalomnak nem volt szervezeti kerete az egy Márciusi Frontot leszámítva, amely rövid ideig létezett és a népi eszmekörben gondolkodók csak egy részét - igaz, nagy jelentőségű részét - tömörítette magába. Másrészt, bár a népi eszmekörben gondolkodók tevékenységének irodalmi, ideológiai, politikai oldala egyaránt jelentős, ám ezen oldalak egysége nem jött létre, sokszor egy életművön belül sem; gondoljunk csak Németh Lászlóra, aki nem népi, ha irodalmi munkásságát tekintjük, de rögtön odasorolódik, ha ideológiai tevékenységét vesszük figyelembe. Politikai téren sincs egység, a legkülönbözőbb, sokszor szélsőséges irányultságokra figyelhetünk fel. Ön szerint mi teszi mozgalommá a népi eszmekörben gondolkodók szerteágazó tevékenységét?

B.GY.: Én azt hiszem, hogy a félreértést itt az okozza, hogy nem tisztáztam az a fogalom, hogy népi. A népi az nem esztétikai kategória, hanem irodalompolitikai kategória. Népi író az volt, aki egy bizonyos, egyre inkább népinek nevezett írói körnek a tagja volt, akik között valami emberi-írói szolidaritás kialakult a népi eszmekör sugárzásában. Népi volt még akkor is, ha az, amit alkotott nem volt része az irpdalmi népiességnek. Az irodalmi népiességbe bele tudom venni Erdélyi Józsefet, Sinka Istvánt és persze nem tudom belevenni Szabó Lőrincet. Ugyanígy a népi prózaírók közé soroljuk Veres Pétert, Szabó Pált, Tamási Áront, de bizony nehézségeink lesznek Németh Lászlóval. Tévedésnek tartom a népi mozgalmisság és az irodalmi népiesség azonosságát, mint kritériumot. Az irodalmi népiesség olyan képviselői, mint Móra Ferenc vagy Tömörkény István nem a népi mozgalom tagjai, de prózájuk az irodalmi népiességhez tartozik. Az a többször hangoztatott megállapítás, hogy a népi mozgalom politikailag meglehetősen heterogén volt, természetesen igaz. Ám ez alapján megállapítani, hogy a népi mozgalomnak volt egy jobboldala és egy baloldala, hogy majdhogynem két különböző frakció működött egymás mellett, az nem egészen helytálló. Abban az értelemben igaz, hogy volt egy olyan szárnya, amelyet közkeletű szóval politikai jobboldalnak lehetett nevezni, a másikat pedig baloldalinak, csak ezek nem voltak állandó, megmerevedett alakulások. Minden konkrét kérdésben alakultak csoportok, amelyek eltérő véleményt képviseltek a mozgalmon belül. Így például a parasztság jövőjét illetően a szocialista történészek által jobboldalinak tartott Kovács Imre baloldali volt, míg a baloldalinak nevezett Erdei Ferenc a jobboldalhoz tartozott. Kovács Imre egy időszakban, amikor a paraszti életforma csődjét megállapította és a parasztság előtt álló utakat latolgatta, fölmerült benne a szovjet nagyüzemi gazdálkodás, a kolhozok és szovhozok rendszere, tehát ő ilyen értelemben baloldalinak számított. A másik oldalon Erdei ideálja ekkor a parasztság polgári fejlődése volt, a dán, a holland, a finn példa, így, ha én oldalakban gondolkodok, akkor ez egy jobboldali álláspontnak minősül. Más kérdésekben is megoszlottak, a pártalapítás vagy a politikai mozgalom kérdésében is. Nem az volt a helyzet, hogy az ún. politikai jobboldal távol akarta volna tartani a mozgalmat a politikától, a politikai baloldal pedig a cselekvés mezejére akart lépni. Pillanatnyi megfontolások döntötték el, hogy ebben a kérdésben ki hova fog állni. 1939-ben mikor megalakult a Nemzeti Parasztpárt, azt, hogy valaki a pártalapítás ellen vagy mellett volt, nagyban befolyásolta az a körülmény, hogy volt-e már pártja vagy sem. Aki még nem volt pártban, mint Kovács Imre, az letehetette a garast a pártalapítás mellett, de például Veres Péter vagy Szabó Pál kezdetben nemigen lelkesedett a pártalapításért, mert már midkettőnek volt pártja. A kommunistákhoz, azaz illegális párthoz, a

legjobb és legerősebb kapcsolatai Kovács Imrének voltak, pedig jobboldalinak szokás titulálni, Erdeinek viszont nagyon kevés volt. Darvas Józsefről azt szokás mondani és maga is azt mondta, hogy ő illegális tagja volt a Kommunista Pártnak. Ez nem igazolható dolog, mert amikor Darvas állítólag kommunista volt, ugyanakkor nagyon lelkes népi volt és szolidáris volt a népiekkel minden dologban....

"A": A kommunista párttagság és a népi meggyőződés ezek szerint akkor kizárta egymást?

B.GY.: Ha úgy gondolkodunk, hogy a népiesség átmenet valamifajta magasabb elkötelezettség felé, a kommunizmushoz való elkötelezettség felé, akkor a kettő nem zárta ki egymást. De ha egy önálló, autonóm parasztpolitika kontextusában gondolkodunk, akkor nem lehetett valódi népi és ugyanakkor kommunista is. Ugyanez volt a helyzet a marxizmus estében is. Más dolog a marxizmusból tanulni, Marxnak a tudományos felismeréseit hasznosítani és más dolog valamiféle marxista "egyházban"-ban gondolkodni, Marx tételeit meghamisíthatatlan, örökérvényű igazságoknak tartani. A Marxtól való tanulás, ami elsősorban Erdeire volt jellemző, más volt, mint mondjuk Nagy Istvánnak a marxizmusa, aki nem csak tanult, de dogmatikusan és vaskalaposan hitt is, hitnek fogta fel a marxizmust.

"A": Lehetséges-e felvázolni valamiféle egységes népi ideológiát, amely általánosnak mondható a mozgalom egészére nézve?

B.GY.: Népi ideológia nincsen. Amit ideológiának nevezhetnénk, azok művek, amelyeket egymás mellé állíthatunk és amelyekből egyfajta szemlélet kiolvasható. Erre a szemléletre jellemző a paraszti érdeklődés, a paraszti törekvéseknek a vállalása, a társadalom alá szorított szegényparasztság nemzetbe való beemelésének az igénye, az egészségtelen magyarországi földbirtokviszonyok megváltoztatása, a nagybirtok helyén kisparaszti birtokok létrehozása. Jellemző rá, hogy valóságos demokráciát akart, azt hirdette, hogy valódi parlamentarizmust kell teremteni, pontosabban a formális demokráciát és parlamentarizmust valódivá kell átalakítani, a politikai jogok teljességét kell biztosítani mindenkinek.

"A": A Márciusi Frontot a népi mozgalom csúcspontjának tartják. A magyarországi szakirodalomban uralkodik az a nézet, hogy a Márciusi Front létrehozásában az elsődleges szerepet az illegális kommunisták játszották. Az Ön véleménye - mint könyvéből kiderül - némileg eltér ettől. Kérem beszéljen erről!

B.GY.: Két folyamat elindulásáról és találkozásáról volt szó. Az egyik, hogy a népiek, főleg az írók között igény támadt 1936-ban és 1937-ben az iránt, hogy ennek az akkor már látható körvonalakat nyert mozgalomnak le kell

tennie a névjegyét, hogy nemcsak az irodalomban, hanem a politikában is létezik. A másik jelenség az volt, hogy megváltozott a helyzet az illegális kommunista pártban, főleg annak értelmiségi köreiből. Ebben a körben gyökeres változás ment végbe a Komintern VII. kongresszusa után, amely meghirdette a népfrejtpolitikát. E kongresszus szerint a támadást már nem a szociálfasizmus, tehát a szociáldemokraták ellen kell indítani, hanem a fő veszélyt jelentő német náciizmus ellen. Nos, ebben az igyekezetben a magyar párt is osztozott. Kereste azokat a lehetőségeket, hogy hol és mit tehet annak érdekében, hogy ez a népfrejt-eszme Magyarországon is gyökeret verjen. Itt elsősorban két lehetőség kínálkozott. Az egyik az volt, hogy újra szót kell érteni a szociáldemokratákkal, a szakszervezetekben a régi ellentéteket és egymás kiátkozását félretéve együtt kell velük működni. A másik utat az tette lehetővé, hogy Budapesten és más, nagy egyetemi városokban a fiatalok szervezeteiben igen felerősödött a reformszellem, így ezek a körök és szervezetek jó partnereknek bizonyultak a kommunisták számára. Ezekkel, a szociáldemokrata és ifjúsági szervezetekkel, együttműködve megvalósíthatták a népfrejtpolitikát, valamint ezen kapcsolatok révén legális kereteket biztosíthattak saját tevékenységükhöz. Abban a kérdésben, hogy a Márciusi Front hogyan jött létre, én Kovács Imrre támaszkodom, nemcsak cikkeire, de számos közös beszélgetésünkre is. Ő mondta el nekem azt, hogy hogyan jött létre a kapcsolat az illegális kommunistákkal, nevezetesen Donáth Ferencsel, aki ebben az ügyben összekötőként szerepelt, főleg az értelmiség és az ifjúság felé. Kovács Imre elbeszélése szerint Donáth Ferencsel ő abban az időben többször találkozott. Donáth egy-két Centrál Kávéházban tartott megbeszélésen is jelen volt, elég csendesen és hallgatagon viselkedett, de nagyon érdeklődött a Márciusi Front terve iránt. Egy másik csatorna, amelyen keresztül az ötlet valósággá lett, az az Egyetemi Kör volt, amely Budapesten működött és elsősorban diákjótékonyági dolgokkal foglalkozott. Egy időben eléggé visszaesett a munkája és épp Kovács Imre, valamint néhány társa kezdte föllendíteni a Kör tevékenységét, amelynek tagjai között volt néhány kommunista kapcsolattal rendelkező diák is. Magának a Márciusi Front alakuló gyűlésének megszervezését is az Egyetemi Kör végezte, csatlakoztak azután hozzá más szervezetek, mint pl. a konzervatív katolikus Emericana. Ami tehát azt illeti, hogy kinek, mi volt a szerepe; nem lehet azt mondani, hogy az érdem, azért mert a Márciusi Front megszületett, kizárólag a népieké, de azt sem lehet mondani, hogy a fő mozgató a kommunista párt lett volna. Gondolom az igazság mellett van, hogy két törekvés haladt egymás mellett, amelyek egy bizonyos pillanathan találkoztak. De a Márciusi Front alakuló gyűlése, az ott meghirdetett program, az elsősorban népi volt és nem kommunista! A Kommunista

Párt végül is a 12. pont ellenére is vállalta ezt a programot, igaz, csak nagyon kelleetlenül, miután más választása nem volt. Az érdekessége a dolognak az, hogy ha a kommunisták szerepe tényleg olyan jelentős lett volna, mint ahogy azt sokan állítják, akkor a 12. pont nem azzal a megfogalmazással került volna be a programba, mint ahogy bekerült.*

"A": A népi mozgalom kronológiája, szakaszolása tekintetében általában egyetértenek abban, hogy a Márciusi Front volt a mozgalom csúcspontja, mint ahogy abban is, hogy az utána következő periódust a bomlás, a mozgalom hanyatlása, széthullása jellemzi. Ön nem így írja le a Márciusi Frontot követő időszakot; Ön újrendeződésről, differenciálódásról, a feladatok újbóli felméréséről beszél.

B.GY.: Itt több dolgot kellene figyelembe venni. A Márciusi Front körülbelül egy évig működött, de közben történt valami a világpolitikában is. Ez az Anschluss volt, amely gyökeresen megváltoztatta a magyarországi helyzetet. Magyarország a náci Németország közvetlen szomszédja lett. Ez az egész magyar politikai életben éreztette a hatását; egyfelől a fasiszta ellenes erők egy kicsit megtorpanak, másfelől erőre kaptak, bátorítást kaptak a szélsőjobboldal különféle alakulatai. Így az 1938-as évet az Anschluss hatásaként valamiféle általános politikai megtorpanás jellemezte. A másik dolog, amiről ugyancsak nem szabad elfelejtkezni, és amelyik elterelte a magyar közönség figyelmét a társadalmi problémákról, az a területgyarapodás volt. Ez a területgyarapodás a nemzetet foglalkoztató oly jelentős esemény volt, hogy nemcsak a politikai élet passzív résztvevőit, de valamennyire az aktív résztvevőit is a helyzet átgondolására, újraértékelésére indította. Így állott elő az az időszak, amelyet néhányan a hanyatlás időszakának neveznek, én azonban inkább a dolgok újrendeződésének, ártértékelésének, a feladatok újbóli felmérése korszakának nevezném. Ez az időszak voltaképpen másfél év, mert a népi mozgalmak egy része később újra együtt van a Nemzeti Parasztpártban. A másik része pedig egyéb helyeken tevékenykedett. Gondolok itt Szabó Zoltán "Szellemi honvédelem" című egyéni akciójára a Magyar Nemzetben, létrejön, mint népi és szegényparaszti orgánus, a Szabad Szó, és sorolhatnám a népiek más, egyéni akcióit. Ezért gondolom, hogy ezt a korszakot nem helyes hanyatlásnak vagy visszaesésnek nevezni, hanem inkább a külpolitikai helyzet válto-

* A B.GY. által említett pont szövege: "12. A magyar revíziót: a Duna-völgyi népek számára a hovatartozandóság kérdésében az önrendelkezési jog tisztelgetben tartását. A pánszláv és pángermán imperialista törekvésekkel szemben a Duna-völgyi öncélúság és konföderáció gondolatának megvalósítását."
(Forr.: Válasz 1937/4.sz 256.o.) /a szerk./

zása következtében a belső politikai helyzet átértékelése és az erők átrendeződése - idejének.

"A": A "tábor nélküli vezérek" mondták róluk vagy vallották magukról keserűen a népiek. Miért ilyen szűk a társadalmi bázisa a népi mozgalomnak? Nem a politikai gárdában volt-e a hiba? Egyáltalán, volt-e igazi politikusa a népi mozgalomnak az egy Kovács Imrét leszámítva, akiről ellenfelei is azt tartották, hogy az eljövendő magyar parasztforradalomnak ő lesz a vezére?

B.G.Y.: A maga idejében valóban nehéz volt lemérni azt, hogy a népi írók munkáinak, a népi mozgalom ténykedéseinek van-e és milyen a társadalmi hatása. Csak azt tudhattuk, hogy a könyvek elterjednek az országban, sok helyütt olvassák, azt is tudtuk, hogy főleg a diákság körében nagyon sok híve volt ezeknek az eszméknek. De hogy végsőfokon mi volt a hatása, azt csak 1945 után láttuk, amikor szabaddá vált a politikai élet. Főleg maguk az írók és a Parasztpárt funkcionáriusai az országot járva észrevehették, hogy milyen sok azoknak a fiatal parasztembereknek, de tanítóknak, református lelkészeknek, népfőiskolai szervezőknek, agronómusoknak a száma, akik a népi írókön növekedtek föl. Abban az időben elég sokat jártam vidéken és gyakran meglepődtem azon, hogy az akkori 20-30 éves parasztfiatalok körében milyen sokan ismerik a népi irodalom legjelentősebb termékeit. Nemcsak én, de nyilván mások is, láthattunk kis magánkönyvtárakat, ahol valóban az az 50-60 alapmű volt meg, amelyek szerzői többé-kevésbé a népi irodalomhoz voltak sorolhatók. Kétségtelen, hogy erősebb lett volna a hatása a mozgalomnak, ha azoknak is módjuk lett volna megvenni a könyveket, akikhez ők tulajdonképpen szóltak, akikhez a könyveiket írták. Mert amikor megjelentek ezek a könyvek, a 30-as években, a negyvenes évek elején, a könyv drágább volt, mint ma. Elsősorban a városi értelmiség és a diákok vásárolták ezeket a könyveket, tehát nem oda jutottak el, ahova kellett volna. Csak 45-ben derült ki, hogy mindennek ellenére is milyen nagy erjesztő hatása volt ezeknek a műveknek! A 45-ös politikai élet vidéken, de nemcsak vidéken, városon is, nem lett volna olyan eleven és pezsgő. Azért is lett olyanná, mert a 30-as 40-es években a népi irodalom serkentő, tette ösztönző hatása többé-kevésbé mindenütt észlelhető volt.

A társadalmi bázis kérdésénél azt figyelembe kell venni, hogy a népi mozgalom nem volt forradalmi mozgalom. Nem forradalomra, hanem békés reformokra spekulált, arra számított, hogy azt a társadalom átalakító munkát, amire vállalkozott, békés, politikai eszközökkel is végre lehet vinni, nemcsak forradalommal. Nem forradalmi hajlam, hanem reformeri hevület volt bennük, abban a hiszemben, hogy a nép öntudatra ébresztésével, műveltségének emelésével, a hatalomra gyakorolt társadalmi nyomással el lehet érni, hogy a

kívánt reformok megvalósuljanak. Abban van igazság, hogy a legpolitikusabb és talán az egyetlen politikus alkat Kovács Imre volt. De ha többen lettek volna, akkor sem valószínűbb, hogy ez a mozgalom forradalmibbá vált volna. Talán a politikai munkája jobb lett volna, mert arról a népi mozgalom emberei, a népi írók nevezetesen voltak, hogy elsősorban szellemi kategóriákban gondolkodtak és csak másodsorban politikaiakban. Ez látszott a 45-ös, a 45 és 49 közötti években is. Bizony, mint politikusok sokkal gyatrább teljesítményt nyújtottak, mint szellemi vezetők vagy mint írók. Ha több Kovács Imre-szerű politikusa lett volna a mozgalomnak, akkor valószínű, hogy az a politikai munka, amelyet ez a társaság végzett, főleg 45 után, jobb, eredményesebb lett volna.

"A": Az előző kérdésnél nem a mozgalom forradalmiságára gondoltam, bár kétségtelen, ezzel a problémával is összefüggött. Megemlíti a könyvében azt a bizonyos kaszás-keresztes támadást a főváros ellen, amely 40.000 embert mozgatott meg. Ez a tény jelzi azt, hogy a magyar társadalom ebben az időben olyan súlyos szociális feszítőerőkkel volt terhes, amely attól függetlenül hatott igen erőteljesen a társadalmi, politikai életre, hogy létezett-e forradalmi paraszt- vagy munkáspárt. Ezekhez a szociális problémákhoz képest nem volt-e szűk a mozgalom bázisa?

"B GY": A népi mozgalom híveinek a tábora nagyobb volt, mint a kaszás-keresztesek bázisa. A probléma lényege az, hogy nincstelen mezőgazdasági munkások, kubikusok, akik többé-kevésbé egymáshoz közel, egy helyen élnek, nagy tömegben sokkal inkább mozgósíthatók, mint a tanyákon élő kisparasztok. Általában a parasztság sokkal nehezebben szervezhető, mint pl. a munkásság. A másik lényeges momentum az volt, hogy írók csak nagyon ritkán alkalmasak a politikai cselekvésre, hisz nem ez a feladatuk. Ezért is volt ingadozás akörül a kérdés körül, hogy mi a fontosabb, a politikai vagy a szellemi tevékenység, hogy a mozgalom irodalmi vagy politikai mozgalom-e? Ez abból adódott, hogy -Kovács Imrét is beleértve- inkább szellemi emberek voltak, mint politikusok. Az idő, amely rendelkezésükre állott, túl kevés volt ahhoz, hogy az írók mellett kialakuljon egy politikusi garnitúra is. Ha 1945 után a politikai fejlődés olyan lett volna, hogy a Parasztpártnak módja lett volna önálló autonóm pártként létezni, akkor bizonyos, hogy 10-15 év alatt a parasztságból is kinőtt volna egy olyan vezető garnitúra, amely nagyobb feladatok megoldására is képes lett volna, nem bukott volna meg belső erőkkel szemben és nem annak következtében, hogy politikai tulajdonságai fogyatékosak, hogy vezetői botcsinálta politikusok.

"A": A népi-urbánus vita beépült szellemi életünkbe, hatásai, jelei ennek ma is észlelhetőek. Miben látja ennek az ellentétnek az okait?

"B GY": A népi-urbánus ellentét fájó pontja az egész magyar haladó mozgalom, a magyar progresszió történetének. Mint korábban említettem, a népi mozgalom irodalompolitikai kategória, csakúgy mint az urbánusok csoportja. Aktuális irodalompolitikai kérdésekben egyet nem értő két társaság, semmi más. Ahogy a népihez nem kellett parasztszármasítás, nem kellett, hogy valaki népies elbeszéléseket vagy verseket írjon, úgy az urbánus sem jelentette azt, hogy valaki városi ember, vagy polgár. Ahhoz, hogy valaki népi vagy urbánus legyen, az kellett, hogy bizonyos irodalompolitikai kérdésekben egyet-értsen az egyik vagy a másik csoporttal. Így az őket elválasztó ellentét lényege az volt, hogy a két csoport irodalompolitikai kérdésekben egymástól eltérő nézeteket vallott. Aki ebben a küzdelemben, -amely publicisztikában és intézményekben folyt- nem vett részt, az nem volt urbánus vagy nem volt népi, még ha írt is népies verseket, novellákat vagy ha polgári szemléletű író, intellektus volt is az illető.

Ez a küzdelem legtöbbször kicsinységeken folyt, pl. abban a kérdésben, hogy hogyan ítélik meg az Új Szellemi Frontot. A Szép Szó című folyóirat, élén József Attilával és a többiekkel, nagyon mereven ellene voltak, mondván, hogy igazi ellenzéki, igazi haladó ember nem ülhet le Gömbös Gyulával. A másik ilyen elválasztó dolog a népi kultúrának a szerepe volt. Az urbánusok - József Attila kivételével- idegenkedéssel vagy közönnyel kezelték. A népi mozgalom emberei pártfogolták a népi kultúrát, igyekeztek megőrizni a népi hagyományokat, de nem lehet azt mondani, hogy ebbe belegyepesedtek volna, vagy a nyugati kultúrát elutasították volna -mint amivel egyesek vádolták őket teljes szemléleti egyoldalúsággal. Elég rámutatni olyanokra, mint Illyés Gyula, Németh László, Szabó Lőrinc, vagy sorolhatnám a neveket, akiknek nyugatias műveltségében és városias kultúrájában igazán senki sem kételkedett. Némely népi emberben hajlandóság volt arra, hogy a nemzetért való felelősség érzését, a parasztság hajainak a megértését, a demokratikusságot elvitatta az urbánusoktól, ami szintén igazságtalan volt. Úgy érzem, hogy az egész népi-urbánus ellentétet időnként és helyenként túlértékeljük, olykor túlbecsüljük a jelentőségét. Én azt hiszem, hogy közelebb állnánk az igazsághoz, ha nem csupán sémákban gondolkodnánk, hanem igazából megnéznénk, hogy hol voltak az ellentétek. Szerintem az ellentétek a prioritások kérdésében voltak. Többek között abban, hogy fontosabb-e a népi kultúra vagy nem kell törődni a népi kultúrával, mert az úgyis elvész, hanem inkább a nyugati művelődésnek az eszményeit és eredményeit kell átültetni Magyarországra. Az un. urbánus társaság ez utóbbit vallotta, míg a népiek inkább arra hajlottak, hogy ugyan mi Európa és az európai művelődés részei vagyunk, -Nyugat-Európát érve alatta természetesen- de nem szabad veszni hagyni a magyar paraszti kultúra érté-

keit, eredményeit. A másik fontos kérdés az volt, hogy mi a fontosabb, a közszabadságok ügye, vagy pedig a szociális reformok? Mind a kettő fontos volt, de -mondták urbánus körökben-, a népiek csak a parasztság felemelésével törődnek és nem hajlandók tudomásul venni a polgári közszabadság hiányosságait, hogy a nagybirtokért küzdenek és nem az általános és titkos választójogért. Igaz, a népi írók többet foglalkoztak az egészségtelen és megoldatlan parasztkérdésekkel, a birtokelosztás kérdésével, mint az általános és titkos választójoggal. De a Márciusi Front kiáltványában ez is benne van! Ők ugyanúgy akarták az általános és titkos választójogot, mint az urbánusok, de éppen az érdeklődésük eltérő volta miatt műveikben sokkal nagyobb szerepet kapott a parasztság ügye, mint a politikai közszabadságok ügye. Mit említhetnék még? A hazában és a szomszéd országokban élő magyarok együvértartozásának az ügyét, egyáltalán az egész nemzeti kérdést. Itt megint a prioritás kerül elő, az, hogy ki mire helyezte a hangsúlyt, ki mivel foglalkozott többet. Kétségtelen, hogy a népiek többet foglalkoztak a magyar öntudat kérdésével, a nemzeti kérdéssel, a kisebbségek ügyével, míg az urbánusok inkább azokkal a problémákkal törődtek, amelyek akkor pl. a nyugati szellemi életet irányították. Itt megint olyan szélsőséges helyzetekre került sor, amelyek joggal keltettek bizalmatlanságot egymás iránt mind a két táborban. Az urbánusok azt hiányolták például, hogy a faszizmus elleni küzdelem, amely egy általános európai probléma volt, nem foglalkoztatta eléggé a népieket. A népieket meg az irritálta, hogy urbánus körökben, az ezek mögött álló politikai szervezetekben, nevezetesen a szocdem. pártban még a 30-as évek második felében is a négerkérdés fontosabb téma volt, mint a magyar parasztkérdés. Molnár Józseftől tudom, aki ekkor, nem is kis funkcióban, a szocialista munkásmozgalomban volt, hogy néhány barátjával harcot kellett folytatnia azért, hogy ott magyar paraszti, vagy nemzeti problémák is előkerüljenek. Azzal torkolták le őket, hogy most az elsőszámú probléma a faszizmus, és ezen kívül nekünk fontos a négerék szenvedése is. A mulatságos az, hogy az ilyen Molnár-féle embereknek kellett a szocialista ifjúsági szervezetekben a vezetőket rábírní arra, hogy József Attilát is szavaljanak, ne csak a német meg a magyar proletkult költőit. Ezekből az ellentétekből állt elő azután az az áldatlan állapot, amely megrontotta a szellemi életet a 30-as években, de a jelentősége ennek az ellentétnek nem volt olyan nagy, mint ahogy azt némelyek feltételezik.

"A": A népi-urbánus ellentétnek milyen kapcsolata van az antiszemizmussal? Mindenki antiszemita volt, aki használta a faj szót?

"B GY": Ami a fajt illeti, elő kell csak venni a magyar nyelv értelmező szótárát és láthatjuk, hogy a fajnak többféle jelentése is van. A faj lehet biológiai fogalom, ahogy a rasszisták is használják, de a magyar nyelvben a faj

faját is jelent, nemzetet is, népet is. Sokszor olvashatjuk a faj szót és nem csak a népiek műveiben, Ady Endrénél például, ahol ennek a szónak nincs biológiai jelentése és az a rossz melléköngéje sem. Az antiszemitizmus kérdésével persze összefügg ez a faj szó is. Aki azt hallja, hogy valaki fajt emleget, azt egy másfajta érzékenység keríti hatalmába, úgy gondolja, hogy a másik a maga faja mellett tesz hitet az én fajom ellen, tehát a zsidó fajiság ellen hangsúlyozza ki a magyar fajiságot. Ugyancsak jelentkezik ez az érzékenység annak a szópárosításnak a hallatán, hogy magyarok és zsidók. Nagyon sokan jóhiszeműen használják, de nagyon sok zsidónak, aki ezen megakad, igaza van. Ez nem igazi szópárosítás, mert hiszen a magyarba a zsidó is beletartozik. A magyarrá vált zsidó, ha zsidó marad vallásában és nemzeti szolidaritásában vallja a magyarságot, az ugyanolyan magyar, mint az, akit egyébként magyarnak nevezünk. Zsidók ellen elkövetett vétkek magyarok ellen elkövetett voltak. Ezekért a magyarság nem összességében felelős, hanem azok a magyarok, akik elkövetették, akik zsidó polgártársaik vesztére és életére törtek. És némely ávosok kegyetlenkedéseiben sem helyes a zsidóság bosszúját látni, hanem egyes zsidó magyarok gazságait keresztény magyarok ellen, még ha politikai ellenfelekről volt is szó. Sem faji különbség, sem politikai ellentét nem indokolhat és magyarázhat embertelenséget. Az urbánus-népi ellentétben természetesen az is szerepet játszott, hogy a népi írók között voltak akik a zsidóság szerepével is foglalkoztak ebben az időszakban. Gondoljunk pl. Veres Péterre, aki, amikor szót emelt a nagybirtok és a feudális Magyarország ellen, mindig név szerint emlegette az Eszterházyakat, meg más főúri családokat. Ugyanígy, amikor a magyar kapitalizmus kinövéséről beszélt, a munkássággal szembeni viselkedésről, a kizsákmányolásról, akkor ő a Chorinokat is emlegette, miért ne, ha ők voltak az ipari nagytőke exponensei! Nem valami antiszemita érzület nyilvánul meg ebben, hanem az az írói módszer, ami a dolgokat nevükön nevezi.

"A": Nem volt-e oka az urbánusok részéről ennek az ellentétnek valamifajta természetes ellenérzés az újonnan létrejött nagyhatású népi mozgalommal szemben? Amelynek lehetett is alapja, hiszen akkor is nyilvánvaló volt, hogy olyan hatásos programja a magyar társadalom átalakításáról az urbánusoknak nem volt, mint a népieknek. Olyan kvalitású személyek sem voltak azon az oldalon, mint Németh László, Illyés vagy Kovács Imre.

B.GY.: Az urbánus oldal igerültségét kétségtelenül az is növelte, hogy úgy érezték, hogy a népiek visszhangja sokkal nagyobb az országban, mint az övéké. Persze ezt ők nyilván - mert hiszen mindenre mindenki talál magyarázatot - azzal magyarázták, hogy a népiek sokkal több engedményt tettek a nemzeti, paraszti népi érzelmű lakosságnak, hogy igyekeztek ezek szája feje szerint beszélni. Belejátszott a tehetség kérdése is, az urbánus oldalnak - itt

megint azt a csoportot értem, amely ebben az irodalompolitikai harcban részt vett - kevesebb értéke volt mint a népi mozgalomnak. József Attila volt az, aki messze kiemelkedett az egész csoportból, rajta kívül nem is tudom kit lehetne még említeni. Volt néhány nagyon jó publicistájuk. A népi-urbánus polémiában az urbánusok sikereket könyvelhettek el, éppen a jó publicistáik révén, de mint irodalmi mozgalom, mint alkotók együttese persze elmaradtak a népiektől.

"A": Hogyan látja a népi eszmének a jelenét? Igaza van-e Szabó Miklós-nak abban, hogy a magyar politikai életben a népiek a másik "párt", hogy egy látens alternatív párt szerepét töltik be?

B.GY.: Hát azt túlzás lenne állítani, hogy másik párt, mert gyakorlatilag nincs másik párt és az, hogy a népiség jelentősége ma miben áll, azt innen kintről nehéz megállapítani. Van néhány tapasztalat, amely azt bizonyítja, hogy a népiség nem egy lezárt fejezete a magyar eszmetörténetnek. Ez mindig akkor derül ki, ha a hivatalos politika válságba kerül. Láthattuk 56-ban, amikor a Sztálin és Rákosi nevével fémjelzett politika kátyuba került. Akkor a magyar szellemi életnek, a fiatal értelmiségnek egy jelentékeny hányada látta a népi gondolkodásban a korábbi kommunista gondolkodásnak az alternatíváját. Láthattuk azután később is, a 70-es, 80-as években is. Akkor már úgy, hogy valahányszor megbicsaklik a mindenkori hivatalos gondolkodás és politika, akkor a kiutat pillanatnyilag kétfelé kereshetik az emberek. Az egyik a népi irányzat, amely persze nem azonos a régi népi irányzattal - nevezzük ezt jobb híján új népiségnek. Az utóbbi 10 évben kialakult egy másik alternatíva is, ami inkább egy polgári radikális irányzatnak az összetevőit tartalmazza, nagyon sok szocialista elemmel, mint ahogy a mai népi szemléletben is nagyon sok a szocialista elem. Az, hogy ma a népiségnek mi a szerepe, az mindig akkor derül ki, amikor az uralkodó irányzat válságba kerül. Mint lehetőség, mint alternatíva, úgy érzem ma is sok helyütt felvetődik.

"A": Két évvel ezelőtt újabb nagyszabású művel jelentkezett, amely az "A magyar emigráció életrajza 1945-1985" címet viseli. Akárcsak előző könyvénél, itt is személyes élményekre támaszkodhatott. Mi volt emigrálásának oka? Milyennek látja a mai emigráció helyzetét, jellegét, és az anyaországhoz való viszonyát?

B.GY.: Néhány szót emigrálásom előzményéről. A koalíciós időkben, amikor a Parasztpárt is osztozott a hatalomban, a választóvonal a párton belül az volt, hogy kivel működünk együtt: a kommunistákkal vagy a kommunisták ellenzékével? A másik két koalíciós pártot is ez osztotta meg: milyen legyen a viszonya ahhoz a Kommunista Párthoz, amely akkor Rákosinak a pártja volt, az ÁVO erős és hatékony részvételével. A mi pártunk is az együttműködés

mellett volt. A realitás ezt diktálta. Magyarország elvesztette a háborút, a szovjet csapatok ott voltak az országban, el voltunk zárva a világ nyugati felétől. A realitás azt mondta, hogy itt csak olyan politikát lehet folytatni, amelyhez megnyerhető a Szovjetunió támogatása is, amely összhangban volt a szovjet politikával. A kommunistákkal való együttműködés nem ebben a tekintetben osztotta meg a Parasztpártot, hanem abban a tekintetben, hogy - ugyan a realitások talaján állva - fenntartható-e a párt autonómiája vagy pedig, "fejbőlintőjánossá" válik, mindenre igent mond, amit Rákosi akar. E tekintetben oszlott meg a Nemzeti Parasztpárt azok között, akik mondván, hogy itt minden önálló politika lehetetlen, tehát alá kell rendelnünk magunkat az akkori sztálinista-rákosista politikának, s aközött a szárny között, amelyet a gyakorlati politikában Kovács Imre képviselt, és amely azt mondta, hogy nekünk ugyan jóba kell lennünk a Szovjetunióval, a kommunistákkal együtt kell működünk, de megtartva a magunk autonóm létét és működését. A helyzet 1948-ra teljesen kiéleződött - addigra a Kisgazdapárt szét volt verve, megtörtént a szociáldemokraták fúzióként minősített beolvasztása - ott állt egymagában a Nemzeti Parasztpárt, amely a legjobb úton volt ahhoz, hogy a Kommunista Párt amolyan segédcsapata legyen. Akkor előttem is felmerült a kérdés, hogy mi lesz ezek után? Kovács Imre akkor már külföldön volt. A vele rokonszenvezők - a párt autonomista vonalát képviselők - számára előállt az a kérdés, hogy mit cselekszünk egyénileg. Három lehetőség adódott. Az egyik az, amit nagyon sok parasztpárti követett. Ők tudomásul vették ami történt, és megpróbálták együtt menetelni Rákosiékkal. A második a visszavonulás volt az irodalomtól és minden közéleti tevékenységtől, amolyan belső száműzésbe vonulás, fönntartva az ember saját belső meggyőződését. Ez kockázatos dolog volt, ezt csinálta a legtöbb parasztpárti. Kockázatos volt, hiszen abban az időben nem lehetett nemet mondani, hallgatni pedig nem volt elegendő, sőt, abba a helyzetbe kényszerültél, hogy családot, egzisztenciád érdekében nyílt fórumon igent is kellett mondani. Nem mindenkinek, de előre nem lehetett tudni, hogy kinek. A harmadik lehetőség az ország elhagyása volt. Én magam is ezt választottam. 1949 január 13-án éjjel sikerült átszökni a határon és elkerülni először Bécsbe, majd Nyugat-Ausztriába és egy hónap múlva Svájcba.

Ennek a művemnek a kutatómunkája és megírása majdnem olyan előjelek után és alapján történt, mint a népi mozgalomé. A források nagy része személyes archívumom volt, elsősorban ez állott rendelkezésemre, másodsorban a rengeteg személyes tapasztalat. Nemcsak mint folyóiratszerkesztő, de részben mint rádiószerkesztő, mint óriási levelezést folytató és sok kezdeményezésben résztvevő ember, ennek a négy évtizedes emigrációnak a legtöbb

eseményét majdhogynem közvetlen közletről láttam, tapasztaltam. Harmad-sorban megint a személyes kapcsolatok, tehát az érdekeltekkel való levelezés, okmánybeszerzés, mindenfajta forrásnak a felkutatása. Persze ezt itt könnyebb volt megírni, mert a források itt vannak, ellentétben a másik könyvemmel. Az ember azt hinné, hogy a nyugati magyarság megteremtette a maga nagy archí-vumát ez alatt a négy évtized alatt, ahol minden megtalálható. Ez nem így van. Sehol, semmi nem található meg, úgy érve persze, hogy nagyon sok helyen, szétszórvva vannak azok a dokumentumok és források, amelyek egy ilyen mun-ka megszületéséhez szükségesek.

A mai emigráció helyzete. Ennek a munkának a végén erre is kitértem. Úgy látom, hogy azoknak a politikai változásoknak a következtében, amelyek a világban végbementek, a magyar emigrációnak a szerepe, jelentősége, tevé-kenysége is módosult. A mai nyugati magyar emigrációt az a világpolitikai fejlődés idézte elő, amely 1945 után Európában bekövetkezett, különböző állo-másokon keresztül. Minden ilyen állomás kivetett embereket nyugatra, gondo-lok 45-re, 47 és 49 között a koalíciós időszak emberei szóródtak ki nyugatra, 56 után a forradalom résztvevői vagy pedig az azzal rokonszenvező emberek hagyták el az országot. A 70-es 80-as években is ki lehet mutatni szakaszon-ként, hogy mikor van ilyen hullám. Örvendetes módon mind kevesebb és keve-sebb ember kerül ki nagy tömegben, ami azt jelenti, hogy azok a nagy politikai fordulatok is mintha leálltak volna, annak következtében, hogy a két világ közti ellentét oszlóban van, sőt most már sok helyen az együttműködés jeleit is láthatjuk. Természetesen megváltozott a magyar politika is és megváltozott a nyugati magyar emigráció viszonya is ehhez a megváltozott magyar politi-kához. A helyzet állandóan javul, aminek következtében a kapcsolatok is mind szorosabbak lesznek. Egyre több ilyen kapcsolat létesül. A valamikor nagyon erős politikai töltésű emigráció emberei részben kihaltak, részben olyan öregek, hogy politikailag már nem aktívak, az új menekülteket pedig már kevésbé politikai kataklizmák lökik ki nyugatra. A most érkező menekültek nagy része már jobb megélhetés, a szellemi emberek a zavartalan szellemi munka érdekében jönnek nyugatra. Ők már kevésbé hajlandók politikai akciókra, kevésbé vállalkoznak politikai munkára. Így az emigráció politikai tevékenysége nem mondom, hogy elmúlt, de mondhatni minimumra csökkent, sok helyütt eléggé formálissá vált. Másfelől viszont amilyen mértékben csökkent a politikai tevékenység, olyan mértékben erősödött és növekedett a szellemi, kulturális, irodalmi tevékenység, úgyhogy a hajdani politikai emigráció kifejezést lassan kulturális emigrációvá lehetne változtatni. Hogy a szerepe, jelentősége mekkora ennek az emigrációnak, az attól függ, hogy milyen értékeket képes produkálni. Ha ez a kulturális emigráció maradandó

értékeket produkál, akkor van létjogosultsága, ha nem, akkor ugyanúgy elveszti hatóképességét, mint ahogy eléggé elvesztette hatóképességét a politikai emigráció.

"A": Milyen munkán dolgozik jelenleg?

B.GY.: Egyelőre olyan állapotban vagyok, hogy különböző munkákat - szerkesztői munkáról van szó - nagyrészt már befejeztem, újat még nem kezdtem el. A következő munkám nem is frói munka, hanem lexikográfusi és bibliográfusi munka lesz. Több évtizedes gyűjtőmunkám eredményét szeretném közzétenni, az egyik a nyugati magyar irodalom lexikonja, a másik a nyugati magyar irodalom bibliográfiája lenne. A lexikon a legjelentősebb szerzők, intézmények adatait tartalmazná, a bibliográfia pedig a nyugati magyar szerzők magyarul, vagy idegen nyelven megjelent műveinek lenne a szakbibliográfiája. Nem tudom megítélni, hogy mennyire lesz teljes, bár az összegyűjtött anyag tekintélyes. De ezzel is az a helyzet, hogy szét van szórva az egész világon és 40 évet kell áttekinteni. Én mindeképp arra törekszem, hogy minél több adat szerepeljen benne.

"A": Köszönöm a beszélgetést, további munkájához pedig sok sikert, jó egészséget kívánok.

A beszélgetést **PIKÓ ANDRÁS** készítette 1987 szeptember 11-én Münchenben.

BORBÁNDI GYULA VÁLOGATOTT MŰVEINEK BIBLIOGRÁFIÁJA:

KÖNYVEK:

- Der ungarische Populismus, Mainz 1976.
A magyar népi mozgalom, New York 1983.
A magyar emigráció életrajza 1945-1985, Bern 1985.
Tanulmányok a magyar forradalomról (szerk. Molnár Józseffel), München 1966.
Nyugati magyar esszéírók antológiája (szerk.), Bern 1986.
Nyugati magyar tanulmányírók antológiája (szerk.), Bern 1987.

KÜLÖNLENYOMATOK:

- Bibó István, Brüsszel 1961.
Zwei Jahrzehnte ungarische Literatur 1945-1965, Mainz 1966.
A Teleki-Pelényi terv nyugati magyar ellenkormány létesítésére, München 1966.
Magánbeszéd a párbeszédéről, München 1969.
Die Macht und die Literatur in Ungarn, Köln 1971.
Die Kulturpolitik der ungarischen Räterepublik 1919, Mainz 1972.
Ungarische Literatur am Anfang der siebziger Jahre, Mainz 1972.
Geistige Bewegungen in Ungarn zwischen den beiden Weltkriegen, Mainz 1975.
Jászi Oszkár utolsó vállalkozása, a Károlyi-ankét, München 1982.

KISEBB MUNKÁK:

- Az utolsó falukutatók Új Látóhatár 1960. 2.
Bibó István Szemle, Brüsszel, 1961. 4.
A Márciusi Front éve Új Látóhatár 1962. 2.
Humanizmus és nemzeti kisebbségek Eszmék nyomában c. kötet 1965
A Teleki-Pelényi terv nyugati magyar ellenkormány létesítésére
Új Látóhatár 1966. 2.
Történettanítás Magyarországon Új Látóhatár 1974. 6.
Kormánypárti történetírás Új Látóhatár 1975. 2.
Írók, folyóiratok, értelmiségi körök Az embernek próbája c. kötet 1976
Mit fedeznek fel Magyarország felfedezői? Új Látóhatár 1977. 3-4.
A zólyomi tárgyalások (1944 szeptember) Új Látóhatár 1970. 2.
A nyugat-európai magyar irodalom intézményrendszere Új Látóhatár 1975.

Magánbeszéd a párbeszédről Új Látóhatár 1969. 4.
Magyar Amerikában Új Látóhatár 1977.
A korona és a köztársaság Új Látóhatár 1978. 1-2.
Marxista reformátorok Katolikus Szemle 1970. 1.
Az amerikai magyar irodalom intézményrendszere Új Látóhatár 1980. 1.
Bibó István és a népi mozgalom Új Látóhatár 1980. 2.
Szembe a sorssal (Kovács Imre utolsó hetei) Új Látóhatár 1980. 4.
A Horthy-rendszer anatómiája Új Látóhatár 1981. 2.
Nemzeti gondok Új Látóhatár 1982. 3-4.
Jászi Oszkár utolsó vállalkozása (A Károlyi-ankét) Új Látóhatár 1982. 2.
Előszó Barcza György diplomata emlékeihez Új Látóhatár 1983. 2.
A szárszói hatszáz Új Látóhatár 1983. 2.
A szabadság eszméje a magyar történelemben Katolikus Szemle 1983. 3.
A magyar emigráció 1956-ban Irodalmi Újság 1984
Magyar-magyar kapcsolatok Új Látóhatár 1985. 2.
Egy elvont eszmény száműzöttje (Benedek Károly) Új Látóhatár 1985. 4.
A Vidra vas és a történelem (Galgóczi Erzsébet regénye) Bécsi Napló 1985.
Magyarország és a magyarság Új Látóhatár 1986. 3.
Szellemi és erkölcsi otthon (Jászi Oszkárról) Új Látóhatár 1987.
Megkésett és felemás recepció (Bibó István) Szivárvány 1987. 1.
Budapest és Bukarest Bécsi Napló
1987 Ötvenhat történetének fehér foltjai Katolikus Szemle 1987. 2.
A romlás évtizede (A magyar-román viszony) Szivárvány 1987.

BORBÁNDI GYULA: MAGYAR – MAGYAR KAPCSOLATOK *

A hatvanas évek közepétől kezdődően és a "kádári politika" jegyében megindult konszolidáció következtében a nyugaton élő magyarok körében mind elevenebb lett az érdeklődés az elhagyni kényszerült vagy önként elhagyott szülőföld iránt. Az érdeklődést olyan hazai jelenségek is növelték, mint az életszínvonal emelkedése, az ország külsejének csinosodása, a nyugat felé való nyitás, a szellemi és egyházi világgal kialakult zavartalanabb viszony, a külföldi utazások megkönnyítése, az egyéni mozgástér tágulása, a magánkezdeményezés bátorítása. Az 1963-as amnesztia ugyancsak növelte a Magyarországra való látogatás és a Magyarországgal való ismerkedés vágyát. Szerepet játszott a rokon kötelékek és baráti kapcsolatok felújításának igénye is. A külföldre utazó rokonok és barátok serkentették a látogatás visszaadásának szándékát. Megindult a kölcsönös személyi forgalom, amelyet a budapesti kormányzat nemcsak azért támogatott, mert értékes devizabevétellel kecsegtetett, de azért is, mert alkalmasnak látszott arra, hogy a rezsím nemzetközi hírért javítsa. Ami be is következett, évről évre fokozódó mértékben.

A nyugati magyarok a "szülőket, barátokat cserbenhagyó", "hazát és szülőföldet eláruló", "kártévő ellenforradalmárokból" és kommunistaelenes "disszidensekből" idővel "nyugatra szakadt hazánkfiai", idegenben élő "honfitársak", félrevezetett kitántorgók és megtévesztett elbűjosók lettek. Kivéve azokat, akik politikai tevékenységük következtében továbbra is, mint "a szocialista Magyarország ellenségei" kezeltetnek és e minőségnek megfelelő elbánásban részesülnek.¹ A magyar – magyar viszonyban lábrakapott a "honfitárs" név és megszólítás, ami azonban külföldön sehogyan sem akar gyökeret verni. Olyan hazai sajátossággá lett, amely eredetét azonnal elárulja. Nyugaton a magyarok sem önmagukat egymás között, sem a hazaiakat nem nevezik honfitársnak, a szó használata a magyarországi hivatalos és félhivatalos körökre korlátozódott. Az "emigráns" és a "disszidens" elnevezés e körök részéről azoknak jár ki, rosszálló értelemben, akiknek kommunistaelenes érzelmei nyíltan kifejezésre jutnak, vagy akikről Budapest hivatalaiban úgy tudják, hogy a kialakult szocializmussal nem igen tudnak megbarátkozni. Mindenki egyszerűen nyugati vagy külföldi magyar lett.

Szakított az "emigráns" elnevezéssel a magyar menekültek jelentős hányada is. A "disszidens" szót ők nem használták, önmagukat nem nevezték disszidensnek, hiszen közülük csak kevesen voltak igazán disszidáltak, vagyis magukat – lévén annak korábban hívei, tisztségviselői – a budapesti kormány érdekeitől és képviseletétől elkülönítők, a kormánnyal és a rendszerrel szakítók. A magyar menekültek túlnyomó többsége emigráns volt, akit hazájá-

ból elüldöztek, elkergettek, vagy aki elmenekült, száműzött hontalan lett. Az "emigráns" elnevezéstől való idegenkedést az a felismerés magyarázta, hogy legtöbbször már nem voltak menekültek, mert végleges letelepedési helyükön állampolgársághoz jutottak és új országuknak lojális állampolgárai lettek. Az emigráns mivolt ellen szólt az a körülmény is, hogy a volt haza belső ügyeibe már nem kívántak beavatkozni, nézeteiket és véleményüket fenntartva ugyan, azt olyannak fogadták el, amilyen. Következésképpen önmagukat már nem illethették a politikai hangzatú és a politikai szembenállást is magában foglaló "emigráns" elnevezéssel.

A hazalátogatások – különösen, ha rokoni háttérűek voltak – sem megütközést, sem fejszóválást nem váltottak ki, legfeljebb némi csodálkozást, ha a hazalátogató olyan közéleti személy volt, aki azt megelőzően hangzatos antikommunizmusával tüntetett és a magyarországi fejlődés pozitív vonásai iránt semmilyen megértést nem mutatott, az azt méltánylót megalkuvással vádolta (pl Fenyő Miksa, Ignótus Pál), vagy, ha némelyek hazalátogatásuk után úgy kezdtek el külföldön viselkedni, mintha Magyarországon élnének. A hazatérések vagy hazatérési szándékok közül egyetlen eset keltett nagyobb visszhangot, mégpedig 1962 végén, amikor a legjelentősebb antikommunista szervezet egyikének, a Magyar Harcosok Bajtársi Közösségének egy vezetője véglegesen haza akart térni. Szándékának megvalósulása elmaradt, mert ebben a halál megakadályozta, de hamvait hazavitték és Pomázon temették el. Szilágyi Lajos volt huszárezredesről van szó, aki az MHBK nyugat-németországi főcsoportvezetője, a Hadak útján kiadója és a németországi magyar szervezetek szövetségének elnöke volt. Az MHBK köreiből az eset érthető felháborodást keltett, megrázkódtatva azt a szervezetet, amely a magyarországi rendszer elleni küzdelem élharcosának kiáltotta ki magát.

A magyarországi illetékesek ekkor azonban már hivatalosan nem arra buzdították az emigránsokat, hogy lássák be külföldi tartózkodásuk céltalanságát és térjenek vissza Magyarországra, hanem arra, hogy legyenek a befogadó ország, új honuk lojális polgárai, de támogassák, segítsék elő szülőhazájuk külföldi érdekeit és céljait. Magyarország idegenben való szolgálata fontosabb és nemesebb feladat lett, mint a hazába való bűnbánó visszatérés.

A nyugati magyarokkal való törődés és a sorsuk iránti érdeklődés néhány jelentős szellemi ember nyilatkozatai révén kapott olyan hitelt, hogy a nyugati bizalom és visszhang nem maradhatott el. Kodály Zoltán, Németh László, Illyés Gyula szavai és írásai azt a felismerést és meggyőződést táplálták, hogy a nyugaton élőkkel szembeni megváltozott hangok nemcsak a hatalom embereinek taktikai fogásai, hanem társadalmi háttérük is van és ha oly jelentős szellemek, mint az említettek, az anyanyelvi közösség tudatát a

politikai ellentétek elé helyezik, a kinyújtott kezét elutasítani méltánytalan volna. A nyugati magyar irodalmi és értelmiségi körökben a visszhang általában pozitív volt, annak pontos ismerete nélkül, hogy a szóértés és közeledés gyakorlatilag hogyan valósítható meg.

Kodály Zoltán arra szólította fel a nyugati magyarokat, őrizték meg nyelvüket, ápolják a magyar irodalmat, művészetet, mert azt semmi sem pótolhatja. Zilahy Lajos egy költői levelére válaszolva Illyés Gyula azt üzenté, hogy minden magyart emészt valamilyen honvágy, a kintit és a hazait egyaránt, az utóbbit az eszményi, az igazi Magyarország utáni honvágy. Németh László szerint a hazaiak a kintiekkel álmodnak és a kintiek álmái a hazaiakéból épülnek, tehát összetartoznak. Az idegenben élők maradjanak a haza fiai. A magyar szétszórodottsággal és a magyar anyanyelvűek szerepével, hivatásával, feladataival legtöbbit és legalaposabban Illyés Gyula foglalkozott. Ő tette tudatossá, hogy a "világon mintegy tizenötmillió ember tartozik a magyar anyanyelvűek közösségébe. Minden harmadik magyar e közösség keretén kívül kisebb-nagyobb távolságra – van, hogy tízezer kilométerre – él." Majd azt kérdezte: "ezekhez mi a viszonyunk? Helyesebben: mi ma a mi – a zömbeliek – viszonya?"

A válaszok megoszlottak, Magyarországon és nyugaton egyaránt. Magyarországon voltak, akik szívesen rendezték volna hazaiak és kintiek viszonyát, hogy az normális legyen. De voltak, akik örömmel hagytak volna mindent a régióban. Az enyhülés és a nemzeti egységpolitika ellenzői nem érezték szükségét annak, hogy "hűtlen, hazaáruló, antikommunista emigránsokkal" közösködjének. A nyugaton élők egy része felfigyelt a megváltozott hazai hangokra és hajlott arra, hogy a megértést keresőkkel valamilyen modus vivendi lehetőségeiről eszmecsere-t folytasson. A másik rész minden párbeszédet elutasított, azzal az indoklással, hogy az emigrációnak küzdenie kell a fennálló rendszer ellen és nem tárgyalhat annak képviselőivel. Mindkét oldal bőven talált érveket önnön álláspontja igazolására. Az elutasítók álláspontját kitűnően érzékeltette az Új Hungária című lap egy kommentátora. "Abba az országba – írta – , amelyben Kodály Zoltán, Illyés Gyula, Németh László erkölcsé, politikai felfogása és szabadságszeretete érvényesül, minden menekült azonnal hazamenne. A szovjet hadsereg által megszállott területre, a Rákosi-féle borzalmakat, az 56-os forradalmárok üldözését ma is fenntartó csatlós rendszerbe – nem."²

A tanácstalan és habozó emigránsokra nagy hatással volt, hogy a nyugati magyar irodalom két legjelentősebb alkotója, Márai Sándor és Cs. Szabó László egyaránt bizalmatlan volt a magyarországi változásokkal szemben és olvasóiban is növelte a bizalmatlanság, a kételkedés, az elutasítás érzését.

Cs. Szabó László az Evangéliumi Ifjúsági Konferenciának a dániai Slagelseben rendezett találkozásán azt mondta, hogy a hazaiak nyugatra látogatása és a nyugatiak hazalátogatása nem hasonlítható össze. "Ha D. vagy I. vagy P. –folytatta– kilátogat Svájcba, Franciaországba, Norvégiába, Angliába, ott nem verték le fegyveresen a munkástanácsokat, nem vetették börtönbe Bibó Istvánt, s nem végezték ki Losonczyt. Látogatásával nem üt maga is szerény pecsétet egy francia, angol, norvég, illetve svájci November Negyedikére. S ha D. vagy I. vagy P. kilátogat, akármelyik lapnak elmondhatja, hogy egy cseppet sincs ínyére, amit nyugaton tapasztalt. Elmondhatja-e ugyanígy hazatérő fró az ottani lapokban? Hetekkel a távozása után megjelenne a fényképe a diaszpóra könnyzacskójának szánt Magyar Hírekben, amint háttal a lencsének gyanútlanul ölelget valakit vagy valamit a giccsel és honfikönnyel folyó Kánaánban."³ Márai Sándor 1974-ben a szellemi csereforgalom egyoldalúsága ellen szólva ezt írta naplójába: "a déntente időszakában az oroszok szorosabbra fogják a nyaklót otthon is, a kelet-európai országokban is; gondosan vigyáznak, hogy az "enyhülés" korszakában ne "áramoljanak szabad eszmék", a Gondolat Rendőrség fokozott éberséggel kezd működni. Személyszerinti tapasztalatom: Kanadában, magyar nyelven, kevés példányban "Föld, Föld" címen legutóbb megjelent könyvem hat példányát elküldöttem Budapestre: ismerősöknek, nyitott borítékban, ajánlottan. Mind a hat küldemény postafordultával visszaérkezett (a mostani postajárás mellett szép teljesítmény), Retour' pecsétel, mellette: Non admis. Conv. de Tokyo, 29 & 1/9'. Huszonöt évvel a kommunista hatalomátvétel után egy ország, amelyet állig felszerelt katonai, biztonsági alakulatok őriznek, még mindig fél a könyvtől, – attól a gyufalángnyi világosságtól, amit a sűrű sötétben egy könyv terjeszt."⁴

A magyar-magyar kapcsolatok intézményes rendezésére hosszú években keresztül szinte semmi sem történt, nyilván annak okaként, hogy hivatalos magyar körök nem tudták, hogyan szervezzék meg az érintkezés kereteit. Jó ideig megelégedtek a Magyarok Világszövetsége felélénkült tevékenységével, a Szülőföldünk rádióműsor és a Magyar Hírek című lap andalító és honvágygerjesztő "hazacsalogató" propagandájával, a nyugati magyarok szaporodó hazalátogatásával, amely nemcsak az idegenforgalmat és a devizabevételt növelte, hanem később hasznosítható személyi kapcsolatok szövődéséhez is hozzájárult.

A mérsékelt és középutas emigránsok felfogásának kipuholására az Új Látóhatár 1969 végén ankétot indított a párbeszédéről. Miután a vitát e könyv szerzőjének egy írása váltotta ki, talán szólhat erről személyes hangon.

A "Magánbeszéd a párbeszédéről" címen kinyomtatott eszmefuttatás azzal a céllal fródott, hogy némi fény vetüljön a kinti és a hazai magyarok

közöti érintkezés részleteire. Az erre vonatkozó felismeréseimet és tapasztalataimat összegezve arra a végső következtetésre jutottam, hogy vannak "közös ügyek", amelyben a józan, realista szemléletű és demokrata felfogású emigránsok közös nevezőre kerülhetnek a hasonló gondolkodású hazai írókkal és politikusokkal, mind a két fél ez ügyeket a magáénak is tekintheti. "A közös ügy közmegegyezés eredménye, és könnyen elképzelhető, hogy ilyen ügyekben reális és haladó szemléletű emigránsok közelebb állnak az ugyancsak haladó szemléletű hazai gondolkodókhoz, mint maradi felfogású emigráns-társaikhoz. Aminthogy arra is van példa, hogy dogmatikus kommunisták bizonyos kérdésekben ugyanúgy gondolkodnak, mint a nyugaton élő magyarok reakciós rétegei. Érdemes lenne elmélkedni azon is, mindig és minden esetben érvényes-e az "otthoniak" és a "kintiek" felosztás; nem felelne-e meg jobban a valódi helyzetnek, ha a frontok a konkrét kérdésekben valott felfogás és kifejezett érdek alapján jönnének létre.

Párbeszéd miről, kikkel és hogyan? Gondolom, elsősorban arról, ami otthoni és kinti szellemi embereket leginkább érdekel: mi a magyarság helyzete a világban, milyen lehetőségei vannak, hogy biológiai állagát megtartsa, szerepét a népek közösségében megjavítsa, a tudományokban, a művészetekben és a technikai civilizációban észlelhető elmaradását behozza, a nála fejlettebb és haladottabb nemzetekhez felzárkózzék, a gazdasági versenyben helyét megállja, természetéről világos fogalmakkal rendelkezzen és a korszerű igényeket kielégítő társadalmi rendet teremtsen. Ezen belül természetesen száz és száz téma kínálkozik az otthon és a szétszórtságban élők közötti eszmecsere.⁵ Írásomban arra is rámutattam, hogy Magyarországon sokan azért félték a párbeszédet, mert azáltal az emigránsok "fellazítási" szándéka és nyugaton azért, mert általa a kommunisták "bomlasztási" szándéka kapott volna érvényesülési lehetőséget. Az igazi párbeszéd viszont összeegyeztethetetlen a fellazítástól és a bomlasztástól való félelemmel.

Az ankét során Kovács Imre kijelentette, hogy: "Én nem félek semmiféle párbeszédetől, azt sem hiszem, hogy mindjárt összedülne a világ, ha elkezdénénk a hazaiakkal különféle kérdésekről rendszeresen beszélgetni vagy egyszerűen csak csevegni. Ha tetszik, ha nem széles skálájú, tömeges párbeszéd máris folyik. Az utóbbi években a hazalátogatók és az otthoniak, a kiutazók és az emigránsok között igen élénk eszmecserek, párbeszédok fejlődtek ki, nem is teljesen hatástalanul vagy eredménytelenül. A kintiek az otthoniakra, az otthoniak a kintiekre hatnak, aztán, hogy kinek van igaza, ki kit győzött meg, nem lényeges. A lényeg, hogy beszélgetünk, magyarok magyarokkal."⁶ Csiky Ágnes Mária, emlékeztetve Vas Istvánnak egy nyugati magyar versantológiáról írt elismerő kritikájára és a kölesönös írói állásfoglalásokra, felvetette annak

gondolatát, nem kellene – e az irodalomban megkezdeni a párbeszédet és annak intézményesítéséről is gondoskodni.⁷ Thinsz Géza, a Stockholmban élő költő megállapította, hogy a párbeszéd addig csak "legfőljebb embrionális formában" jelentkezett. "Nem a külföldi magyarokon áll vagy bukik a kétirányú szellemi csereforgalom kiszélesítése. Mi csupán arra szorítkozhatunk, hogy leszögezzük: mindkét fél hasznára válnék a párbeszéd. Addig is örüljünk a párbeszéd "magzatának" – hátha felcseperedik egyszer".⁸ Garamvölgyi Antal úgy látta, hogy a jelenlegi nemzetközi helyzetben "antiszocialista és szovjetellenes magatartásunkat nyugodtan feladhatjuk, mert 1. szovjetellenes, antiszocialista ellenséges magatartással ma az országot segíteni nem lehet, 2. a status quo, a két szuper nagyhatalom egyezsége még nagyon hosszú időre meghatározója lesz az európai politikának, 3. külső segítségre, felszabadításra, de még csak meghallgatásra sem találunk a nyugati hatalmagnál. Amerika nemcsak nem akar, de nem is tud segíteni. "Ami pedig az emigránsok hivatását illeti, a hozzászóló szerint "feladatunk, hogy segítsük a magyarság megmaradását, függetlenségéért vívott harcát, amelyet ma csak "az alkalmazkodó" fegyverével vívhat meg. Az eszköz, amely ma rendelkezésre áll: a békés fejlődés, a megértés, az alkalmazkodás."⁹ A párizsi Marton László a párbeszédet a következő axiómák elfogadásával képzelte el: 1. Magyarországot földrajzi helyzete és történelme olyan közösségbe kényszerítette, amely tartós s amelyből kiválni rövid távon nem lehetséges, hosszú távon pedig nem kívánatos. 2. A magyaroknak – a földbolygó bármely pontján éljenek is – nem lehet feladatuk, hogy hidegháború lövészárkaiból egymásra célozzanak, hiszen jól tudhatják, hogy szerepük csak a közkatonáé, az ágyútölteléké lehet. 3. A magyarság sorsát az ország és a környezet fejlődésének belső dinamikája határozza meg. Nem mondhatok le jogomról, hogy gondolkozzam, s hogy a helyzetet, a dinamika törvényeit saját felfogásom szerint analizáljam. De távozásom tényével szavazati, döntési, képviseleti jogomról lemondtam."¹⁰ A szociáldemokrata Vass Vilmos szerint a hazai diktatúra igazából nem akar párbeszédet az emigrációval és hozzáfűzte, hogy "a hivatalos Magyarországgal nekünk nem lehet közös témánk, közös nyelvünk".¹¹

A magyarországi rezsim a külföldi magyarokkal folytatandó párbeszéd fórumának a Magyarok Világszövetsége alatt létesített Anyanyelvi Konferenciát szánta. Az ötlet megszületésénél jelentős szerepet játszott a New Jerseyben élő Nagy Károly, akit a menekültek gyermekeinek magyar nyelvű oktatása és a magyar iskolák helyzete indított arra, hogy a jövőről elgondolkozzék és ennek gondját ugyancsak érző hazai szellemi emberekkel a közös teendőkről értekezzen. A magyar iskolákról készített felmérésével és leveleivel kopogtatott ott, ahol meghallgatást remélt, Kodály Zoltánál, Illyés Gyulánál,

Váci Mihály költőnél. Az utóbbi képzelőerejét megragadták Nagy Károly közös fáradozásokat sugalló gondolatai. Országgyűlési képviselő lévén a legilletékesebb helyeken szorgalmazta a szórványmagyarok nyelvi megmaradásáért való küzdelem intézményes kereteinek megteremtését. Így született meg 1970. augusztus 1 és 15 között a Debrecenben és Budapesten rendezett első anyanyelvi konferencia.¹²

Ennek nyugati reakciói meglehetősen eltérőek voltak és a helyesléstől a különböző fenntartásokon keresztül egészen a határozott elutasításig nyúltak. Mértéktartó helyeslés és óvatos reménykedés jellemezte Czigány Lóránt, a résztvevők egyike benyomásait. Az Anyanyelvi Konferencia minden kezdeti nehézsége ellenére is hasznosnak mondható – írta –, legfőképpen azért, mert fölvázolta a problémák főcsoportjait, kezdetet adott egy olyan dialógusnak, amely a napi politika fölé emelkedik, bár kétségtelen, hogy az ott kirajzolt együttműködésnek is lehetnek még nehézségei, nemcsak otthon, de külföldön is. A meghívást elfogadó vendégek a konferencia szervezőinek bizalmat előlegeztek, s ha a bizalmat a Zárónyilatkozat szellemétől eltérően propaganda célokra óhajtják felhasználni, ez könnyen veszélyeztetheti az együttműködés lehetőségét.¹³

Az Anyanyelvi Konferenciával szemben széles elutasító front alakult ki nyugaton, még az oly tárgyilagos és fenntartásos véleményt is bírálva, mint amilyen Czigány Lóránté volt. A Nemzetőr, a Kanadai Magyarság, a Magyar Élet és kisebb lapok a cikkek egész sorozatát írták a budapesti kezdeményezés ellen. Az emigráns szervezetek egy része is óvott attól, hogy a nyugati magyarság túlzott hitelt adjon azoknak az ígéreteknek és fogadkozásoknak, amelyek az anyanyelv ápolása, a külföldi magyarság magyarként való megmaradása és a kölcsönös kapcsolatok jótékony hatása közös nemzeti érdekként való feltüntetése mellett szóltak. Nem mintha a nyugati magyarok ezt nem akarták volna, de bizalmatlanok voltak a hivatalos magyarországi szervekkel való együttműködéssel szemben. Az azt nyíltan ellenzők hozzátették, hogy a külföldi magyar gyerekek magyarságának megőrzése és anyanyelvi oktatása érdekében elegendő, amit saját nevelőikkel és tankönyveikkel az egyházak, hétvégi iskolák, a cserkészcsapatok tesznek.

Kétélyek és fenntartások jelentkeztek még olyan körökben is, amelyek nem voltak eleve elutasítók és tagadóak. Például az Új Látóhatár munkatársi körében is megoszlottak a vélemények. Nem mindenki helyeselte, hogy a folyóirat hat munkatársa részt vett a konferencián és elnézte, hogyan használják fel jelenlétüket a budapesti lapok saját céljaik előmozdítására. Kovács Imre, rossz érzéseinek és nyugtalanságának hangot adva, azt írta, hogy: "A hat munkatárs biztosan meggondolta, hogy miért ment el Debrecen-

hogy: "A hat munkatárs biztosan meggondolta, hogy miért ment el Debrecenbe, egyáltalán haza, s magam is rendbenlévőnek tartom, hogy hazamentek. De nem volna jobb, ha most átkapcsolnának egy olyan laphoz, melynek programja a hírdéptésnek ez a formája. Közöttünk már valamennyiünket kompromittálnak, az UL-t olyan színben tüntetik fel, mintha mi lennénk Kádárék nyugati hídfője. Valahogy az arcvonalak összekuszálódtak, az ember nem tudja, kivel mire szövetkezik, vagy kivel ki ellen társul. ..azt hiszem, elérkezett az ideje, hogy tiszta vizet öntsünk a pohárba. Az UL nem lehet átjáróház kétes szándékok vagy jóhiszemű balgák számára. Fogjuk egymás kezét, csak azt nem tudjuk, ki áll a sor végén. "A maga személyes magatartását illetően Kovács Imre kijelentette, hogy: "Én határozott döntéssel emigráltam, pontosan tudtam, miért jövök el Magyarországról. Nem tudtam a kommunizmussal egyezkedni, képtelenségnek tartottam, hogy kommunizmusban éljek, s ma is ez a felfogásom, hiába nevezik szocializmusnak. Valószínűleg erről a Magyarországról már nem jönnek el, de erre meg nem megyek vissza. Én is ki vagyok téve csábításnak, rábeszélésnek, hogy menjek haza, akárcsak látogatóba, amint azonban magyar földre lépnék, mindjárt elveszíteném azt a potenciálomat és hitemet, ami 23 éven át az elveimhez kötött. De elveszítené hitét sok magyar is, mert ha én is hazamentem, a velem egyívásúak hazamentek, akkor már nincs remény. A remény, a kitarás részei vagyunk és ez roppant felelősség."¹⁴

Kovács Imre aggodalmait a folyóirat szerkesztősége nem osztotta mindenben és nem helyezkedett a teljes elutasítás álláspontjára, jóllehet tekintélyes és megbecsült munkatársainak jelentős hányada – köztük Szabó Zoltán, Cs. Szabó László, Gombos Gyula, Sztáray Zoltán és Molnár József – hasonló vagy rokon módon gondolkodott.

Kovács Imrén kívül Cs. Szabó László is teljesen elzárkózott minden érintkezés elől. Peéry Rezsővel folytatott beszélgetésében arra keresett választ, miért nehéz partnert találni a hazai és kinti magyarok közötti dialógushoz. "Amit, tapasztalatom szerint, a hivatalos másik oldal akar – állapította meg – , lényegében elmondható Szabó Lőrinc verscímével: semmiért egészen. Nem nyújtanak semmit, amíg önállóan kinnt működünk a közös ügyért, irodalmunk javára, mi ellenben adjuk oda magunkat egészen, alakuljunk át szép csendben kultúrpolitikai kirendeltséggé. Nincs így kimondva, de elárulja a magatartásuk. S nemcsak az övék. Egyik – másik dialógizáló kinti író társam viselkedésén megfigyelhető hol finom, hol nem is olyan finom változás: reflexcik igazodnak a magyar hatóság tetszéséhez, mégha anyagilag függetlenek is. Nem minket sértenek meg vagy árulnak el, minket se megsérteni, se elárulni nem lehet. Azokat az otthoni fiatalokat hagyják cserben, akiket fullaszt a légkör és tágabb szellemi hazát szeretnének kifejteni maguk körül."¹⁵

Később Kovács Imre álláspontja enyhült, Cs. Szabó Lászlóé és Gombos Gyuláé meg annyira megváltozott, hogy néhány évvel később maguk is a hazalátogatás mellett döntöttek. Mindmáig ismeretlen okokból, mert a nyilvánosság előtt egyikük sem közölte, mi indította elutasító álláspontja módosítására és az ügy új megítélésére. Ez nagy kára a nyugati magyar közgondolkodásnak és irodalomnak, mert egy ilyen beszámoló bizonyosan jelentős dokumentum lett volna. Az írók közül csak Szente Imre vallott arról, miért látogatott haza negyedszázados távollét után.¹⁶

Míg az első Anyanyelvi Konferencia a kapcsolatok kiépítését indította el, az 1973 nyarán Szombathelyen rendezett találkozón már gyakorlati kérdések megtárgyalására is sor került. E kérdések a következők voltak: külföldi magyar nyelvoktatás, tankönyvek, zeneoktatók, nyelvtanárok, népdal és népi-tánc tanítók magyarországi képzése és tapasztalatcseréje. Mind az első, mind a második konferencián szó volt az irodalmi kapcsolatokról és a mozgalom politikai vetületeiről is, de szembeszökő módon kifejezésre jutott, hogy a hangsúly a külföldi magyar nyelvoktatás és tankönyvellátás fejlesztésére esik. Újabb három év múlva, 1976-ban – a magyar forradalom huszadik évfordulóján – nem látszott tanácsosnak nyugati magyarokat értekezletre hívni, azért a harmadik konferenciára 1977-ben került sor Budapesten. Ezen az imént említett témákon kívül már részletesen érintették a nyári táborok, a sárospataki és debreceni nyári kollégium illetve pedagógus továbbképző tanfolyam, valamint más rendszeres szakmai találkozók ügyét is. 1981-ben Pécsen szintén ezekről a kérdésekről folyt a szó, kiegészítve a kétnyelvűség problémájának és a nyugaton működő "lojális" kezdeményezések és szervezetek munkájának áttekintésével. (Lojális szervezetnek Budapesten a pártfunkcionáriusok azt nevezték, amely alávetette magát és elfogadta a magyarországi gyámközelítést. Ausztriában csúcsszervezetük is van az úgynevezett lojális egyesületeknek. A Magyarok Világszövetsége és az Anyanyelvi Konferencia maga is kezdeményezte ilyen egyesületek létrejöttét. A Magyar Nyelv Baráti Köre-i ilyenek tekinthetők.)

Pécsen kisebb botrányt okozott, hogy a kormány a fejlődő kapcsolatok és a szívélyes érintkezés ellenére sem hajlandó enyhíteni a nyugati magyar irodalom legtöbb termékével szemben tanúsított ellenséges beállítottságán és az egyirányú kulturális forgalmon. Az irodalmi munkacsoport ülésén, a Jelenkor című folyóirat szerkesztőségi helyiségében immár nem csak külföldi magyar írók és értelmiségiek panaszkodtak a postai hatóságokra, de hazaiak is tiltakoztak az ellen, hogy nem jutnak hozzá a magyar irodalom termékeihez és képtelenek kellően tájékozódni a külföldön élő alkotók munkásságában. Valóban, a párbeszéd és a közlekedés egyik legnagyobb akadály a konok elzárkózás a nyugaton született magyar művek és folyóiratok elől. Nemcsak Márai

Sándor, de más írók is állandóan sérelmezték, hogy a posta nem kézbesíti ki azt a kevés számú példányt műveikből, amelyeket magyarországi barátokhoz eljuttatni kívántak. A folyóiratok és kiadók is panaszolták, hogy kiadványaik gyakran érkeznek vissza a hírhedt lilaszínű pecséttel, amely a nemzetközi postai egyezményre való hivatkozással jelzi a szállítmányok visszautasítását. A hivatkozási paragrafus a robbanóanyagokra és a pornográfiára vonatkozik, aminek a kézbesítését a postahivatalok megtagadják. A magyar irdalom termékei és folyóiratai robbanóanyagoknak minősülnek. Az is előfordult, hogy egy megyéspüspöknek címzett, külföldön kiadott, de hazai szerző által írt egyháztörténeti munka a feladóhoz, mint kézbesíthetetlen pornográf irat érkezett vissza magyarországi postától. A pécsi vitából nemcsak az derült ki, hogy a hatóságok álláspontjukon nem akarnak változtatni, de az is, hogy a Magyarok Világszövetsége és az Anyanyelvi Konferencia hazai illetékesei sem képesek az áldatlan állapotok megszüntetését követelni. Aminthogy sorozatosan bebizonyosult, hogy az együttműködési feltételeket igyekeznek úgy megszabni, hogy nyugatiak ezekhez vagy alkalmazkodnak, vagy visszavonulnak (mint tette például két költő, Makkai Ádám és Sulyok Vince).

Nem csoda, hogy az együttműködés egyoldalú értelmezése és a nyugati igények iránti értetlenség vissza-visszatérően porondra szőlította a párbeszéd és az anyanyelvi mozgalom emigráns ellenzőit, akik bőséges igazolását láthaták tagadásuknak és elutasításuknak. Csernohorszky Vilmos, a Nemzetőr vezércikkírója szerint "Az illetékesek ma sem tanultak – vagy tanulhattak – a történelemből, és igényeik igényeik ma sem terjednek – vagy terjedhetnek – tovább, mint jellemileg gyenge, lelkileg labilis, elveiket 10 évenként köpönyegként váltogató, folyton vedlő 'intellektuelekig'. Ezzel azonban el is árulják, hogy céljaik priméren továbbra sem 'anyanyelvek', hanem politikaiak."¹⁷ A Kanadában élő Fáy Ferenc költő is több ízben óvott budapesti fogadkozásoktól és figyelmeztetett az anyanyelv ápolása mögött meghúzódó önös politikai szándékokra. Az európai emigráns szervezetekben szerepetjátszó Töttösy Ernő szerint: "Az európai 'össz' – magyarság – csakúgy, mint egyebütt – nem egy tudatos és homogén közösség. Mindenesetre összeköt bennünket a közös nyelv és szülőföld – vagy egyszerűen a 'magyar föld' szeretete. Ezzel és a rokon, baráti szálakkal magyarázható az az óriási méretű 'haza-látogatás', amelyet a rendszer igyekszik ugyanúgy 'hódolattá' átértékelni, mint forinttá a külföldi devizát."

Hozzátette, hogy "szigorúan el kell határolnunk a 'haza-látogatók'-tól a 'haza-dolgozók' kicsiny, de aktív kasztját. Ezekkel szemben egyetlen szavunk van: a megvetés."¹⁸ A müncheni Juhász László kifejtette, hogy "aki politikai okokból hagyta el hazáját, nem működhet együtt még kulturális téren sem

azokkal, akik egy külföldi nagyhatalom szolgálatában napról–napra megsértik a politikai jogokat Magyarországon. Ahogy Thomas Mann és a hitleri diktatúra más menekültjei nem vették igénybe a fasiszta rendszer kulturális szolgálatait, úgy a kommunizmus menekültjei sem engedhetik meg maguknak, hogy összefogjanak azokkal, akik elűzték őket hazájukból. Egy idő után a politikai menekült is hazalátogat, de kapcsolata a rendszerrel csak a legszükségesebb hivatalos ügyekre szorítkozhat és mindenesetre elítélendő, ha a hazautazásnak ára van. Ha valaki a vízumért lekötve érzi magát a rendszernek és igyekszik a hazai rezsim kedvében járni, ezt a viselkedést határozottan el kell utasítanunk.¹⁹ Tollas Tibor feltette a kérdést, hogy: "Lojalitás – de kivel?". Válaszában arra a következtetésre jutott, hogy: "Fiainkat akkor kergetjük 'álomvilágba', ha a ma politikai helyzetet véglegesnek fogadjuk el, és nem veszünk tudomást az otthoni szellemi élet bátor harcáról a hatalom ellen. Ha ezt a kettősséget megértik fiataljaink, megértik azt is, miért nem lehetett Magyarország a szülőföldjük, s megtalálják az utat, hogy hazájukon miképpen segíthetnek idekinn, miképpen adhatnak reményt hazai társaiknak és a kisebbségben élő magyarságnak egyaránt. Csak a valóságos helyzet ismeretében választhatnak helyesen: kivel legyenek lojálisak, a hatalommal-e, vagy a néppel? Mert ez a kérdés velege! Így válhatnak csak az elnyomottak szószólójává a nagyvilágban. Így lesz a külföldön felnőtt fiatal nemcsak nyelvében, de szívében is hű a nemzetéhez."²⁰ Varga László az anyanyelvi mozgalomban való részvételéről szólva kifejtette, hogy az abban való részvételt nem ellenzi, de nem is helyesli. "Véleményem attól függ – folytatta – , hogy a résztvevőknek mi a szándéka és milyen eredményt értek el. Feltételezem, hogy az Anyanyelvi Konferencia résztvevői tudják, hogy a rendszert nem anyanyelvünk ápolása, vagy a magyarság érdeke, hanem propagandaszempontok vezetik, mutatva, hogy a szabad világgal jó kapcsolatban vannak. A rendszer tehát használja őket. Jóhiszeműen feltételezem, hogy ők is akarják használni a rendszert, mégpedig közös ügyünkért, a népért. Ha ez sikerül nekik, akkor a részvétel helyes, ha nem, akkor a rendszer lenyelte őket."²¹

Az Új Látóhatár szerkesztőségének két tagja, Molnár József és Sztáray Zoltán is aszerint ítélte meg a közeledést és érintkezést, hogy hasznára válhatik-e a közös érdeknek. Az utóbbi a magyar-magyar szóértés fő kerékkötőjének a Magyarok Világszövetségét tartotta, mert egyoldalúságával és politikai elfogultságával megakadályozta a mindkét felet közösen érdeklő kérdések tárgyilagos megvitatását. Szerinte termékenyebb lehetne a munka, ha a programot nemcsak Budapest állapítaná meg, és a találkozókra nem kizárólag Magyarországon kerülne sor, hanem, ha a tennivalók és a célok megfogalmazása közösen történne és a mozgalomban résztvevők külföldön is összeülné-

nek. Az egyenlőség így dokumentálódhatnék. Abban is ellentmondást látott Sztáray, hogy hivatalos magyar helyeken egyfelől a magyar nyelv külföldi sorsáért aggódnak, másfelől mindent elkövetnek a külföldi magyar irodalom elhallgatására és hitelének rontására. Molnár József is elsősorban ez utóbbit észrevételezte, megállapítva, hogy elfogadhatatlan a nyugati magyar irodalom termékeinek aszerinti minősítése, vajon alkotóik hajlandók-e a magyar állam képviselőivel kapcsolatba lépni vagy attól idegenkednek. Az előbbi esetben a művek méltánylásban részesülnek, az utóbbi esetben ezek nem is léteznek. A nyugati szerzők, a folyóiratok szerkesztői és a kiadók irányítói nem fogadhatják el ezt a "megosztó és bekerítő taktikát", legkevesbé nyújthatnak ehhez segédkezet.²²

A bajok főleg abból származtak, hogy a hazaiak és a kintiek sohasem tárgyalhattak az egyenrangúság alapján. Az utóbbiak mindvégig hátrányban voltak. A feltételeket az előbbieket igyekeztek megszabni. Ez az állapot kétségtelenül egészségtelen, de az erőforrások különbözősége következtében aligha valószínű, hogy a nyugati fél képes lett volna bármilyen intézményes együttműködés anyagi feltételeit, és az ilyen hosszú távú munka személyi apparátusának működtetését vállalni. Nem vitás, az egyik fél mögött hatalmas pénzügyi erőforrások állnak, a másik mögött tudáson és képességeken kívül semmi. Gombos Gyula helyesen vette észre, hogy "Az egyik fél, a magyar kormányzat, a hatalom dolgában teljesen birtokon belül van, a másik fél, a nyugati magyar, teljesen birtokon kívül. S mivel az ügy politikától semmiképp sem mentesíthető, mindig csak az történhet, amit a birtokon belüli jónak lát és akar."²³

A birtokon belüli fél pedig politikai céljait is elő kívánta mozdítani a magyar nyelvért vállalt kezdeményezésével és a nyugati magyarokkal indított párbeszédével. Az ezt szorgalmazó nyelvészek, írók, közéleti emberek minden bizonnyal merev elutasítással találkoztak volna a politikai hivatalok főnökeinél, ha nem sikerült volna meggyőző módon bebizonyítani az anyanyelvi mozgalom és a szellemi kapcsolatteremtés politikai előnyeit is. Béládi Miklós, Bárczi Géza, Imre Samu, Keresztury Dezső, Lőrincze Lajos, Pomogáts Béla és a többiek azért kaptak lehetőséget, hogy a magyar nyelv külföldi sorsa és a magyar irodalom egyetemessége érdekében munkálkodhassanak, mert feltehetően nyilvánvalóvá tudták tenni a politikai hasznot is. A hatalom megbízottai sohasem tagadták, hogy nekik a politikai érdekek legalább olyan fontosak, ha nem fontosabbak, mint a művelődésiek. Gosztanyi János még miniszterhelyettes korában kijelentette, hogy "az anyanyelvi mozgalomban, a magyar kultúra közös ápolása útján alakuljon ki tisztességes emberi lojalitás a mai Magyarország, a Magyar Népköztársaság iránt". Ezt már mint a Magyarok Világszö-

vetségének főtitkára megtoldotta azzal, hogy "amit végeznünk, politikai munka, nemcsak kulturális."

Voltak akik ezt elfogadták, voltak, akik különvéleményt jelentettek be. Az előbbieik közé tartozott Sinor Dénes bloomingtoni egyetemi tanár, aki nemcsak tudomásul vette, de gyarapította is a politikai szándékok listáját. Az első anyanyelvi konferencián kijelentette, hogy "Magyarország szocialista állammá lett – a mi feladatunk, hogy objektíven tolmácsoljuk odakint a magyar realitást. Nem kell szocialistává lenni ahhoz, hogy a mai magyar államrendszert objektíven tolmácsoljuk. Két alternatívát vetek fel. Az anyaország vagy elfogadja azt, ahogyan mi élünk, vagy elveszít minket. S ami minket illet: vagy kapcsolatban maradunk a szocialista Magyarországgal, vagy nem maradunk kapcsolatban Magyarországgal." ²⁴ Két évvel később Sinor már konkrétabban kifejezte, hogyan képzei el az együttműködést. Az 1973-as találkozón kijelentette, hogy az Anyanyelvi Konferencia a Népfront – mozgalom külföldi testvére". ²⁵ Ezt nyugaton elemi felháborodás követte és nemcsak az együttműködés ellenzői háborogtak, hanem hívei is, mert Sinor Dénes a lehető legrosszabb szolgálatot tette az anyanyelvi mozgalomnak. Budapesten sem örültek neki, mert jóllehet az amerikai tanár minden megnyilatkozásának nagy nyilvánosságot adtak és őt állandóan idézték, ez a kijelentés soha többé nem jelent meg nyomtatásban.

Sinorral ellentétes álláspontot foglaltak el olyan tudósok és írók, mint Nagy Károly, Czigány Lóránt, Kibédi Varga Áron, Thinsz Géza, akik igyekeztek a politikát lehetőleg távol tartani és egészséges egyensúlyt teremteni a hazai és a nyugati nyelv- és irodalomápoló elképzelések között. Különösen Nagy Károly munkálkodott erősen azon, hogy az anyanyelvi mozgalom az legyen, aminek kezdeményezői elképzelték. Cikkeiben, felszólalásaiban, javaslataiban nem szűnt meg hangoztatni, hogy a külföldi anyanyelvi oktatásnak a magyar irodalom egységéből kell kiindulnia, a tankönyveknek a kinti igényekhez kell alkalmazkodnia és meg kell szűnnie az emigrációs irodalom némely irányzatával és fórumával szembeni ellenséges magatartásnak. Ezt a törekvését a budapesti funkcionáriusok figyelmen kívül hagyták, sőt elutasították. A Magyar Hírek című lap szerkesztője, Szántó Miklós –kinck tevékenységét a mozgalom nemcsak nyugaton, de Magyarországon élő tagjai közül is többen bizalmatlansággal kísérték és sorozatos kritikával illették – egy írásában Nagy Károly elmarasztalta, mert a magyar nyelv és irodalom egyetemességét hirdetve, ezt az egyetemességet a kommunista rendszerrel szemben "barátságtalan személyekre és művekre" is kiterjesztette, és nem határolta el magát "a politikai emigrációban a Magyar Népköztársasággal szemben ellenséges népcsoportok közt gyakran vázolt nemzetképtől, amely tagadja a terü-

lethez kötődés és a történelmileg konkrét rendszer alkotta formát.”²⁶ Nagy Károlyt a csalódások és a rossz tapasztalatok nem kedvetlenülítették el, a mozgalmat saját szüleményének is tartva, következetesen munkálkodik a magyar nyelvért, a külföldi magyar iskolákért és a magyar irodalom egysége gondolatának politikai korlátozások nélküli elfogadásáért, az egyirányú kulturális csereforgalom kétirányúvá tételéért.

Az anyanyelvi mozgalom elkönnyelhet több jelentős eredményt is. Nem kétséges, hogy serkentette a külföldi magyar nyelvoktatást; támogatta a hétvégi iskolákat és tanfolyamokat; a tanárokat és nevelőket, az ének- és táncoktatókat megismertette a magyarországi pedagógiai módszerekkel és tapasztalatokkal; segítette a külföldi egyetemeken dolgozó magyar lektorok és előadók munkáját; kiadott néhány használható nyelvkönyvet; előmozdította idegenben élő magyar fiatalok magyarországi tartózkodását és magyar beszélőkészségük javulását. Kiállításokat rendeztetett nyugati magyar képzőművészeknek, megszervezte egy költői antológia megjelenését, lehetőséget adott külföldön élő magyar szakembereknek rendszeres találkozókra és hazai kartársakkal való eszmecsere. Ezek kétségtelenül értékes teljesítmények és elsősorban azoknak a kitűnő nyelvészeknek, tanároknak, pedagógusoknak, fróknak az érdeme, akik magát az ügyet tartva szem előtt, politikától függetlenül is tehetségüket és tudásukat a magyar nyelv külföldi megmaradása szolgálatába állították. Ennyiben a kezdeményezés sikeresnek mondható.

A külföldi kritikákban gyakran szerepelt az a kifogás, hogy a budapesti hivatalok miért csak a nyugati magyarok nyelvével foglalkoznak és miért nem törődnek a szomszédos országok magyarjainak anyanyelvi helyzetével. Miért nem terjed ki a Magyarok Világszövetsége és az Anyanyelvi Konferencia érdeklődése az erdélyi, a szlovákiai, a vajdasági, a kárpátaljai magyarokra is? A mozgalom külföldi hangadói is – köztük Nagy Károly – nagy jelentőséget tulajdonítottak ez igénynek és el is érték, hogy a III. Anyanyelvi Konferencián, 1977-ben Budapesten már megjelentek Csehszlovákia, Jugoszlávia és Szovjetunió magyar kisebbségeinek képviselői. A budapesti meghívást csak a romániai magyarok nem fogadhatták el. A szomszédos országok magyarjainak részvétele az ilyen konferencián csak jelképi jelentőségű. Messzemenő eredményeket ettől elvárni nem lehet. A Magyarok Világszövetsége sohasem terjesztette ki tevékenységét a szomszéd országok magyarjaira, az Anyanyelvi Konferenciának sincsenek eszközei, hogy kisebbségek anyanyelvi fejlődése érdekében hathatósan közbejárjon. Igazat kell tehát adni Gosztonyi Jánosnak, aki az 1977-es találkozó végén kijelentette, hogy: "Különbséget kell tennünk a szomszédos országokban élő magyarság és a világ más országaiban élő magyarok között. A szomszédos országok magyar anyanyelvű lakossága nem beván-

dorolt, hanem őshonos. Évszázadok óta, sőt ezredéve él szülőföldjén. Nem tehet róla, hogy a történelem fordulatai módosították a határokat. Az ő anyanyelvük megtartását, népi, nemzeti kultúrájuk ápolását elsősorban nem valamiféle mozgalommal, hanem állami törvényekkel, intézményekkel, intézmények rendszerével kell biztosítani." ²⁷

Illetékes tehát a budapesti kormány, amelynek államközi szerződésekkel és politikai megállapodásokkal kellene gondoskodnia arról, hogy a magyar kisebbségek zavartalanul ápolhassák nyelvüket és nemzeti hagyományait.

Az anyanyelvi konferenciák rendezői sohasem voltak finnyások és válogatósak, amikor a meghívandók listáját összeállították. Az első konferencián, 1970-ben feltűnt, hogy politikailag milyen vegyes társaság ülésezett Debrecenben és Budapesten. Volt nyilas képviselőtől és publicistától kezdve a mérsékelt közép minden irányzatán keresztül egészen radikális és szocialista eszméket hirdető baloldaliakig a politikai színkép minden árnyalata képviselve volt. Az A.K. a maga kebelében megvalósította a nyugati magyarok egységét, ami az emigráns szervezeteknek nem sikerült. A közös nevező a magyarországi hatóságokkal szembeni barátságos, szívélyes magatartás volt. Nem sok, de elegendő ahhoz, hogy Budapest tudomásul vegye és elfogadja őket. Ehhez az elfogadáshoz nem kellett több, mint egy jóindulatú gesztus, elismerő nyilatkozat, amely elfeledtette a múltat és reményt nyújtott a további kapcsolatra.. Így szerveződött az A.K. nyugati táborának egy része: külföldi munkájukhoz hazai segítséget remélő nyelvoktatókból, lektorokból, műfordítókból, magyarországi megjelenésre éhes írókból és újságírókból, az emigráns politikából kikopott és levitézlett egyesületi vezetőkből, valamint amerikai egyetemi tanárokból, akiknek évi tevékenységi jelentését szépen gazdagították és díszítették a magyarországi tudományos kapcsolatok, előadások, cikkmegjelenések, konferenciázások. A másik rész olyan írókból, tudósokból, tanárokból, szakemberekből áll, akiket viszont inkább egyetemes magyar, mint önös egyéni érdekek vezérelnek.

A Magyarországra látogató, kapcsolatokat építő és konferenciázó, sajtóban megjelenő, dícsérő említésekben részesített külföldi magyarokról a propaganda sikerrel rajzolta meg a haladó, az idővel lépést tartó, a szocializmussal rokonszenvező, józan, felvilágosult, békeszerető demokraták képét, kik megérdemlik az ország lakóinak érdeklődését és a haza megbecsülését. A valóságban a választóvonal egészen máshol húzódott. A józanságnak, mérsékletnek, demokrata mivoltnak semmi köze nem volt a budapesti hivatalokkal ápoltságokhoz. A hazai intézményekkel együttműködők között szép számban szerepeltek olyanok, akik a magyarországi fejleményekkel szemben semmilyen megértést nem tanúsítottak. Az esetek nagy számában mind a két

fél becsapta a másikat. Budapestet és sok nyugati partnerét csak a formalitások érdekelték. Mindkét oldal arra számított, hogy túljár a másik eszén. Az együttműködőket a magyar fővárosban mint a korszerű gondolkodás és a szülőföldhöz való hűség mintaképeit ünnepelték. Közülük sokakat ugyanakkor más nem érdekelt, mint az új szerepükben való tetszelgés, fontoskodás, neofita buzgalom. Egy-egy hazai kirándulást mi más követhetett tehát, mint az otthoni állapotokon való fanyalgás, a magyar elmaradottság jeleinek emlegetése és a kommunista funkcionáriusok nevetségessé tétele. Budapest valószínűleg elégedetlen sok nyugati partnerével, de realista és nem válogat, azzal dolgozik együtt, aki erre hajlandó.

A cél nem más, mint a nyugati magyarok kommunistaellenes érzelmeinek tompítása és az emigráns politika gyengítése. Kiderült: az emigránsokkal vagy volt emigránsokkal is ki lehet alakítani egy olyan viszonyt, hogy azok ne dolgozzanak a budapesti rezsim ellen. Ha már érte nem tesznek semmit, hát legalább jóindulatú semlegességet tanúsítsanak. Az is szembeszökő volt, hogy a nyugatiakkal foglalkozó funkcionáriusoknak azok a legkedvesebb partnerek, akiknek hivatásuk és érdeklődésük messze esik a magyar ügyektől, tehát kevésbé eshetnek abba a kísértésbe, hogy magyar politikai kérdésekbe beleszóljanak és esetleg nem tetsző dolgokat mondjanak. A semleges vagy közönyös magyarok száma állandóan nőtt és mivel a magyarországi fejlődés inkább pozitív, mint negatív irányba mutatott, nem volt nehéz velük a békés egymás mellett élés légkörét megteremteni.

Az emigráció mérsékelt gondolkodói és írói részéről gyakran lehetett hallani azt a kifejezést, hogy "együttműködés a magyar néppel: igen, együttműködés a hivatalokkal és hatóságokkal: nem!" Akármilyen tetszetős is e nézet, nagy gyengéje, hogy nem ültethető át a valóságba, mert a magyar néppel nem lehet együttműködni hivatalok és hatósági szervek kikapcsolásával. Bármilyen érintkezés feltételezi bizonyos állami hivatalok és hatóságok igénybevételét. Maga a rokonlátogatás sem vihető végbe anélkül, hogy valamely külképviselethez kelljen fordulni vízumért, be kelljen jelentkezni az illetékes rendőrségnél, találkozni kelljen a főleg nyugati szellemi embereket olykor felkereső külügyminisztériumi "belügyesekkel". A magyar néphez eljutni csak hivatalos személyeken keresztül lehet. A jól hangzó tétel tehát gyakorlatilag használhatatlan.

Az írók körében gyakran hangzik el az a logikus kérdés, hogy miért a Magyarok Világszövetsége vagy az Anyanyelvi Konferencia az ő magyarországi partnerük és nem az Írószövetség, vagy a PEN Klub. Természetes partnereik kétségtelenül ezek lennének. Akik e kérdést felteszik, elfelejtkeznek viszont a magyarországi intézmények "profil"-járól, amelynek alapján az Írószövetség

csak a szocialista országokkal való irodalmi kapcsolatokat ápolja, a PEN Klub pedig a nem-szocialista országok íróival való érintkezésben illetékes. Ki marad tehát a nyugati magyar írók számára? Csak a Magyarok Világszövetsége vagy az Anyanyelvi Konferencia. Arra az észrevételre pedig, hogy e szervezetek munkatársai belügyminisztériumból odakerült tisztviselők, azt lehetne válaszolni, hogy az Írószövetség és a PEN Klub, vagy más hasonló intézmények ügyintéző apparátusa sem különb összetételű. Az együttműködésre kész magyar íróknak tehát nincs választásuk, azok a partnereik, akik e feladatra hivatalból kirendeltettek.

A magyar – magyar kapcsolatok bővülése és elmélyülése kikerülhetetlen folyamat volt. Budapesten előszeretettel érvelnek amellett, hogy ennek azért kellett bekövetkeznie, mert a realitások elől józan ésszel nem lehet kitérni és előbb vagy utóbb mindenkinek be kell látnia, a szocializmus Magyarországon nem átmeneti állapot, hanem tartós berendezkedés. Valóban, de a tapasztalatok bizonyossága szerint az uralkodó hatalom körében bekövetkezett jó irányú változások legalább annyira megkönnyítették a közeledést, mint az emigránsok szemléletében végbement változások. A mai állapotok eléréséhez nemcsak az kellett, hogy az emigránsok józanabban és realistábban gondolkodjanak, hanem az is, hogy a kommunista rezsim emberségesebb, engedékenyebb, megértőbb elviselhetőbb legyen. Nem az történt, hogy a kommunizmustól idegenkedő vagy azt elutasító emigránsokkal szemben a "létező szocializmus" annyira megváltozott, hogy a tőle idegenkedők vagy elutasítók is, ha realisták voltak, létét tudomásul vehették, vele a civilizált érintkezés formái szerint kapcsolatba léphettek.

Bizonyos mértékű érintkezés és párbeszéd elől nyugati magyarok már csak azért sem zárkózhattak el, mert az ötvenes és hatvanas években éppen ők voltak azok, akik a budapesti rendszert elzárkózásáért és a magyar nép elszigeteléséért elmarasztalták, az országnak a nyugatról való leválasztását felhánytorgatták, a normális kapcsolatokat sürgették. Amikor tehát ennek a rendszernek a képviselői korábbi politikájuk téves voltát belátva a nyugattal a kapcsolatok újrafelvételének útján immár nagy előrehaladást tettek és a magyar – magyar kapcsolatok rendezését is napirendre tűzték, az elzárkózást és elszigetelődést ostromozók nem kezdhettek egy ellenkező előjelű és irányú elzárkózásba és elszigetelődésbe. Az a tény, hogy mind többen vesznek részt a hazai és a külföldi magyarok párbeszédében, kölcsönös megismerésében és érintkezésében, annak jele, hogy a kapcsolatok kiépülése buktatók és visszaesések ellenére is előre halad. Az eredmény és a siker elsősorban a magyarországi kormányférfiak érdeke lenne, mert ha ez a fejlődés megakadna és

romlás következne be, a felelősség elsősorban őket, a birtokon belülieket terhelné.

A magyar – magyar kapcsolatokról rajzolt kép nem lenne teljes, ha nem történnék említés arról, hogy ezek fogyatékoságaik és hiányosságaik ellenére is fejlettebbek, mint akármelyik más kommunista rendszerű ország kapcsolatai a nép külföldön élő részével. A legtöbb kommunista kormánynak csak elítélő és megvető szava van az emigrációról. A lengyel és a csehszlovák újabkori történelem néhány rövid periódusát leszámítva, a jelenlegi magyarországi kormányzat a legmegértőbb, legméltányosabb és saját feltételei alapján ugyan, de leginkább hajlandó a békés kapcsolatokra az országból elüldözött vagy eltávozott anyanyelvi társakkal.

A magyarok közötti kapcsolatok mind a hazában, mind az idegenben élő magyarok körében mindezekig kellően meg nem emésztett problémának látszik. Megnyugtató rendezését talán előmozdítaná, ha minderről kintiek és hazaiak között hűvösebben, érzelmek és indulatok nélkül, a lehetőségek, esélyek és kockázatok higgadtabb mérlegelésével lehetne beszélni. Valamint, ha a budapesti kormányzat részéről elfogadásra találna a kölcsönös elve, az egyirányú forgalom kétirányúvá válnék, a sokat emlegetett kulturális csere valóban az lenne, amit a szó és a fogalom kifejez.

Akik kételkednek az érintkezés és a párbeszéd értelmében, joggal és méltán hivatkoznak lehangoló tényekre, a mai magyarországi valóság elkedvetlenítő mozzanataira. Akik a kapcsolatokat és a szóértést pártfogolják, ugyancsak joggal és méltán emlegetik, hogy a mégoly vitatható kezdemények és eredmények ellenére is, azok nélkül ma sivárabb és szegényebb lenne a magyarok egymásról való ismerete és kölcsönös viszonya.

Vajon el tudnak-e igazodni a hontalanságban élő magyarok az érvek és ellenérvek szövevényében, meg tudják-e találni azt az egészséges középutat, amelyen haladva elérhetik a magyarok együvé tartozásának látható megnyilvánulását, és ugyanakkor meg tudják-e tartani független, autonóm személyiségüket, tudatában a magyar államiság működési feltételeinek, az ország és a nép valódi állapotának, a gyakran változó külhoni lehetőségeknek és mindezek helyes megítéléséből fakadó feladatoknak?

Kérdések, amelyekre bizonyára csak a jövő ad majd választ.

* A fenti írás részlet a szerző "A magyar emigráció életrajza" című 1985-ben Bernben megjelent könyvéből.

Jegyzetek

1. Sokáig tenyészett és még ma sem tűnt el teljesen az a felfogás, hogy az idegenben élés, az emigráns mivolt voltaképpen szakítás a magyarsággal és emigránsok nem tekinthetők magyaroknak. Gárdos Miklós szerint "Barankovics István és Kovács Imre hazájukat elhagyott egykori magyarok, Faludy György egykori magyar költő". (Magyarország, 1971. augusztus 22.) Lotz Jánost Búcsúztató cikkében Szépe György ilyeneket írt: "...éveken át egyesek emigránsnak tekintették. Nem vitatkozott, hanem tetteikkel bizonyította magyarságát." (Magyar Nyelv, 1973. szeptember.)
2. Új Hungária 1963. január 18.
3. Amíg időnk van, 1965, 203. l.
4. Napló 1968 – 1975, Toronto 1976, 234. l.
5. Új Látóhatár 1969/4. sz. 299. l.
6. Új Látóhatár 1969/6.sz. 531. l.
7. Vö. U.o. 534 – 536. l.
8. U.o. 537 – 538. l.
9. Új Látóhatár 1970/2. sz. 170 – 171. l.
10. U.o. 171 – 172. l.
11. U.o. 180. l.
12. Vö. Nagy Károly: Magyar szigetvilágban ma és holnap, New York 1984, 45 – 53. l.
13. Új Látóhatár 1970/5. sz. 476 – 477. l.
14. Levél a szerzőhöz, 1970. október 9.
15. Új Látóhatár 1973/2. sz. 103. l.
16. Nemzetőr 1983. szeptember 15. és október 15.
17. Nemzetőr 1978. szeptember 15.
18. Kanadai Magyarság 1982. október 9.
19. Nemzetőr 1981. május 15.
20. U.o. 1981. szeptember 15.
21. Bécsi Napló 1982 július – augusztus
22. Vö. Nyílt levél Lőrincze Lajoshoz, Új Látóhatár 1977/6. sz. 516 – 524. l.
23. Nemzetőr 1979 december.
24. V.ö. Szántó Miklós: Az anyanyelvi mozgalom tizennegyedik esztendejében, A Magyar Hírek Kincses Kalendáriuma 1984, 48. l.
25. V.ö. Cs. Szabó László: Két tükör közt, Basel 1977, 170. l.
26. V.ö. Szántó id.m. 52 – 54. l.
27. U.o. 53. l.

KITEKINTÉS

A MAGYARORSZÁGI FORRÁSKIADÁS HIÁNPÓTLÓ VÁLLALKOZÁSA (A készülő Anjou-kori Oklevéltárról)

A magyarországi történettudomány nagyszabású vállalkozásának irányításával bízta meg a Tudományos Akadémia Kristó Gyula professzort, a JATE BTK Középkori Magyar Történeti Tanszékének vezetőjét. Kristó professzornak és munkatársainak az elkövetkező másfél évtized során el kell készíteniük az Anjou-kor oklevéltanyagának regesztaszerű kivonatolását, ennek sajtó alá rendezését. E munkálatokról beszélgettünk Kristó Gyulával.

"AETAS" – Professzor ur! Mi az oka annak, hogy Magyarországon az utóbbi időben ritkán jelennek meg forráskiadványok? Vannak-e ennek tudománypolitikai okai vagy esetleg a megfelelő személyi háttér hiányzik?

KRISTÓ GYULA – Az talán túlzás, hogy Magyarországon nem foglalkoznak forráskiadással, mert hiszen – ha ritkán és elvétve is –, de jelennek meg forráskiadványok. Tény és való, hogy nem olyan mértékben és nem olyan intenzitással folynak a források feltárásával kapcsolatos munkák, amint az kívánatos lenne. A forráskiadás ellanyhulása Magyarországon sok évtizedes "tervszerű" érdekeltséghiány eredménye. A 20. század első felében a szellem-történeti irány érvényre jutásával nem volt igazán érdekeltség a mélyben rejtőző tényanyag feltárásra. A korai marxista történetírás, azt kell mondanom: szükségszerűen, megelégedett a fejtetejére állított, de már ismert tények talpra állításával. Ekkor sem volt érdekeltség a forráskiadás intenzív beindítására, helyenként és esetenként folytatására. Hozzájárult ehhez az a körülmény is, hogy a tudományos minősítés a történettudományban kifejezetten nem honorálta a forráskiadó tevékenységet. Olyan belső szabályzatok készültek és váltak ismertté a szakmában, hogy tudományos minősítést csak "alkotó" munkával, történeti folyamatok elemzésével, de nem forráskiadással lehet szerezni. Ez – tudományos minősítésre orientált rendszerünkben – olyan ellenérzést váltott ki a forráskiadással szemben, amelynek még nagyon sokáig érezzük a hatását. Végezetül nem szabad azt sem elfelejteni, hogy a forráskiadás – részint ezekkel összefüggésben, részint ezektől függetlenül –, vesztett presztízséből. Divattá vált a kevés forrásra épülő "magasröptű" elméleteket többre becsülni, mint a derekas forráskutatást. Valahogy eluralkodott egy olyan szemlélet, hogy a hangyák forrásokat adnak ki, a sasok

pedig szárnyalnak, könyveket, monográfiákat, magasröptű történelmi esszékét írnak. Ehhez természetesen hozzájárult az egyre inkább sikerorientált könyvkiadásunk is, mely igen gyakran, igen nagy példányszámban adott közre olyan történelmi munkákat, melyek igen hézagos forrásanyagra épültek, és önálló forrásfeltárás híján készültek. Nem adott teret elkészült forráskiadványoknak sem és nem adott megbízásokat új forráskiadványok elkészítésére. Azt is el kell mondani, hogy a tartós, évtizedeken át jelen lévő ellenérdekeltség a forráskiadással kapcsolatban azt eredményezte, hogy káderanyag sem áll rendelkezésre minden területen egyforma mértékben e nagyon elhanyagolt területen. Hiszen ez bizonyos speciális ismereteket, a forrás nyelvtől függően sajátos nyelvtudást, az anyaghoz való hozzáférést jelent. És ez nincs minden esetben biztosítva.

"A." – Hazánkban egyre kevesebb pénz jut a tudományra. Mivel magyarázható, hogy erre a vállalkozásra mégis jutott?

K. Gy. – Valóban, Magyarországon a tudományra viszonylag kevés pénz jut. Ez a szó kettős értelmében is igaz. Egyrészt igaz abban az értelemben, hogy mi, akik a tudományt műveljük, azt hisszük: sosincs elég pénz. Bármennyi is lenne, mindig a hiányt emlegetnénk. Hiszen a világ könyvtermése, folyóiratkiadása olyan ütemben gazdagodik, és sajnos a gazdagodással egyidőben drágul is, hogy ezt nyomon követni lehetetlen.

Másrészt viszont van egy olyan valóságos érzésünk is, hogy nem csupán a feneketlen, mérhetetlen étvágyunk miatt, hanem objektíve is igen kevés a pénz. Hogy most mégis van pénz a forráskiadásra általában, és ezen belül konkrétan az Anjou-kori Oklevéltárra, annak, azt hiszem, az a magyarázata, hogy az elmúlt néhány évben szemléletbeli változások körvonalai rajzolódtak ki. A magyar történettudomány irányító szervei és személyiségei rádöbbenek arra, hogy roppant nagy lemaradásban vagyunk, akárcsak a középkor vonatkozásában is, a szomszédos országokkal szemben. Ez a magyar középkor kutatás jó hagyományaihoz méltatlan. A szomszédos országok valamennyiében igen intenzív forráskiadó tevékenység folyt az elmúlt évtizedekben, és folyik lényegében ma is. Csak néhány példa ennek illusztrálására.

A Codex Diplomaticus et Epistolaris Slovaciae első kötete, amely 1235-ig ment az anyag tárgyalásában, 1971-ben jelent meg. A napokban vehettük kézbe ennek a sorozatnak a második kötetét. Beindult a Szlovák Oklevéltár Anjou-kori regesztráriumának sorozata is az első kötettel. Évtizedek óta folyik a Burgenlandi Okmánytár publikálása. Ez 1955-ben kezdődött el, és harminc év alatt négy kötet jelent meg. Már a 20. század elején elkezdődött a horvátok Smiciklas nevével fémjelzett nagy vállalkozása, a Délszláv Oklevéltár kiadása, amely 1934-ig tucatnál több kötetet eredményezett. Néhány évtizednyi szünet

után az 1960-70-es években újabb kötetek jelentek meg ennek a vállalkozásnak, s jelenleg az Anjou-kor végénél tartanak. Ami a romániai középkorra vonatkozó oklevélpublikációkat illeti, meg kell említeni egyfelől a Documenta Romaniae Historica című kiadványt, amely éppen a 14. század vonatkozásában eredményezett az utóbbi években újabb köteteket. Másfelől az erdélyi szászok a múlt század végén beindult és napjainkban is folytatódó sorozata érdemel említést. Ez immár a hatodik kötetnél tart és a 15. századig jutott el az anyag kezdetektől való publikálásában.

Én azt hiszem, hogy ez csupa intő jel arra nézvést, hogy Magyarország mennyire elmaradt a középkorra és kiváltképp a 14. századra vonatkozó forráspublikációban. Ez már nemzetközi összehasonlításban is tarthatatlan volt. Ugyanakkor szubjektív szempontból is a 24. órában vagyunk. Talán most még sikerül összegyűjteni egy olyan, középkori okleveleket elolvasni és megérteni tudó garnitúrát, részint idősebb, részint tehetséges fiatalok közreműködésével, akik, ha ezt föl vállalják és ügyüknek tekintik, talán nemcsak elindulhat, hanem befejezéséhez is juthat a mi Anjou-kori Oklevéltárunk.

"A" – A magyar történeti kutatásokban az Anjou-kor méltánytalanul háttérbe szorult. Mi ennek az oka?

K. Gy. – Hogy az Anjou-kor a magyar történeti kutatásokban miért szorult háttérbe, ennek hosszú historikuma van. Azt gondolom, hogy a gyöke-
rek mélyre, a 19. századra nyúlnak vissza. Ekkor ugyanis az Anjou-kor egyszer-
rűen beiktatódott két nemzeti korszak közé. Egy nemzeti Árpád-kor és
nemzeti Hunyadi-kor közé került, és a kutatások elhanyagoltsága ezzel is
magyarázható. Persze ennél többről van szó. Talán az is közrejátszott ebben,
hogy az Árpád-kor a maga sokszínű, a kezdetek minden izgalmát is magában
hordozó problematikájával, valamint a Hunyadi-kor a maga sajátos, Magyar-
országot európai hatalommá tevő és birodalmi koncepciókat is melengető
elképzelésével, túl a nemzeti szempontokon, történészi szempontból is jobban
vonzotta a kutatókat. Hozzájárult az Anjou-kor háttérbe szorulásához az is,
hogy a 19–20. század fordulóján úgyszólván egyetlen személy hitbizományává
vált ennek e kornak a kutatása. Mi is nagyon sokat köszönhetünk Pór Antal-
nak, főleg politikatörténeti vonatkozásban. Így mára az Anjou-kor egyike a
magyar történeti korszakok közül a leginkább elhanyagoltaknak és legkevésbé
kutatottaknak. Éppen ez volt az oka annak, hogy hozzáfogtunk az Anjou-kori
Oklevéltár munkálataihoz.

"A." – A történészek körében milyen reakciót váltott ki a vállalkozás híre?

K. Gy. – Örömmel mondhatom, hogy a szakma nem idegenkedik az Anjou-kori Oklevéltártól. Nem érzek olyanfajta idegenkedést, hogy ez

Szegedről indult elgondolás, és bizonyos szempontból szegediek játszanak benne főszerepet. Nagyon tekintélyes fővárosi és külföldön élő magyar kutatók álltak be az Anjou-kori Oklevéltár kutatóinak és vezetőinek sorába. Azt hiszem, hogy ezt csak szegedi erőből nem is lehetne megoldani. Hiszen elég csak arra emlékeztetni, hogy az Országos Levéltár Budapesten van és az anyag nagyrészt eredetiben és egy kisebbik részét fénymásolatban ott őrzik. Így tehát nekünk az Országos Levéltárral való kapcsolatunk a munka egésze szempontjából létkérdés.

"A." – Mennyi időt vesznek igénybe az Oklevéltár munkálatai, az előkészítéstől az utolsó kötet megjelenéséig?

K. Gy. – A munkálatok – némi előkészítés után – 1983-ban kezdődtek. 1983 és 1985 között a könyvészeti illetve periodikai, tehát a folyóiratanyag átnézése, regesztázása folyt. Annak feltérképezése történt meg ekkor, hogy a könyvészeti forrásokban milyen Anjou-kori oklevelek vannak kiadva. Azt vizsgáltuk, hogy milyen a kiadott és kiadatlan oklevelek egymáshoz való aránya. Tájékoztatásul elmondanám, hogy becslések szerint mintegy 45000 oklevélről van szó. A vállalkozásunk ennek a 45000, valamilyen módon magyar vonatkozású, ún. Hungarica anyagot felvonultató Anjou-kori okleveles produktumnak a regesztaszzerű feldolgozását jelenti. Az eredeti elképzelések szerint, amelyek menetközben természetesen még módosulhatnak, 22 kötetben, lát napvilágot ez az anyag. Ebből huszonegy kötet 1301. január 1-től 1387. március 31-ig tartalmazza e mintegy 45000 oklevelet, és a 22. kötet pedig a facsimilét, vagyis a pecsétképeket és írásmintákat fogja hozni. 1986-tól kezdődött el, egyelőre csak néhány kötetre irányulóan, magának az okleveles anyagnak a számbavétele, elolvasása és regesztázása.

Hogy mikor jelenik meg az első kötet, arra ma még nagyon nehéz válaszolni. Nem kötetek fognak egyben megjelenni, hanem egy-egy kötetet 4-5 füzetben (fasciculus) adunk közre. Ez azt jelenti, hogy a leginkább előrehaladott munkálatú harmadik kötet öt füzetben fog megjelenni. Ez a kötet az 1323–26 közötti okleveles anyagot foglalja magába. Mind a négy év anyaga egy-egy külön fasciculusban jelenik meg, és ehhez járul ötödik füzetként a harmadik kötet mutató anyaga. Ennek a mintegy 500–600 oklevélregesztának az elkészülte 1988 végére várható. Utána még kontroll- és szerkesztési munkák következnek. S csak mindezek után, 1990 elejére jelenhet meg az első kötet. Ennek gondozói Blazovich László és Géczy Lajos, a Csongrád Megyei Levéltár munkatársai.

"A." – Hallhatnánk valamit a kötetek szerkezetéről, felépüléséről?

K. Gy. – A kötetek, mint már említettem, évkörök szerint, s az évkörökön belül pedig szigorú időrendben haladnak, hiszen itt már az oklevelek túl-

nyomó többsége keltezett. Beiktattunk két olyan félkötetet, 2 fasciculust a hetedik ill. a huszadik kötethez, amely a Károly Róbert kori ill. a Nagy Lajos kori keltezetlen okleveleket tartalmazza. Természetesen, ahol meg lehet állapítani a keltet, ott a kelet megadásával. Általában azt tűztük ki célul, hogy regesztakiadványt készítünk, és csak viszonylag ritkán kerül sor arra, hogy in extenso, tehát eredetiben adjunk közre oklevelet. A regeszták nyelve magyar lesz, és voltaképpen nagyjából azt a módszert fogjuk követni a regesztázásban, amit Mályusz Elemér követett a Zsigmond-kori Oklevéltárban, azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy míg Mályusz Elemér éles különbséget tett a kiadott és a kiadatlan oklevelek regesztázása között, ti. a kiadott okleveleket néhány szóban összefoglalta, a kiadatlanokat pedig részletesen kivonatolta. Mi úgy tekintjük, hogy merőben esetleges egy-egy oklevél szempontjából az a körülmény, hogy éppen fönnakadt-e korábbi kiadók horgán vagy nem. Tehát mi nem teszünk különbséget a regeszta mélysége vonatkozásában a kiadott és a kiadatlan okleveles anyag között. A magyar nyelvűség mellett szól az a körülmény is, hogy meggyorsíthatja a munkálatokat. Felhasználói köre elsősorban a magyar történelemmel foglalkozó kutatók közül kerül ki. Minden más nyelvre való fordítás nagy idő- és pénztöbbletet jelentene. Az itt természetesen adódó latin nyelvű publikációnak pedig a pénzkérdésen és az időtöbbleten túl személyi feltételei is vannak. Ugyanis nagyon nehéz lenne találni olyan embert, aki ezt az óriási mennyiségű anyagot –ti. a latinból készített magyar nyelvű regesztákat –, visszafordítaná latinra, ráadásul úgy, hogy azok nyelvileg kerek egészet alkossanak.

"A." – Pontosán mekkora időintervallumot dolgoz fel az Oklevéltár?

K. Gy. – 1301. január 1. és 1387. március 31. közötti időt öleli fel, tehát a teljes Anjou-kort foglalja magába. Szorosan kapcsolódik a Zsigmond kori Oklevéltárhoz, amely Zsigmond koronázásával, 1387. március 31-vel kezdődik. Mindössze 14 nap átfedés van az Árpád-korral. III. András ti. 1301. január 14. halt meg, de az évszázad kezdete olyan erős dátum, hogy nyugodtan vállalhatjuk ebből a 14 naptól származó, alig néhány oklevélnek a közzétételét is annak érdekében, hogy a 14. század legelső napjától indithassunk.

"A." – Nagy Lajos uralkodása alatt Magyarország Lengyelországgal perszonálunióban volt. Ez hogyan jelentkezik az Oklevéltárban?

K. Gy. – Ebbe az Oklevéltárba csak a szorosan vett magyar anyag kerül bele. Gyakorlatilag a Hungarica elv érvényesül, és a Lengyelországgal kapcsolatos okleveles anyagot csak abban az esetben vesszük be, ha annak valamilyen magyar vonatkozása van. Ha tehát Lajos király Lengyelország számára ad ki egy olyan oklevelet, amelyben a király személyén túl semmilyen magyar vonatkozás nincs, akkor ennek közlésétől eltekintünk. De ha már a méltóságosban

magyar tisztségviselők szerepelnek, vagy magyarországi viszonyokra történik utalás, akkor az oklevélnek az a része, amelyik magyar vonatkozású, regesztázásra kerül. Általában ez a helyzet a szlavón-horvát területek esetében is, és főleg ez a helyzet Dalmácia esetében. A dalmát városoknak ugyanis meglehetősen nagy, szuverén oklevélkiadásuk volt. Ezeket nem tekintjük az Oklevéltár részének, mert nagyon sok az olyan városi jellegű irat, mely perrel, adásvétellel és egyéb más, a városi élettel kapcsolatos jogi aktussal foglalkozik. Csak akkor tüntetjük föl ezeket, ha speciálisan magyar vonatkozásuk van.

"A." – Kik a munka irányítói és résztvevői?

K. Gy. – Összesen 25 munkatársunk van, akik oklevél-regesztázást vállaltak. Nyilvánvaló, hogy az Anjou-kori Oklevéltár ennél szüleesebb bázison épül föl, hiszen több tízen vettek részt a könyvészeti anyag átnézésében. Ők mintegy bedolgozók voltak.

A vállalkozás tulajdonképpeni résztvevői abc rendben a következők: Almási Tibor tud. smts. Szegedről, Blazovich László levéltáros, a Csongrád Megyei Levéltár igazgatója. Dér Terézia adjunktus, JATE Klasszika – Filológia Tanszék. Draskóczy István adjunktus, ELTE Középkori Magyar Történeti Tanszék. Érszegi Géza kandidátus, az Országos Levéltár levéltárosa. Szigetiné Galántai Erzsébet adjunktus, JATE Klasszika – Filológia Tanszék. Gecsényi Lajos, a Győr – Sopron Megyei Levéltár igazgatója, jelenleg magyar levéltári megbízott Bécsben. Géczy Lajos a szegedi levéltár munkatársa. Jánosi Monika budapesti középiskolai tanár. Kordé Zoltán adjunktus, Koszta László TMB ösztöndíjas karunkról. Kovács Zsuzsanna az OL. dolgozója. Köblös József az MTA TTI munkatársa. Körömendy Adrienn kandidátus, a lengyel anyag jó ismerője. Abc rendben magam következem. Kubinyi András, a tört. tud. doktora, az ELTE Régészeti Tanszékének docense. Makk Ferenc docens és Petrovics István adjunktus karunk dolgozója. Püspöki Nagy Péter pozsonyi kutató. Rokay Péter docens az Ujvidéki Egyetem történeti intézetében. Sebők Ferenc tud. smts. karunkon. Solymosi László, az MTA TTI munkatársa. Szegegy László, a JGYTF docense. Szovák Kornél, a Magyarországi Középlatin Szótár munkatársa és Tóth Péter, a Somogy Megyei Levéltár levéltárosa.

Ez a 25 ember vállalkozott arra, hogy ezt a 21+1 kötetet az eredeti elképzelések szerint 2000-ig, de én azt hiszem, hogy a harmadik évezred elejére is átnyúlóan, letegye az asztalra.

"A." – Köszönöm a beszélgetést!

A beszélgetést **PRIBELSZKI JÁNOS** készítette.

NEMZETKÖZI TANÁCSKOZÁS A MEDITERRÁNEUMRÓL

A JATE Tudományos Szocializmus Tanszéke rendezésében nemzetközi tanácskozás zajlott Szegeden 1987. szeptember 23–25-ig "Gyarmati rendszer, antikolonialista harc, nemzeti felszabadítás Észak–Afrikában" (A Mediterráneum a 19–20. században) c. témakörből.

A tudományos ülészakon szovjet, francia, algériai, finn, NDK-beli, olasz, spanyol és magyar történészek tekintették át a térség országai 19–20. századi történetének alakulását, lehetőség nyílt a kutatási eredmények megvitatására.

Az arab országok nemzeti függetlenségért és társadalmi haladásért vívott harca eredményeként felbomlott a gyarmati rendszer, ami egyben újabb globális problémák megjelenésével járt. A Mediterráneum országait fenyegető politikai és gazdasági veszélyek mellett a régió a helyi háborúk és konfliktusok sajátos földrajzi epicentrumává vált. Mindamelltt hogy szétzilálják a nemzetközi politikai és gazdasági kapcsolatokat, a nemzetközi békét és biztonságot is fenyegetik.

A Mediterráneum jelenének s jelentőségének jobb megértéséhez feltétlenül szükséges a történelmi múlt megismerése. Ezt a célt szolgálta, s ezzel Magyarországon egy folyamatot indított el dr. Nagy László tanszékvezető egyetemi docens kezdeményezésére megtartott tanácskozás, amely egyben az egyetemen a közelmúltban megtervezett, a mediterrán térség történeti, gazdasági, kulturális, politikai problémáinak feltárását célul tűző kutatási program nemzetközi indíttatását is jelzi. A Mediterráneum a történelem során sajátos összekötő szerepet játszott az arab világ és Európa között. Jó példa erre a kis Granada állama a XIV–XV. században, amelynek uralkodói a kereskedelem támogatásával kaput nyitottak a feudális Európa és a Mediterráneum más országai között – mint ahogy dr. Anderle Ádám előadásában elhangzott. A jelenlegi kapcsolatokat egy másik előadás során L. Medvedke a Szovjet Tudományos Akadémia Afrika Intézetének munkatársa elemezte, utalva arra, hogy az utóbbi években a Földközi–tengertől északra és délre eső országok együttműködése hasznosnak bizonyult, mára viszont politikai szükségsszerűséggé is vált.

A konferencia időpontjának megválasztásában közrejátszott Algéria függetlensége kikiáltásának 25. évfordulója. Ez alkalomból az előadások egy része kronológiai sorrendben vázolta fel Algéria történetének alakulását – egy-egy jelentősebb korszaknak, mozgalomnak nagyobb teret adva – a nemzeti függetlenség elvesztésétől, 1830-tól 1962. július 5-ig, amikor

hivatalosan is deklarálták a független Algéria megalakulását. Néhány előadás címe ennek illusztrálására: Prof. T. Melasuo (Finnország): A gyarmati rendszer kialakulása Algériában 1850–1920; prof. R. Landa (Szovjetunió): Két antikolonialista áramlat Algériában a XIX–XX. sz. fordulóján; dr. Nagy László (JATE): A nemzeti mozgalom szervezeti és ideológiai fejlődése Algériában a két világháború között.

Az előadók rámutattak arra, hogy a francia gyarmati fennhatóság kiéptése – akárcsak a többi Maghreb-országban – erős ellenállásba ütközött, s csak fokozatosan mehetett végbe a gyarmati közigazgatási és gazdasági pozíciók kiéptése. A francia kolonializmusnak azonban minden területen – gazdasági, ideológiai, kulturális stb. – sikerült érvényesítenie érdekeit, s Algéria Franciaország integráns részévé vált.

Ennek az országnak a példája is jelzi, hogy milyen módon befolyásolja a nemzeti felszabadításért folytatott harc tartalmát, irányát és eredményeit a szervezett fegyveres erővel rendelkező gyarmati uralom. Prof. H. Nimschowski a lipcsei Észak–Afrika-kutató Intézet vezetője hangsúlyozta, hogy már az ellenállási mozgalom kezdeti stádiumában megjelennek olyan tényezők, amelyek meghatározóak lesznek a függetlenség kivívásakor. Ilyenek: a mozgalom tömeg- és népi jellege radikális kispolgári vezetéssel, amely összekapcsolódott a dolgozók szocialista törekvéseivel, a politikai és katonai erő alkalmazásának tendenciája, ill. az arab–iszlám örökségnek mint a nemzeti lét elemének a jelentősége. Az öröklött tényezőknek a jelenlegi társadalmi haladásra gyakorolt befolyását növekvő mértékben módosítják a jelenlegi hatások és kihívások.

A fejlődő országokban napjainkban végbemenő változások, az egyes új tendenciák a korábban használt fogalmak újragondolását igénylik. Utalt erre dr. Marton Imre (Társadalomtudományi Intézet) is, amikor a harmadik világban végbemenő társadalmi mobilizációról szólt. Előreláthatólag 1980 és 2025 között a városi lakosság 1 milliárdról 4 milliárdra nő, s így 2000-re a lakosság fele városban fog élni. A centrummal szemben a perifériális területeken az urbanizáció ugyanis nem annyira a modernizáció és a gazdasági fejlődés, hanem a demográfiai növekedés és a migráció következménye. A városi lakosság növekedésével a parasztság és a munkásság között állandósul a "közbülső társadalmi blokk" (munkanélküliek, alulfoglalkoztatottak, ideiglenes munkások, bizonytalan jövedelműek), amely léte miatt a szociális és politikai feszültség fokozódásával kell számolni. Élénk vita folyt Algéria szocialista orientációjáról, a gyarmati kapitalizmus problémáiról és a különféle gazdasági–társadalmi formációk egymásmellettiségéről, amely egyidejűleg teremt lehetőséget a haladó erők térnyerésének, ill. a megtorpanást mutató tendenciáknak. Az arab szocializmus–koncepciókban létező ideológiai eklekticizmus, amelyre az

iszlám, az arab nacionalizmus és a marxizmus elvei voltak hatással, egyben politikai ellentmondásra is utal.

Ezen tényezők egyike vagy másika határozta meg a századeleji antikolonialista mozgalmak jellegét Algériában, legyen az politikai jellegű, mint a "Muzulmánok érdekeit védő bizottság", vagy a Tradicionaliták, ill. a 20-as években Haled emir és pártja, amely a modern algériai nacionalista politika követeléseinek volt kezdeményezője. Ezen és más hasonló pártok jelentősége abban állt, hogy kialakultak a feltételek a nemzeti függetlenségi harc után a marxizmus eszméinek elterjedéséhez, amely a nasszerizmus és a baathizmus mellett jelentős ideológiai-politikai áramlattá vált. Ezeket a kérdéseket tárgyalta prof. G. Meynier és prof. A. Koulaksis a Sorbonne Egyetem Muzulmán világ és Maghreb-történeti Kutatócsoport tagjainak előadása.

Fontos része volt a tanácskozásnak a Maghreb-országoknak a XX. század elején az antikolonialista küzdelmek során egymás iránt tanúsított szolidaritása megvitatása s az ezek között levő kapcsolatok feltárása. Amennyiben ezekben a harcokban az iszlám szolidaritás természetesnek tekinthető, annyiban új a nyugat-európai országok munkásai részéről jelentkező együttérzés és támogatás. Prof. B. Salvatore (Olaszország) előadásában a líbiai olaszellenes antikolonialista küzdelem (1911) során megnyilvánuló szolidaritást taglalta, amely önkéntesek Líbiába érkezésében, gyűjtési akciókban, s az olaszok elleni ellenséges érzületben konkretizálódott. Marokkót illetőleg nem volt jele a líbiai ügy iránti szolidaritásnak. Ennek oka, hogy az említett időszakban Marokkónak is gyarmatosító agresszióval kellett szembenéznie. Az Algecirasi konferenciát (1906) követően elszigetelt lázadások törttek ki az országban. Ezeket a francia és spanyol hódítók újabb területek megszállására használták fel. A marokkói protektorátusi szerződéssel (1911. nov. 4.) az utolsó Maghreb-ország is elvesztette függetlenségét. A német és francia munkások tüntetéseken tiltakoztak a marokkói agresszió ellen és hasonló megmozdulásokra került sor Spanyolországban is. Marokkó és Tunézia esetében azonban a protektorátusi forma és az uralkodó személye a gyarmati ellenőrzés ellenére legális lehetőséget biztosított a korábbi állami keretek továbbélésére.

Az előadásokat követő viták során szóba került az iszlám szerepének és jelentőségének alakulása a térség országaiban, s az is, hogy miként transzformálódott olyan ideológiává, amely a függetlenséget fogalmazta meg célként, majd később, újabb eszmei hatást követően a függetlenség kivívása után háttérbe szorult. Az iszlám mai szerepéről szólva a résztvevők széles köre egyetértett abban, hogy a jelenlegi gazdasági-társadalmi gondokkal küzdő időszakban az iszlám politikai szerepe fokozatosan újra előtérbe kerül.

Az arab országok történetével, kultúrájával foglalkozó tanulmányok a napjainkban megjelenő magyar szakirodalomban jelentőségükhöz képest még mindig szerény helyet foglalnak el. A tanácskozásnak az elkövetkezőkben megjelenő anyaga is gazdagítani fogja a téma irodalmát, s hasznos lesz mindazok számára, akik a Mediterráneumra vonatkozó legújabb eredmények iránt érdeklődnek.

SOÓS EDIT

**AZ EMBER ÉS KÖRNYEZETE – A KOMPLEX KUTATÁS
MÓDSZERÉNEK KIALAKÍTÁSÁÉRT
(Az MTA Regionális Kutatások Központjáról és annak
folyóiratáról)**

1987 februárjától új tudományos folyóirat várja olvasóit. A "TÉR ÉS TÁRSADALOM", melyet az MTA Regionális Kutatások Központja ad ki, nem egyetlen szaktudomány elkötelezettje: problémafölvetése révén a közgazdász, a geográfus, a történész, a szociológus érdeklődésére és alkotó közreműködésére egyaránt számít. A fővállalt program – terület – és településfejlesztési kutatások interdiszciplináris megközelítésben – akár az RKK "hitvallása" is lehetne.

Regionális Kutatások Központja, Pécs

Az intézetet azzal a céllal hozták létre öt évvel ezelőtt, hogy a hazai terület- és településfejlesztést megalapozó kutatások akadémiai bázisintézmény legyen. Fő kutatási irányai ennek megfelelően a következők:

1. Az intenzív gazdasági fejlődés területi vonatkozásai,
2. A településhálózat szerkezeti és funkcionális átalakulása,
3. A természeti környezet komplex hasznosítása, védelmének lehetőségei.

Szellemi műhelyek szövetségévé válni – ez a törekvés határozza meg az RKK szervezeti fölépítését és működését.

A terv, hogy a műhelyhálózat mind a négy "régión" (Központi Körzet, Dunántúl, Észak-Magyarország, Alföld) átfogja, lassan megvalósul. (A Pécsen, Győrben, Budapesten, Kecskeméten és Békéscsabán tevékenykedő kutatócsoportok mellett, hatodikként most szerveződik a miskolci "filiálé.") Táji-területi adottságaiknak megfelelő, az önálló kezdeményezéseknek széles teret nyitó tudományos programokat a pécsi központ hangolja össze.

Valamennyi felsorolt kutatócsoport öt-tíz különböző végzettségű szakember munkahelye. Ami összeköti őket: a megoldandó probléma. A föld-rajzi, közgazdasági, szociológiai, stb. nézőpont együttes érvényesítése ugyanis alapfeltétele a településformáló folyamatok valóságghű föltárásának. Ahhoz, hogy a kis létszámú csoportok valóban érdemi munkát végezzenek, nélkülöz-

hetetlen az egyéb helyi, megyei ill. regionális hatáskörű intézményekkel való kapcsolattartás. (A munkatársaktól mindez olyan újfajta kutatói mentalitást igényel, aminek nem könnyű megfelelni!)

Az egyes műhelyekre szabott feladatokon kívül természetesen vannak az egész intézetet mozgósító, messzebbre tekintő tudományos vállalkozások is. Ezek közül jelenleg a megye- ill. országhatár menti települések "sajátos" helyzetének feltárása, kisvárosaink átfogó vizsgálata és az országos kontrollpontokon nyugvó Településfigyelő Hálózat megszervezése a legidőszorúbb.

Nyitottság – talán ez a szó jellemzi leginkább az RKK területi és tudományközi kapcsolatait. Legújabb kiadványukat is a kitekintés igényével bocsátották útjára.

"Tér és társadalom"

"A lap programjának meghatározásában az a kiindulópontunk – fogalmazza meg előszavában Enyedi György akadémikus, a szerkesztőbizottság elnöke –, hogy a társadalmi folyamatok megértéséhez, pontos feltárásához és előrejelzéséhez éppen olyan szükségünk van *térbeliségük*, földrajzi dimenziójuk vizsgálatára, mint időbeliségük, történetiségük elemzésére, vagy e folyamatok általánosított modellekbe rendezésére."

Az említett "földrajzi dimenzió" kettős kapcsolatrendszer foglalmában. Bár a folyóirat figyelemmel kívánja kísérni a társadalom és a természeti környezet kölcsönhatásait is, érdeklődésének középpontjában az ember – tér és ember – ember kapcsolatok összességével jellemezhető társadalmi környezet áll. Ennek legfontosabb elemei a települések.

A társadalmi folyamatok konkrét megjelenési formái csak a földrajzi környezet ismeretében értelmezhetők. Ez a fölfogás a társadalomtudományok számára sem idegen – gondoljunk csak a Szegei Alföldkutató Bizottság működésére, Erdei Ferenc indulására (1935), vagy a népi szociográfia jeles alkotásaira (1936–38)!

Az 1945 utáni időszak nem kedvezett a hasonló igényű valóságfeltárásnak. A falu háttérbe szorult, a településföldrajz és a szociológia kegyvesztett tudománnyá vált. A szocialista iparosítás vagy a kollektivizálás központi célkitűzésében éppúgy a "földről nézvést" országos léptékű, egységesítő szempontja érvényesült, mint a városokra alapozott településfejlesztésben.

A gazdaság- és társadalomirányítás centralizált rendszerének merevsége a hatvanas években megindult reformfolyamat hatására kezdett oldódni. Településpolitikánk alapelvei azonban csak egy újabb évtized elteltével módó-

sultak. A szemléleti változást a falusi tér tudományos újrafelfedezése s ennek nyomán a településkörnyezetből fakadó valós társadalmi hátrányok fölismérése készítette elő.

"Teleüléspolitikai viták után" – "új vizsgálódások előtt". Milyen problémákkal kíván foglalkozni a "TÉR ÉS TÁRSADALOM"? Ime néhány a címszavakba sűrített szerkesztői elképzelések közül:

– Térfelosztás és érdekérvényesítés; – Sérthetetlen-e a megyehatár?; – Miért és miben különbözik falu és város?; – Helyi hatalom – helyi társadalom; – Régióink és a tudomány

Ilyen és ezekhez hasonló kérdések nemcsak tanulmányok tárgyai lehetnek. A folyóirat hozzászólások, szakmai viták és recenziók közlésére is vállalkozik. Negyedévenként fog megjelenni, akadémiai támogatással, a Magyar Posta terjesztésében. Ami pedig szerzőit illeti: a témában érdekelt valamennyi szakember előtt nyitva áll.

Eddig a tervek. S most lássuk, mit sikerült valóra váltani belőlük az I. évfolyamban. (Az egyes rovatok sajátos arculatát – az ott szereplő írások "leltározása" helyett – a teljesség igénye nélkül válogatva igyekszem bemutatni.)

Bár a "TÉR ÉS TÁRSADALOM" idáig megjelent három számában főként földrajzosok, szociológusok és közgazdászok kapnak szót, az elképzelések szerint korántsem ez a végleges arány. A szerzők többsége intézeti munkatárs, akik zömmel saját szűkebb szakterületükre invitálják az olvasót.

A tanulmányok között modell- vagy hipotézisalkotó elméleti frásokat éppúgy találunk, mint konkrét kutatási eredményeken nyugvó elemzéseket.

Mezőgazdasági termelési rendszereink térhódítása (2. szám) – Széltelepülés és szervezeti koncentráció a magyar iparban (2.). Ezek a címszavak egy-egy, a területi kutatások körébe tartozó tanulmányt idéznek. Szerzőik valamely társadalmi – gazdasági folyamat térbeliségét hangsúlyozzák.

Más kutatók a társadalom oldaláról közelítik meg a problémát, nem egyszer történeti kitekintéssel. *Erdősi Ferenc* írása például – "Területi érdek és vasúti közlekedés" (1.) – a dualizmus korába vezet vissza. A szerző azt igyekszik föltárni, hogy az osztrák birodalom és a magyar állam törekvései mellett milyen regionális, provinciális és lokális érdekek játszottak szerepet vasúthálózatunk térszerkezetének kialakításában. A 3. számban olvasható az újabb fejezet, amelyben – ágazati és területi érdekek erőviszonyait mérlegelve – közlekedésfejlődésünk 1945 utáni szakaszát értékeli Erdősi. Megdöbbenő példákkal világítja meg a kisvasutak részleges folszámolásának s úthálózatunk sokszor ésszerűtlen vonalvezetésének hátterét.

Böhm Antal, szociológus, ezúttal a lakossági részvétel esélyei szempontjából vizsgálja a helyi hatalom problémáját (1.). A centrum és a munkahely túlsúlya a lokalitás ill. a lakóhely ellenében – alaptétele szerint a "hatalmi koordináta-rendszer" eme torzulása Magyarországon történelmi örökség. Helyreállítható-e az egyensúly és miként? Böhm a lehetőségek és a tényleges esélyek számbavételével keresi a választ. Eötvös József szavait idézi útmutatóképpen: "... az egyéni szabadság védszere demokratikus államokban az államhatalom támadásai ellen ugyanaz, mely az egyéni szabadságot századokig védte egyeduralmakban az államhatalom ellen, tudniillik: erős községek alkotása ..."

Egy sajátos településtípus, "a kisváros" ad keretet *Bánlaky Pál* társadalom – központú elemzésének (1.). A szociológus a kisvárosi lét lényegét próbálja meghatározni, pusztán a hipotézisalkotás igényével.

Kovács Terézt egy félig vállalkozó, félig TSZ – tag paraszti réteg, a szakszövetkezeti tagság életmódja foglalkoztatja. Kerekegyházi esettanulmányában (2.) a 30–49 éves és az 50 év fölötti korosztály gazdálkodását, értékrendszerét, életstratégiáit veti össze. Van-e kapcsolat a két nemzedék irányadó gazdái között? Életútvizsgálata a generációváltást követő gazdálkodásváltás emberi ellentmondásaira irányítja a figyelmet.

Folyóiratunk nem zárkózik el szakmai viták, kutatási koncepciók, egyéni vélemények közlésétől sem. Ezeknek a "Nyílt tér" c. rovat teremt fórumot.

"Településpolitikai viták után – cselekvés közben – új vizsgálódások előtt". *Beluszky Pál* elgondolkodtató helyzetértékelése (1.) adalék saját korunk megértéséhez. Mert a magyar településpolitikai 1945 utáni útkeresésében gazdasági – társadalmi fejlődésünk valamennyi ellentmondása tükröződik. A szerző közel harminc éves kutatói pálya felelősségével összegez s ad hangot kételyének: "Elképzelhető-e fokozódó jövedelmi, társadalmi egyenlőtlenségek mellett kiegyenlítődés a települések között?!"

Ez a vitaindítóknak szánt kis tanulmány többeket is nézeteik kifejtésére késztetett. Településpolitikánk aktuális feladatain túl olyan kérdések is napirendre kerültek már, mint a gazdasági térfelosztás nehézségei (2.) vagy a tudományos elméletek importjának lehetősége (3.). Történész szemmel nézve kétségtelenül *Nádasi Éva*: "Faluk és közösség" címmel megfogalmazott kutatási hipotézise a legérdekesebb (3.).

A "Múltunk" rovat számára furcsamód a jelen fontos igazán. Elsősorban település- és tudománytörténeti érdekességeket olvashatunk itt, olyan írásokat tehát, amelyek a közeli vagy távolabbi múlt máig ható érvényű tanulságait elemzik.

Két tanulmány idézhető példaképpen: *T. Mérey Klára* statisztikai adatok alapján készült "pillanatfölvétele" a századeleji Pécsről (2.), ill. *Hajdú Zoltán* dolgozata, amely az 1945 előtti magyar vonzaskörzet – kutatásokról ad képet (1.).

A "Kitekintés" rovatszerkesztői – keletre és nyugatra egyaránt tekintve – a szakterület legfrissebb külföldi eredményeit kívánják hozzáférhetővé tenni.

W. B. Stöhr írása (1.) a szó szoros értelmében "kitekintés". A bécsi professzor nyugat – európai körképet rajzolva mutatja be, milyen területfejlesztési stratégiák követték egymást 1945 – től napjainkig. A másik két cikk kelet – európai tapasztalatokat közöl. *M. Potrykowski* (3.) az 1975-ös lengyel közigazgatási reform óta eltelt tíz esztendőit teszi mérlegre, a *Fedoszejev – Trockovszkij – Zaslavszkaja* szerzőhármás (2.) pedig a szovjet gazdasági körzetkutatások néhány új szempontjára hívja föl a figyelmet. Az összehasonlítás lehetősége adott...

A "TÉR ÉS TÁRSADALOM" első három száma kísérlet, próbálkozás, de ígéret is. Az együttgondolkodás ígérete.

DURÓ ANNAMÁRIA

"... HALADÁSUNK CSAKNEM HATÁRTALAN."

(Schlett István: Eötvös József

Bp. 1987, Gondolat)

"... eddig még nem volt oly korszaka hazánknak, amelyben Eötvösre mint lobogóra lett volna igény." – összegzi Eötvös életművének hatását a könyv szerzője. Az utóbbi évek politikai közgondolkodása, történeti vitái mintha rácsafolnának e kijelentésre. Kétségtől Eötvös életművének reneszánszát éljük, történészek és politológusok újra felfedezték maguknak Eötvös Józsefet, a liberális politikai gondolkodót. A magyar liberalizmus újraértelmezésének és újraértékelésének igényével került a figyelem középpontjába a XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra című munkája, mely a XIX. század magyar liberalizmusának legnagyobb elméleti teljesítménye. E műnek eszmetörténeti elemzése lehetőséget nyújt a magyar liberalizmus elméleti értékeinek megfogalmazásához s ezen értékekhez való kapcsolódási pontok kereséséhez. Ugyanez az értékkereső és értéktisztázó törekvés vezetett majd két évtizeddel ezelőtt a századforduló polgári radikalizmusának újrafelfedezéséhez. Talán nem véletlen, hogy Schlett István is a századforduló eszmetörténeti vizsgálatából kiindulva jutott el Eötvös életművéhez.

A magyar történettudomány mindeztig nem tudott reagálni a szakmai közvélemény és a közgondolkodás felfokozott érdeklődésére. Schlett István könyvében ezt a feladatot vállalja magára. "Megkíséreljük saját Eötvösünk, a politikai gondolkodó Eötvös portréját megrajzolni. "Munkájában Eötvös József politikai pályájának korrekt, körültekintő és autentikus rajzát kapjuk. Fogalmazhatnánk úgy is, hogy a könyv lapjain Eötvös a politikus jelenik meg elveivel és politikai kényszerpályáival; a mindig "időszerűtlennek" ítélt s "időszerűtlenségének" tudatában levő politikus portréja bontakozik ki a könyv lapjain. De a politikai gondolkodó fejlődésrajzával, elméleti elemzésével és hiteles interpretálásával az életmű fontos pontjain adós marad ez a monográfia.

Eötvös nemzedékének pályakezdése, világnézeti formálódása és politikai öntudatosodása az 1830-as évek első éveire tehető. Ez az időszak Magyarországon történetében a magyar liberális nemzeti mozgalom kialakulásával és Magyarországon polgári átalakulása programjának körvonalazódásával kapcsos-

lódott össze. "Eötvös nemzedéke akkor indult, amikor haza és haladás már egy programba olvad, olvadhat össze...", "... ebben a programban találkozik össze két, addig párhuzamosan, egymást inkább gátolva, mintsem segítve előrehaladó szellemi – politikai áramlat: a kurucos hagyományokra emlékeztető, sokban provinciális, konzervatív jellegű, rendi ihletettségű, a birodalommal szemben az ország függetlenségét zászlajára tűző mozgalom, és a másik, inkább csak bűvópatakaként előrehaladó áramlat, mely az ország elmaradottságára, szegénységére figyel, s nem vagy csak kevésbé érzékeny a nemzeti – megjelenési formáját tekintve amúgy is inkább nemesi – sérelmekre, veszélyeztetettségre." Schlett István e két áramlatnak első találkozási pontját, összekapcsolódását Széchenyi István politikai programjában jelöli meg. Széchenyi azonban nyíltan és határozottan elhatárolja magát és kifejtett programját a magyar nemesi rendi mozgalom szellemi és politikai hagyományaitól, a gravaminális ellenzéki szemlélettől. Wesselényi Miklós az, aki a Balítéletekről című munkájában a magyar rendi alkotmányosság liberális átértelmezésével, a liberális elveknek és követelményeknek a rendi alkotmányba való belevetítésével liberális programját összekapcsolja a rendi sérelmi politika hagyományaival, s így válhat a kialakuló nemesi liberális mozgalom első számú vezetőjévé az 1832-36-os országgyűlés időszakában. Wesselényi programjával és szemléletével rokon Kölcsey Ferenc "humanitárius-liberális elveinek" rendszere (Gergely András), amelyben azonban kevésbé hangsúlyos elem a nemesi rendi ideológiához, a nemesi rend mozgalomhoz való kapcsolódási pontok keresése. Kölcsey Ferenc az, aki Szalay László mellett a legnagyobb szellemi hatást gyakorolja a fiatal Eötvös liberális nézeteinek kialakulására. Az ő "szentimentális" avagy "humanitárius" liberalizmusa állt legközelebb Eötvös egyéniségéhez, melyet Sőtér István Eötvös Józsefről írt monográfiájában így jellemez: "A polgárosodás az ő számára nem csupán gazdasági célokat jelent, hanem azokkal összefüggően, azokat előkészítőn: emberbaráti, erkölcsi feladatokat, – összhangban egész szemléletének morális, filantróp, spirituális jellegével." Schlett István rögzíti a tény: Eötvös "elfogadta a liberalizmus társadalmi ideáját, értékeit". Azonban nem végzi el Eötvös kialakuló liberális szemléletének elemzését: A liberális elmélet mely elemei dominálnak, melyek kevésbé hangsúlyosak Eötvös számára? Változnak-e a hangsúlyok? S ha igen, milyen szellemi hatásokra? Ezek a kérdések megválaszolatlanok maradnak, így Schlett lényegében statikus képet fest erről a dinamikus folyamatról. A már körvonalazódott és szilárd liberális elveken belüli finom átrendeződési folyamatok meglétére példa lehet Eötvösnek a haszonelvűséghez való viszonya. Széchenyinek a Hitelben kifejtett programjával szembeni kritikájának fő eleme ennek utilitáriánus érvelési rendszerétől való idegenkedése. Ezt mutatja

Eötvös Dessewffy Józsefhez 1831 szeptemberében írott levele: "...gondolkozásaiban minden szent írás, mely magyar szívében van beírva Istenkézzel, csak bankó takaréknak tetszik neki ..." Ez a nézőpontú kritika nemcsak s talán nem is elsősorban Eötvöst jellemzi, hanem a 30-as évek formálódó liberális közgondolkodását. Igazolják ezt Pulszky Ferenc sorai is, aki a Hítelről a következőket írja: "Ami engem illet, nem tudtam megbarákozni szakadozott, formátlan írályával, s Benthamot láttam kikandikálni minden lapjából." Ugyanakkor Eötvös 1836-os nyugat-európai körútján Bordeaux-ból írt levelében lelkesedéssel írja a Schlett István által is idézett sorokat: "A kereskedelem a legársadalmibb önzés; mindenki csak a maga számára működik, dolgozik, és mégis használ felebarátainak. Amit az isteni alapelv: szeresd felebarátodat, mint önmagadat, csak ritkán és csak keveseknél ér el, azt, hogy egy ember egész életét az emberiség javának szentelje, a pénz előidézte." S mi ez, ha nem a haszonelvűség dicsőimnuszja? Az ilyen típusú, az elvi liberalizmuson belüli finom változásoknak az elemzése vezethet bennünket közelebb a magyar liberalizmus eszméletörténeti áramlatainak pontosabb leírásához.

Eötvös 1836-os nyugat-európai utazása kapcsán Schlett határozottan és meggyőzően cáfolja a korábbi Eötvös-irodalom, főként Sőtér István monográfiája által képviselt "kiábrándulás-koncepciót", mely szerint Eötvös a nyugat-európai liberális társadalmi és politikai gyakorlattal szembesülve csalódott az 1830-as párizsi forradalom liberális elveiben. Schlett ezzel szemben kijelenti: "...ő nem élte át sem a liberalizmussal, sem a fokozatos haladással szembeni kételyeket... Liberálisként nézett szembe a Nyugat-Európában kibontakozó polgárosodás válságjeleivel, s liberális módjára válaszolta meg azokat." Ugyanakkor a szerző nem fogadja el azt az értékelést sem, hogy Eötvös kapitalizmus bírálatában az utópista szocialisták szemléletének hatása figyelhető meg.

Eötvös József a magyar liberális politikai mozgalomba az 1839-40-es országgyűlésen kapcsolódik be mint a Batthyány Lajos körül kialakuló és köré csoportosuló főrendi ellenzék tagja. Első igazán nagy jelentőségű politikai állásfoglalása a "Kelet Népe és Pesti Hírlap" című röpiratának megjelenése volt. Eötvös Széchenyi és Kossuth vitájában a Kossuth által hirdetett nyilvános politizálás politikai gyakorlata mellett kötelezte el magát. Művében minden lényegi kérdésben elveiben egyetért Kossuthtal, a nemzetiségi mozgalmak megítélésében azonban bizonyos különbség érzékelhető Kossuth és Eötvös helyzetértékelése között, amennyiben Eötvös is megállapítja "a magyarosodás mellett mutatott túlbuzgóság", a magyar nyelv erőszakos terjesztése egyedi eseteinek a nemzeti mozgalmakra gyakorolt hatását. Ennek a röpiratnak részletes és alapos elemzése szükséges lett volna olyan szempontból is, hogy benne

megtalálhatóak-e már a későbbi centralista koncepció elemei. Nem világos ugyanis, hogy Schlett mely időszakot tekinti Eötvös centralista időszakának, mely időszakban látja körvonalazódní és egységbe szerveződni a centralista programot. 1839 körül, a centralista magot alkotó Eötvös, Szalay, Trefort első lapalapítási kísérleteitől? Vagy az 1843–44-es országgyűlés időszakától? Ennek megállapításához támpontot adhat ez a röpirat. A szükséges elemzés egyik eleme lehet a röpiratban kifejtett megye–bírálat és megye–koncepció összehasonlítása a Pesti Hírlapban 1844-ben körvonalazott elképzelésekkel. Eötvös már ebben a munkájában is nyíltan és határozottan szól a megyékben tapasztalható visszaélésekről, az egység hiányáról, a partikuláris érdekek érvényesítéséről, a tisztviselők önkényéről; elviekben rögzíti, hogy "abszolút, minden felügyázattól s felelősségtől ment hatalom a polgári szabadsággal sehol és soha össze nem fér", de szemléletét még a jelenségek kritikája jellemzi, s nem a rendi alkotmány alapjának tekintett megye intézményének kritikája. A visszaélések felszámolásának lehetséges módjait áttekintve a következőket írja: "... s nincs közöttünk senki, habár centralizáció által szűnni látná mindazon visszaéléseket, melyek megyéinkben itt–ott léteznek, e hasznót ily áron akarná vásárolni." Ezzel összekapcsolódva hiányzik még a felelős kormány létrehozásának politikai programja is.

A centralista csoportosulás helyét, funkcióját Schlett a liberális mozgalmon belül a következő fogalmakkal írja le: Hangsúlyozza a csoport polgári–értelmiségi jellegét, szinte valamennyien német nyelvi közegben töltik gyermekkorukat, s polgárosultabb környezetben nőnek fel. Részben igaz ez Eötvösre is, aki családi indíttatása ellenére korán elszakadt az arisztokráciától, a liberális arisztokráciától is, s 1841, apja pénzügyi csődje után a "városiasodott intelligencia közegében élt és dolgozott. A centralisták mint "szabodon lebegő" értelmiségi csoport a liberális elvek következetes megvalósítását tűzték ki célul, olyan politikai tagoltság megvalósítását, amelyben "egyik oldalon a szabadság – de minden szabadság – védői, a másikon pedig az elnyomás, a zsarnokság barátai állanak." Így az ellenzék tagjaiként, Magyarország polgári átalakításának ellenzéki programját elfogadva magának az ellenzéknek átalakítására is törekedtek. "Gondolataik valóban idegenek voltak a rendi küzdelemtől kinőtt, de annak hagyományaihoz ragaszkodó ellenzék számára, de nem külföldiségük miatt. Sokkal inkább azért, mert a magyar valóság radikális és átfogó bírálatát adták, és nem kímélték az ellenzék ideológiájának axiómáit sem" Programjuk központi gondolata az ország egész politikai struktúrájának átalakítása volt. S így lettek "a feudális politikai szerkezet és szervezet, ezen belül a nemesi vármegye ellenfelei". Ez azonban szembeállította őket nemcsak a konzervatív politikai erővel, hanem a magyar liberális

mozgalom fő áramlatával is, de a szembekerülés ténye elsősorban nem őket, hanem a magyar liberális mozgalom elvi következtelenségeit és gyengeségeit jellemzik: "... s az csupán a magyar liberalizmus sajátosságának következménye, hogy egyszeremind szembekerültek a polgárosodás bármily ingatag, de mégis legfontosabb erőivel."

"... ők nemcsak a megyéről, sőt nyugodtan kimondhatjuk, elsősorban nem a megyéről szóltak." Egyetérthetünk ezzel a megállapítással kettős értelemben is: Egyrészt a megye intézménye elleni politikai támadásuk csak része volt a polgári liberális államszervezet megteremtésére irányuló erőfeszítéseiknek. Másrészt a centralista program nem szűkíthető le a feudális államberendezkedés kritikájára, hiszen az az ellenzék átfogó átalakulási programjába ágyazódik bele. S mégis a megyei intézmény kritikája kulcsfontosságú eleme a centralista politikai elméletnek. Schlett István koncepciója az, hogy Kossuth az, aki ügyes taktikusként a centralisták és közte folyó vitát a megyére koncentrált, s így Eötvösök rákényszerültek, hogy ezen a ponton kezdjék meg a támadást politikai elveik kifejtése érdekében. Azonban a megye-kritikának a középpontba állítását a centralista agitációban nem tekinthetjük egyszerűen kényszerpályának. A megye intézménye központi és alapvető fontosságú eleme volt a nemesi liberális mozgalom államelméleti, politikai teóriáinak, s ezért voltak "kénytelenek" a centralisták is ezt a kérdést középpontba állítani. Deák Ferenc 1835-ben az országgyűlésen a következőképpen összegezte a megyei intézmény funkcióit: a megyei municipiumokban "nem csak a közigazgatás minden tárgyai, a törvények teljesítése s minden önkényes sértéstől megóvása, de maga a törvényhozás is a nemzet törvényesen egybegyűlő tagjainak szabad tanácskozása alá tartozik. Ezen municipiumok állanak őrt dönthetetlen morális erővel alkotmányunkért, innen forrásznak s oda térnek vissza gyakorlatilag a nemzetnek minden jussai, s törvényhozási hatóságunk is innen ered, ezen alapul." Kossuth pedig a következőket írja 1842-ben a megyei hatáskorról írt cikkében: "E rendszer már az európai státuszjog tanjaitól merőben eltér; itt a közvetlen végrehajtást eszközölő tisztviselőkar a tanácskozó testülettől különválasztva nincs – ne is legyen; itt a hatalmak elkülönözésének doctrinája nem alapelv – és ne is legyen, sőt inkább a , semmit rólunk nélkülünk, az alapelv. Azonban itt kitűnik, mint sok egyébben, alkotmányunk alapelveinek sok mások fölött elsőbbsége." Az ellenzék tehát teoretikusan nem ismerte el a klasszikus liberalizmusnak a hatalmak megosztására épülő államszervezési elveinek érvényességét Magyarországra s a magyar "ős institúciónak" tekintettel megyei intézményre sem. S így a megyekérdésben kibontakozó teoretikus vita önmagánál sokkal szélesebb értelmet nyer. Ugyanakkor a centralisták megye-bírálatát nem szakítható ki a

korpolitikai közhangulatának fő áramlataiból, hiszen az 1843-as országgyűlési követválasztások erőszakossága, helyenként véres eseményekbe való torkollása állásfoglalásra készítette a liberális mozgalom vezetőit is, s a bírálatok ösztüzébe állította a megyei intézményeket. Ezt mutatja Wesselényinek a Nemzeti kórállapot című cikksorozata és Kossuth vezércikkei a Pesti Hírlap 1843-as számaiban. De ők a kiutat más irányban keresték. Nem a megye intézményét akarták átalakítani, jogkörét megszorítani, hanem a megye által biztosított politikai jogokat gyakorlók körét akarták qualificationak alávetni. S itt különbözik a centralisták megye – bírálata radikálisan a Kossuth-, Wesselényi-féle állásponttól. A centralistákról szóló szakirodalom lényegesen többet foglalkozik a megye – bírálattal, mint a célként tételezett megye-koncepcióval. Sőtér István monográfiájában néhány mondatban vázolja a megye valódi funkcióját, a megye és a szabad községek viszonyát. Schlett István is megelégszik a megállapítással: "A klasszikus liberalizmus államszervezési elvei jelennek meg itt ..." Szükséges lett volna elemezni a megyét mint célfogalmat, melyet a centralisták a hatalmak megosztási elvének megfelelően bíraskodási, törvényhozó funkcióitól megtisztított, közigazgatási egységnek tekintik, melynek feladata egyrészt a felelős kormány utasításain keresztül a törvények végrehajtása, másrészt az öngazgatással rendelkező "szabad községek" koordinálása. Ahogy Csengery Antal írja: a nagy dolgokat centralizálni, a kicsinyeket viszont decentralizálni. Ennek vázolásával árnyaltabb képet kaphatunk a csoport "centralista" jellegéről. Schlett István is hangsúlyozza: "Centralizáció de nem akarámilyen központosítás ... Olyan központosítást kíván tehát, amely egyrészt a megyék önkormányzatát (s tegyük hozzá, az igazi municipiumokét, a szabad községeket is – D.Á.) biztosítja, és olyat, amely nem a kormányban, hanem a törvényhozásban ölt testet." S ez utóbbi eleme centralizáció – fogalmuknak ugyanolyan fontos és hangsúlyos: alkotmányos centralizáció az eszményük, melynek súlypontja a népképviselőre épülő törvényhozás, s ebben különbözik elméletük Dessewffy Aurélnak 1840–41-ben az abszolutisztikus centralizáció elve által inspirált megye – bírálattól.

Schlett István sorba veszi mindazon szempontokat, amelyekkel a kortársak és a történeti szakirodalom jellemezte, illetve értékelte a centralisták tevékenységét. Doktrinérek voltak abban az értelemben, hogy elméleti megfontolásokat állítanak szembe tényleges politikai erőkkkel, nem a tényleges meglévő politikai erőcsoportok mozgására építenek, túlságosan is bíznak a meggyőzés erejében, de semmiképpen nem voltak elvont tételekhez ragaszkodó "szobatudósok". Nem voltak nemzetietlen kozmopoliták, a hazafiságnak és európaiságnak egyesítésén fáradoztak: "Hazafiság és világpolgárság, magyarság és európaiság, nemzeti originalitás és európeai műveltség – Eötvös nem

választani, hanem egységbe foglalni akar." Helyzetüket és szerepüket a magyar liberális mozgalmon belül nem lehet a mérsékletesség és radikalizmus mereven alkalmazott kategóriáival leírni, s nem lehet tevékenységüket egy Kossuth–Széchenyi ellentétpár kereteiben értelmezni. Egy vonatkozásban álltak "középen": a birodalomhoz való viszony kérdésében, "itt tényleg közvetíteni akartak. Azonban ez csak később vált táborszervező erővé." Vitájuk, fellépésük gyengíthette a reformellenzék politikai erejét, de céljuk éppen az volt, hogy az ellenzékot továbblendítsék a megkezdett úton, mindazonáltal "... a politikai programok igazsága, – pontosabban mondva: helyessége – az aktualitást mindenképpen magában foglalja" – foglalja össze véleményét a szerző. Schlett körültekintően és gondosan vizsgálja a kortársak, a történeti szakirodalom érveit és ellenérveit, egyetlen szempontot sem intéz el könnyed kézlegységgel, vagy utasít vissza indulatosan, ugyanakkor azonban egyetlen szempontot sem akar önkényesen kiragadni a kor politikai és társadalmi viszonyaiból. Határozottan polemizál az 1945 utáni szakirodalom nézőpontjával, mely a forradalomellenesség, valamint a Magyarország és a Habsburg–birodalom érdekközösségének elvéhez való ragaszkodást tekintették a centralista időszak fő koordináta tengelyének, s ezzel későbbi, 1848-as dilemmákat vetítettek vissza erre az időszakra, méghozzá szinte a kizárólagosság igényével. Igaza van Schlett Istvánnak: a birodalomhoz való viszony kérdése, s tegyük hozzá, a forradalomellenesség sem volt áramlatképző jegy az 1840-es évek magyar liberális politikai mozgalmában. Schlett két, s a centralisták által maguk választott szempontot fogad el fő értékelési szempontként: az elvi liberalizmus álláspontját, melynek alapján megállapítja, hogy a kor fő elméleti kérdéseiben radikálisabbnak bizonyultak az ellenzéki zömnek; másrészt a magyar polgári átalakulás értékeit, melyet figyelembe véve Schlett törvényszerűnek látja, hogy a centralisták belátták: politikájuk érvényesítésének feltételei (vagy a kormány őszinte reformszándéka, vagy az ellenzék olyan jelentős társadalmi-, politikai erővé válása, mely kompromisszumokat kötve a birodalom és a dinasztia létérdekeivel, a haladás más fontos területein áttörést érjen el) hiányoznak, s így a politikai kényszernek engedelmessé Eötvösök feladták az ellenzéken belüli különállásukat.

Eötvös életpályája 1848-as szakaszának jellemzésére a szerző igen találóan az Eötvös által mottóul választott Macaulay–idézetet állította: "Nem szerette a forradalmakat, és ugyanabból az okból, amiért nem szerette a forradalmakat, nem szerette az ellenforradalmakat sem." A könyv Eötvös 1848-as politikáját kompromisszumokra épülő reálpolitikaként jellemzi, mely egyszerre kénytelen kompromisszumot kötni a társadalmi átalakulás kérdéseiben a liberális mozgalom fő erőivel, s a kormánnyal az ország függetlensége

kérdésében. Az a tény, hogy Eötvös 1848. szeptember 19-én Bécsbe, majd Münchenbe menekül, s majd csak 1850 végén tér vissza Magyarországra, az elmúlt évtizedekben kulcsfontosságú szerepet kapott Eötvös egész politikai pályájának értékelésében. Sőtér István megfutamodásként, saját korábbi elveinek elárulásaként értékelte ezt. Schlett indulatoktól és elfogultságoktól mentesen próbálja elemezni és bemutatni a döntéshez vezető utat s e döntés mögött rejtőz dilemmát: Eötvös fő politikai félelme 1848 során az, hogy "az ország különállásának kérdésében jön létre éles polarizáció, mely harchoz vezetvén, a társadalmi reformok ügyét megakasztja." Saját pozícióját mintegy a jóslat erejével is jól jellemzi Eötvös Széchenyinek 1848. február 28-án írt levelében: "Lehet-e a viszonyokon segíteni? az egészen attól függ, követni akarja-e az uralkodóház eddigi irányát? Ha igen, akkor hozzám hasonló emberek legfeljebb visszavonulhatnak, s a dolgok vezetése K(ossúth) s társai kezében marad." 1848 szeptemberére nyilvánvalóvá vált, hogy a Habsburg-udvar elszánta magát a magyar "törvényes forradalom" eredményeinek gemsemmisítésére. Ahogy Schlett írja: "A harc vagy a behódolás fölötti döntés ideje jött el." S az is kérdés Eötvös számára, hogy a harcot milyen eszközökkel vívhatja meg a magyar politikai vezetés, hiszen az sem jelentéktelen körülmény, s melyet Schlett nem említ meg könyvében, hogy a végső lökést az ország elhagyását már kétségbeesetten fontolgató Eötvösnek Lamberg felkoncolásának híre jelentette. "Nem akart forradalom és ellenforradalom között választani." – olvassuk a következtetést, mely tényközlő megállapítás s nem ítélet, híven a szerző bevezető fejezetben kifejtett elvéhez: "nem ítélni, megérteni akartunk". S igazat kell adnunk a megelőző kijelentés gondolati párjának is: "A forradalom és ellenforradalom között nem választani egyes személyeknek megadatik, népeknek, nemzeteknek nem."

Eötvös csak 1850 végén tér haza Magyarországra, emigrációjának idején születik meg a XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra című munkájának első része, mely 1850-ben jelenik meg, melyet a második kötet 1854-ben követ. Ennek a műnek az értelmezése az Eötvös-életmű elemzésének talán legizgalmasabb intellektuális feladata. A magyar liberális gondolkodók mindvégig kitüntetett figyelemmel fordultak e mű felé. Jászi Oszkár az "eltorzult liberalizmus" képviselőivel szemben ebben a műben a magyar liberalizmus kezdeti haladó hagyományainak összegzését látja. Az 1945 utáni irodalomtörténet- és történetírás alapvetően új értékrenddel s új értékrendet számonkérő igénnyel közelített Eötvös egész életművéhez, s így ehhez a műhöz is. Sőtér István a következőkben foglalja össze véleményét: "1848 előtt és után frott művei közt éles határvonalat kell húznunk. 1848 szeptembere előtti alkotásainak javát haladó hagyományaink közt tarthatjuk

számon. De nincs még egy írónk, akinél a 48 okozta törést oly élesen kimutathatjuk, mint épp őnála. Eötvös 48-as megtörésének mértékét legkiáltóbban az Uralkodó Esmék tárja elénk. Épp emiatt ezt a művet le kell emelnünk arról a polcra, melyre az eddigi értékelés helyezte. Az Uralkodó Esmék A falu jegyzője, vagy a Magyarország 1514-ben oldalán nem foglalhat helyet." Az elmúlt évek-ben tapasztalható Eötvös-reneszánsz viszont igen határozottan e mű liberális értékeinek újra felfedezéséhez kapcsolódik.

Schlett István is felteszi a kérdést: „Kétlelkű, liberálissá vált volna Eötvös a ‚vörös rém, fenyegetése következtében? Megtört volna haladáshite, kiábrándulttá vált? Netán elindult volna a konzervativizmus irányába? Meglehetősen elterjedtek ezek a vélekedések történeti irodalmunkban. De valóban így van-e ez?” Schlett egyértelmű nem-mel felel. Értelmezése szerint az Uralkodó Esmék semmiképp nem jelent világnézeti fordulatot Eötvös gondolatrendszerében, ebben a művében is a liberalizmus értékei mellett tesz hitet, „korábbi elveit védi most is, részben új ellenfelekkel: a szocialisták-kommunisták és ‚vörös republikánusok, rousseau-i, robespierre-i megalapozottságú demokratizmusával, a nemzeti törekvéseket államnacionalizmussá változtató nemzeti mozgalmakkal, a feudálisok és szövetségeseik új formákat öltő konzervativizmusával szemben egyaránt.” Eötvös kiindulópontja: a kor uralkodó eszméinek, a szabadság, egyenlőség, nemzetiség eszméinek fogalmát a tudomány helytelenül értelmezte, mivel a szabadság programjaként a népfel-ség elvének az államhatalomban történő korlátlan megvalósítását tűzték ki célul, „így a szabadságot nem mint az egyesnek az államtól való önállóságát értelmezték, hanem épp ellenkezőleg, az összesség korlátlan uralkodását az egyén felett; az egyenlőség így nem mindenki egyenlő szabadsága, hanem mindenki egyenlő alárendeltsége; a nemzetiségi törekvések pedig minden egyéni szabadság lerontására” irányulnak. Halott „a szabadság oly állapot, melyben az ember saját tehetségeinek s amennyire ezek engedik, a természetnek korlátlan ura; az egyenlőség csupán eszköz, hogy mindenki a szabadság élvezetéhez juthasson ...” (Uralkodó Esmék) De kivel is vitázik Eötvös? A szocialisztikus-kommunisztikus mozgalmakkal? A konzervatív abszolutizmussal? A szocialisztikus-kommunisztikus mozgalmak torzították el az egyenlőségi elvet? Eötvös épp azt állítja, hogy ezen mozgalmak nem tesznek mást, mint a politikai egyenlőség helytelen felfogását logikailag tovább viszik, s így jutnak el a társadalmi egyenlőség programjához, ezáltal logikai következményei, de nem létrehozói az uralkodó eszmék helytelen felfogásának. Eötvösnek a liberális szabadság- és egyenlőség felfogás egy változatával, s az abból önállósuló demokrata elméletekkel van határozott polémiája. Schlett István azonban könyvében végig a liberalizmusról beszél, melyet egységes, homogén

eszméletörténeti áramlatként kezel, s melyet azonosít Ludassy Mária Benjamin Constantról frott tanulmányát idézve az angolszász államok politikai gyakorlatában érvényesülő liberális elvekkel: "... mindent az individuális érdekek szabadságára kell bízni, amaz aktivizmusra, melyre képességei szabad kibontakoztatására sarkallja az embert, a minden külső kényszertől mentes szellemi kreativitásra ... Az angol szabadságot – a hatalommegosztás elvén, a hatalmi centrumok pluralitásán túlmenően – elsősorban a „negatív szabadság, formulájával szokás jellemezni, azaz a valamitől való szabadság honaként.” A kontinens nemzeti liberalizmusainak elméleteiben azonban nagy súllyal szerepelt a „pozitív szabadság, koncepciója, a valamire való szabadság, mely szorosan kötődött az államhatalomban való részvétel jogához, a népfelség elvének érvényesítéséhez. A liberális gondolatrendszer ezen típusa szabadság eszményét elsősorban a politikai társadalom s az azt megtestesítő állam keretein belül értelmezte, míg az angolszász liberális elméletben a társadalmi szabadságok állnak a centrumban; az egyén individuális tevékenységének szabadsága s nem állampolgári politikai jogai. A liberális elméletnek e két eleme természetesen nem zárja ki egymást, hanem egymást kiegészítve jelenik meg, de ezen elemek egymáshoz való viszonya, hangsúlyeltolódásaik nem elhanyagolható különbségekhez vezet. Eötvös az Uralkodó Eszmékben kora liberális elméleteit a Constant-féle szabadságértelmezéshez akarja közelíteni, az emberi törekvések, tevékenységek súlypontját a politikai szférából a gazdasági, kulturális, társasági szférába kívánja áthelyezni. S ennyiben kritikája saját korábbi elméletének kritikája is.

Schlett István nemcsak egységes, de időben is állandó, változatlan elméletnek tekinti a liberális elméleteket. Márpedig a XIX. század közepe lényeges fordulópontra az európai liberális gondolkodásban. Míg addig a liberális gondolkodók a feudális típusú abszolutisztikus rendszerekkel szemben definiálták önmagukat és céljaikat, addig a XIX. század közepétől a kialakuló demokrata elméletekkel szemben kényszerültek fellépni. Az Uralkodó Eszmék épp ezt a folyamatot szemlélteti, s ettől nyeri a mű európai horizontját. Schlett a mű fő gondolati inspiráló tényezőjét a magyar forradalom és szabadságharc megrázkódtatásában keresi: "S bár Kossuth nemzeti radikalizmusát, a forradalmi módszereket – láttuk – elítélte, mégis feltűnő, hogy sem nyilvánosan, sem saját használatra szánt jegyzeteiben nem e politika bírálata az, amiből kiindul. Folyamatokra s nem személyekre, a társadalmi mozgások törvényszerűségeire és nem egyének hibáira koncentrált." Az Uralkodó Eszmék keletkezésében azonban legalább ekkora szerepe van az 1848-as párizsi forradalomnak, Eötvös ebben a forradalomban látja megtestesülve az államközpontú liberalizmusnak mint az uralkodó eszmék deformált értelmezését szintetizálni próbáló

ideológiának a csődjét. Eötvös megoldandó gondolati dilemmája nem "az ellenforradalom győzelmét követő állapot, a monarchikus abszolutizmus", hanem a liberális eszmerendszerből kilépő, önállósuló demokrata elméletek hatékony elméleti kritikája. Művében a liberális elmélet eredetileg egymás mellé rendelt szabadság és egyenlőség célkitűzése között értékhierarchiát állít fel, az egyenlőség fogalmát próbálja mintegy beleolvasztani a szabadság gondolatrendszerébe, s ezzel önálló politikai ideológiaként való hatását megszüntetni.

Nem fogadható el Schlett értelmezése Eötvösnek a nemzetiség elvével, a nemzeti mozgalmak szerepével kapcsolatos kritikáját illetően sem. Schlett szerint Eötvös ott látja a fő problémát, hogy egyrészt a korszak nemzeti mozgalmi nem a történeti jogok és az egyéni szabadság érvényesítésére törekednek, ugyanakkor a nemzeti célokat követő állam a szabadság és egyenlőség helytelen értelmezésétől indítva nem tűri a különbözőségeket, s így a nemzeti-nemzetiségi különbözőségeket sem. Eötvös azonban műve első kötetében – s a nemzetiségi eszme értelmezésében alapvetően különbözik a mű két kötetében kifejtett álláspontja – nem kevesebbet állít, mint hogy a nemzeti mozgalmak természetüknél fogva ellentétben állnak a szabadság helyes felfogásával is, mivel kiindulópontjuk az uralkodásra való törekvés; "... a nemzetiség eszméje mindig azon mértékben lép háttérbe, melyben a szabadság és egyenlőség fogalma megvalósulásnak indul" – írja Eötvös az Uralkodó Eszmék első kötetében. A második kötetben viszont a nemzetiségi elv az egyéni szabadság programjának alappillérvé válik. A nemzetiségi mozgalmak mint "az egyéni szabadság egyedül lehetséges tiltakozása az állam mindenhatósága ellen" jelennek meg.

Az Uralkodó Eszmék második kötete "egy lehetséges liberális politikai berendezkedés programjának kibontása". Eötvös célja olyan hatalomgyakorlási mechanizmust kialakítani, mely folyamatosan képes – megelőzve ezzel a politikai válságokat, forradalmakat – a politikai konfliktusok korrigálására. Ennek alapfeltétele az államhatalom korlátozása és az egyéni szabadság biztosítása. Ehhez azonban nem elegendő a politikai szabadságjogok gyakorlása, nem biztosíthatja ezt önmagában a képviselői rendszer, a kormányzati felelősség elve sem. A mű politika elméletének középpontjában az egyesülés szabadsága és a területi önkormányzatok rendszere áll. Eötvös ezek kapcsán a hatalomgyakorlás liberális módszerének döntő láncszemeit fogalmazza meg. Ezek azok a gondolatok, melyek ma a magyar liberalizmus értékeinek újrafogalmazása során az Uralkodó Eszméket a figyelem előterébe állítják.

Az Uralkodó Eszmék értelmezésében, elemzésében Schlett fő célja az volt, hogy a történeti irodalom által konzervatívnak, reakciónak minősített

műről bebizonyítsa, hogy az valójában Eötvös továbbra is következetes liberális világnézetének és politikai gondolatainak összegzése. Mindeközben azonban e mű liberális gondolati elemeinek hierarchiáját, hangsúly átrendeződéseit s polémikus irányultságát félreértelmezte, amennyiben az "új ellenfelekkel" vitát folytató liberalizmust egyszer s mindenkorra kinyilvánított, megmerevedett tantételek összességének tekintette, s nem a kor társadalmi, politikai változásaival együtt lélegző, élő, dinamikus eszmerendszernek. S ez az oka annak, hogy Eötvös a liberális gondolkodó e könyv hasábjain csak mint doktrinét elvek következetes képviselője, s nem mint a kora politikai, társadalmi konfliktusaira folytonosan reagáló, liberális értékeit újra és újrafogalmazó, ön maga korábban megfogalmazott elveit is újra számbavéendő gondolkodó jelenik meg.

Az Uralkodó Eszmékben Eötvös kifejti nézeteit az európai civilizáció jövőjéről, a követendő elvekről; de ezzel párhuzamosan feladatként előtte áll még egy gondolati dilemma: milyen politikát ajánlhat egy magyar politikus és gondolkodó Magyarország számára az 1850-es évek elején? Elképzeléseit 1850-ben Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúságáról c. röpiratában fejti ki: Egyszerre bírálja a nemzeti önrendelkezést célul kitűző nemzetiségi törekvéseket és a neoabszolutizmus bürokratikus centralizációját. Terve a "liberális elveken felépülő, befelé és kifelé egyaránt cselekvésképes, de az egyéni szabadságot és a különféle területi autonómiákat mégis biztosítani képes birodalmi szerkezet" megvalósítása. Elfogadja a birodalmi országgyűlés és a birodalmi kormány programját, de a birodalom egészét érintő közös ügyeken kívüleső kérdésekben biztosítani kívánja a tartományi önkormányzat érvényesülését. Tervét csak "a létező politikai erők valóságos mozgásirányaival szemben fogalmazhatta meg", s így "címettje – ahogy Schlett találóan megfogalmazza – a józan ész, s nem egy politikai csoportosulás". A magyar közvélemény határozottan elítélte az önálló nemzeti államiság elvének feladását. Schlett körültekintően elemzi és érzékelteti a liberális és magyar, de ugyanakkor politikai kompromisszumokat kereső Eötvös 1850-es évekbeli politikai "beszorítottságát": "A Habsburg abszolutizmust el nem fogadó, de a magyar közvéleményben uralkodó nézeteket – sem a revansra készülést, sem a passzív rezisztenciát – vállalni nem akaró Eötvösnek szűk cselekvési tér maradhatott." 1859-ben Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai c. röpiratában szintén az összbirodalom alkotmányosságában és az önkormányzati rendszer megvalósításában keresi a kiutat. De e koncepciót 1850-hez hasonlóan mind a birodalmi kormányzat, mind a magyar közvélemény elutasítja. Eötvös kénytelen belátni, hogy "az abszolutisztikus centralizáció és a korlátlan nemzeti önrendelkezés hívei között túlságosan is nagy a szakadék

ahhoz, hogy a liberális alkotmányosságra alapozott egység hídja felépülhessen. A „középre tartás, nemcsak időszerűtlen, de súlyos politikai hiba olyan korszakokban, amikor az erők megoszlása ennek nem megfelelő.” 1859 végétől kezdve Eötvös az 1848-as állapotok visszaállítását programként valló, Deák Ferenc körül csoportosuló pártot támogatta. 1862-63-as, Schlett által is idézett feljegyzésében mintegy indokolja politikai koncepcióváltását: „Első kötelessége minden embernek, ki a közéletben részt vesz, tisztán kimondani meggyőződését, azon esetben is, ha ezáltal állását veszélyezteti; de a másik, nem kevésbé fontos kötelessége az, hogy ha meggyőződését kimondva, arra, hogy az elfogadtassék, semmi reménye nincs, magát alárendelni tudja, s midőn azokhoz csatlakozik, kik nézetéhez legközelebb állnak, színtoly buzgósággal teljesítse polgári kötelességeit, mintha saját véleményéért küzdene.” Ennek megfelelően az 1860-ban megjelent Magyarország különállása Németország egységének szempontjából c. röpiratában az előzőektől eltérő koncepciót vázolt fel: a perszonálunió elvének és Magyarország törvényhozási különállásának programját. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a 48-as alapokra helyezett kiegyezés-koncepcióban később teljes nézetazonosság jellemezné Eötvös és Deák elképzeléseit. Eötvös hangsúlyozza, hogy valóban tartós és alkotmányos megoldáshoz „a népek megegyezése is kívántatik”, nem lehet azt a magyar liberális politikai vezetőréteg és az uralkodó kompromisszumára leszüktíteni. Ezért keresi a kapcsolatot az osztrák liberális erőkkel, akiket potenciális szövetségeseeknek tekint a birodalom egészének alkotmányos átalakításában. A közös ügyek intézésére elfogadná a közös birodalmi parlament intézményét, mert közös parlament hiányában a császári–királyi hatalom terjeszkedésétől és megerősödésétől tart. Megindítja Politikai Hetilap című lapját 1865-ben, de ennek visszhangtalanságát tapasztalva, ismét határozottan Deák mellé áll. Falk Miksának írt levelében 1865. október 6-án így nyilatkozik: „A feladás tehát támogatni őt, saját eszméimet lassanként belecsepegtetni s általa preparálva s feleresztve hozni a publikum elébe.”

„S amikor végül a kiegyezés valóban létrejön, Eötvös valóban boldog. Színté felhőtlenül. Mert bár a kiegyezés nem pontosan úgy ment végbe, ahogy ő szeretne volna, a dualizmus adott rendje sok kétértelműséget tartalmazott, mégis saját korát, egy új reformkort látott elérkezettnek.” Naplójában Magyarország helyzetének legnagyobb nehézségét abban jelöli meg, hogy az alkotmány nem felel meg az ország kulturális, társadalmi, gazdasági viszonyainak, a fő feladat tehát a polgári alkotmány által biztosított kedvező feltételek mellett a társadalom modernizációjának meggyorsítása; „kihasználni a kiegyezés nyújtotta lehetőségeket, felzárkózni Európához, a fejlődéshez mozgósítani az erőket.” Nem hiszi, hogy az államhatalom önmagában képes lenne az átala-

kulás végrehajtására, ehhez a társadalom különböző szerveződési formáinak aktivizálását, a helyhatósági önkormányzatokban, az egyesületek, szervezetek autonómiájában potenciálisan meglevő erők felszabadítását is szükségesnek látja. "Nem hisz tehát a pusztán felülről végbevitt reformokban; a társadalom önszerveződésétől várja, hogy az ország modernizációjának problémáit megoldja." Ezek a célok vezérlik a népoktatási, a nemzetiségi törvényjavaslatok elkészítése, az egyházi ügyek reformjavaslatainak kidolgozása során. Hamarosan látnia kell azonban, hogy a magyarországi polgárosodás nem az általa eltervezett utat járja be, "hiszen igazi sikereit állami eszközökkel érte el, míg a társadalmi öntevékenység megszervezésével rendre kudarcot vallott."

Schlett István Eötvös József, a liberális államférfiú hitvallását a következőképp összegezte: "... az emberi civilizáció és hazája fennmaradását az autonóm, szabadságra született és érett egyének kialakulásától várta. Makacsul, már több mint harminc éve. Az utolsó mondat, amit leírt, így hangzik: , Az ember nem szabad, de szabaddá válhatik,".

DEÁK ÁGNES

ISMERTETÉS

NAGY LAJOS, MAGYARORSZÁG ÉS LENGYELORSZÁG KIRÁLYA

(Louis the Great King of Hungary and Poland ed. S. B. Vardy,
G. Grosschmid, L. S. Domonkos
Columbia University Press New York 1986. 534. p.)

A kötet kiadásának időpontját eredetileg 1982-re, Nagy Lajos halálának 600. évfordulójára tervezték. Figyelemre méltó, hogy a benne szereplő tanulmányok nagy részét külföldön élő magyar tudósok írták. Ezek többsége angolul, néhány pedig németül, franciául illetve olaszul olvasható a gyűjteményben. A hazai kutatókat Fügedi Erik és Deresényi Dezső képviseli.

A tanulmányok az Anjou-kor, elsősorban Lajos korának egy – egy rész-kérdésével foglalkoznak. A kötet átfogó képet igyekszik adni a magyar középkor e szakaszáról. A főbb fejezetek tematikusan fogják össze az egyes cikkeket. Az első, a társadalomról szóló részben többek között olvashatunk Nagy Lajosnak a köznemességgel és a jobbágyokkal való kapcsolatáról. A második fejezet az uralkodó külpolitikájával foglalkozik. Igen értékes az Anjou-kor művelődés- és művészettörténetét taglaló rész. A legérdekesebb problémát "Nagy Lajos a történetírásban" c. témakör cikkei tárgyalják. (Ezek közül az egyik például Hóman Bálint Nagy Lajos-képével foglalkozik.) Az utolsó fejezet az 1351. évi dekrétumot mutatja be. Somogyi Ferenc elemzi a törvényeket, és bemutatja a magyar társadalomfejlődésben játszott szerepüket. Ezt követi a dekrétum szövegének angol fordítása és az eredeti latin szöveg. A könyv végén található az Anjou-ház lemenőinek jegyzéke, térképek Lajos államáról, bibliográfiák és a Kelet-európai monográfiák eddig megjelent kötetei. Az ötszázegynéhány oldalas könyvet igen sok, elsősorban a kor művészetére vonatkozó fekete – fehér kép gazdagítja.

A kötet felépítésének rövid bemutatása után lássunk néhány írást bővebben is.

Fügedi Erik *"Várok és vármagyok az Anjou-kori Magyarországon"* c. tanulmánya az első fejezetben olvasható. A szerző a várnagyi funkciókkal kapcsolatban Hóman Bálintnak ellentmondva kifejti: bár Károly Róbert idején indult meg a királyi jogon szedett jövedelmek rendszerének kiépítése, de a királyi várbirtokokról származó bevételek még igen fontos szerepet tölthettek be az Anjouk gazdaságában. Ennek megfelelően a király által személyesen

kinevezett várnagy fontos feladata volt a várbirtok gazdasági irányítása (ld. XV. századtól a bírói feladatok ellátása.)

Fügedi a birtokadományozásokkal kapcsolatban megemlíti, hogy az egykori királyi várbirtokok megtartották korábban megszerzett jogaikat, és így az új birtokos számára is igazságszolgáltatási, gazdasági központokká váltak. Ezen kívül hangsúlyozza, hogy Károly Róbert és fia óvatosan bántak a várbirtokok adományozásával. Ha egy személy több várat kapott, azok egymástól jelentős távolságra kerültek el, a határmenti részek erődítményei pedig a király kezében maradtak. A szerző végül a várépítés stílusában bekövetkezett változásokról szól. Szerinte ezek is a válság utáni konszolidációs folyamatot mutatják: a várak már nem csupán védelmi, gazdasági szerepet tölthettek be, hiszen építésüknél már kényelmi szempontokat is figyelembe vettek. A munkát egy – a Nagy Lajos halála körüli időszak magyarországi várait ábrázoló – térkép zárja.

A 2. fejezet Lajos külpolitikájával foglalkozó tanulmányai között kapott helyet *Paul W. Knoll "Nagy Lajos és lengyel Kázmér"* c. írása, mely bemutatja a két uralkodó egyre szorosabbá váló kapcsolatát és a közép-európai térség politikai viszonyainak alakulását.

A szerző hangsúlyozza e kapcsolat dinasztikus jellegét, amelynek kezdeti Károly Róbert idejére nyúltak vissza; amikor is a lengyel király keresett támaszt a külső veszély elhárítására. Ennek a diplomáciai kapcsolatnak lett az egyik eredménye Kázmérnak az a későbbi döntése, hogy ha fiú utód nélkül hal meg, trónját a magyar uralkodó vagy fia örökli. Lajos pedig ígéretet tett, ha lengyel király lesz, saját költségén visszaszerzi az elvesztett lengyel területeket, nem vehet ki adót a lengyel nemességre, és tiszteletben kell tartania minden kiváltságot. Knoll felhívja a figyelmet, hogy mindezek az engedmények milyen tragikus hatással voltak a későbbi lengyel történelemre, hiszen éppen a királyi hatalmat gyöngítve, az ún. "nemesi arany szabadság" alapjait vetették meg, a rendi széttagoltságot erősítették.

A két király kapcsolatával összefüggésben olvashatunk az ukrainai és litvániai eseményekről, Kázmérnak az 1361–64-es háborúban Lajos és IV. Károly császár között játszott közvetítő szerepéről, végül Kázmér házasságpolitikájáról.

L. S. Domonkos "Nagy Lajos itáliai hadjáratainak hatása a magyarországi kulturális fejlődésre" címmel írt tanulmányt, melynek első részében a nápolyi hadjáratok eseménytörténetét vázolja fel, majd két hazai tudós, Kardos Tibor és Dercsenyi Dezső véleményével vitázik, miszerint a magyarországi humanizmus és reneszánsz kezdetei az Anjou-korra tehetőek. A magyar kutatók érvei a következők: 1. változás a királyi kancellária levelezésének

stílusában; 2. új, humanista-jellegű egyetem Pécssett; 3. regényszerű történetírás itáliai hatásra. Ezzel szemben a szerző álláspontja: 1. a diplomáciai levelezésben használt elegánsabb, szebb kifejezések még nem jelentenek humanista formát; 2. a híres itáliai professzor, Galvano di Bologna túl rövid ideig (5 év) tanított Pécssett, és így a humanista szellem sem válhatott tartóssá az egyetemen; 3. Küküllei Nagy Lajos életrajza sem tekinthető humanista jellegűnek, hiszen annak latinsága még erősen középkorias. Mindez persze nem jelenti, hogy az itáliai kultúrának nem volt hatása a magyarországra, ezt azonban nem a hadjáratok közvetítették, mivel – a szerző szavaival élve –: "A háborúk általában pestist és társadalmi járványokat terjesztenek, nem pedig kultúrát."

A következő tanulmány nagyszerűen mutatja be nemcsak a Nagy Lajos-kapcsolatos vélemények alakulását az elmúlt 600 év folyamán, hanem azt is, hogyan változik a társadalom, a kor történelem-szemlélete az idők során, és hogy ez a változás mennyire függvénye az adott politikai, társadalmi helyzetnek. S. B. Vardy: *Nagy Lajos képe a modern magyar történetírásban*. A szerző előljáróban emlékeztet, hogy Lajos az egyetlen magyar király, akinek nevéhez a "Nagy" jelzőt illesztették a történetírók, ugyanakkor hozzáteszi, hogy királyunk alakjának értékelése a magyar történetírásban igen viszontagságos utat járt meg. Ezt leginkább a róla kialakult szélsőséges vélemények bizonyítják. Azonban ugyanúgy helytelen lenne őt egy olyan birodalom urának nevezni, melynek partjait három tenger mosta, mint az apja vagyonát elherdáló, az országot romlásba döntő, szakadatlan, hiábavaló hadjáratokat indító, a "dolgozó tömegek" felett különös szigorral önkényeskedő, könnyelmű lovagkirálynak tekinteni. Ha ez utóbbi, elmarasztaló véleményt vizsgáljuk, mondja a szerző, meg kell jegyezni, hogy Lajos tettei az ő korában dicséretesnek számítottak.

S. B. Vardy Kükülleitől a romantikusokon, Hómanon és a kora marxistákon át egészen a jelenkor felfogásáig kíséri végig a Nagy Lajos-képet. Megszívlelendő minden történelem iránt érdeklődő és a történelmet szerető ember számára a szerző gondolata: "Lajost aszerint kell megítélni, amit a 14. sz. viszonyainak megfelelően tett, és nem aszerint, hogy mit kellett volna tennie a 20. sz. ideológiai megfontolásai alapján."

A kötetből kiragadott néhány tanulmánnyal csak fzelítőt adtunk abból a választékból, amit a könyv nyújt. Remélhetőleg – noha az írások idegen nyelvűek – néhányan kedvet kapnak, hogy részletesebben is szemügyre vegyék ezt a valóban érdekes kötetet.

VAJDA ZOLTÁN

**ROBERT MANDROU: LUCIEN FEBVRE. EGY SORS -
MARTIN LUTHER***

**/in 450 Jahre Reformation, Leo Stern – Max Steinmetz szerk.
Berlin, 1967. 217–221. o. /**

Lucien Febvre, a strassburgi egyetem professzora 1927-ben jelentette meg "Marthin Luther"-ét, ami a francia történetírásban, kiváltképpen pedig a protestantizmus történetírásában nyomban korszakalkotónak bizonyult. A 16. század végi /II. Fülöp-kori/ Franche Comté-ről szóló nagyszerű –1912-ben publikált– disszertációja, valamint a geohistorikai determinizmusról szóló /"La Terre et l'Evolution humaine" címmel megjelent /figyelemre méltó tanulmánya folytán a szerzőnek, akadémikusan szólva, neve lett a szakmában. Ez utóbbi könyv nem sokkal a háború után látott napvilágot. E dolgozatok eredményeit rendkívül gyorsan felhasználták a földrajz- és történelemtudósok, s így hamarosan beépültek mindkét tudományág elméleti alaptételeinek rendszerébe. Lucien Febvre emellett ismertté vált nagyhatású jegyzetei és recenziói nyomán is, amelyekkel rendszeresen jelentkezett a Henri Berr által szerkesztett "Revue de Synthèse historique"-ban. Lucien Febvre ekkor még nem mutatkozott mesternek a vallástörténet területén, jóllehet az a rendkívüli érzékenység, amivel a "La Franche Comté"-ban a vallás problematikája iránt viseltetett, ezt már jó előre jelezte. "Marthin Luther"-ének publikálása viszont legott a vezető tudósok közé emelte. A Luther-specialisták, elsősorban Henri Strohl, nem fukarkodtak a dicséretekkel. A könyv szokatlanul hamar elfogyott, és mivel a második világháború után sehol sem volt fellelhető, többször, először 1945-ben, majd 1948-ban újra megjelentették. /1967-re előkészítettek egy új kiadást a Francia Egyetemi Nyomdában./ A mű jelenleg –és immár

* Robert Mandrou ismertetője húsz évvel ezelőtt jelent meg a 450. évfordulóra kiadott gyűjteményes kötetben. /450 Jahre Reformation. Szerk.: Leo Stern és Max Steinmetz. Berlin, 1967. 217–221.o. Robert Mandrou: Lucien Febvre. Ein Schicksal – Martin Luther./ Az immár 80 éves könyvet taglaló 20 éves cikket felidézni nem csupán a cím három hatalmas neve, nem is csak a 470 éves évforduló, vagy a félig elfelejtett Febvre – mű okán célszerű és hasznos, de tanulni való az a módszertani tisztaság és tökély, ami az eredetiből és az ismertetésből egyaránt sugárzik. Nem utolsó sorban pedig megéri a figyelmet az a magyarázó erejű és üde Luther – kép is, amit a szinte maradéktalanul katolikus Franciaországban az Annales köre magáénak vall. Összevetésül friss gyűjteményes kötetet ajánlhatunk *Leben und Werk Martin Luthers von 1526.* Szerk.: Helmar Junghans, Göttingen, 1983. /a ford./

sok év óta – mind a felsőéves egyetemi hallgatók, mind tanáraik számára a francia Luther – tanulmányok klasszikussai közé tartozik.

Ez a könyv valóban a történelemértés példája. A Lutherről szóló elmélgedések a jezsuita Denifle nagyszerű, de elfogult és ellenséges munkájával indulnak, amely 1904–05-ben jelent meg Mainzban, s 1910 és 1916 között fordították le franciára. A szándékhoz, hogy egy olyan historikus munkáját végezze el, aki magyarul akar, és kevésbé törekszik arra, hogy értéktételeket adjon, Lucien Febvre a legjobb reagenst választotta: a katolikus apologetika egyik művére, amely elkeseredetten Luther gyengeségeire, inkohereciájára épít, s a lényegesnek a véletlenszerűtől való elválasztására, a lutheri gondolat belső logikájának megtalálására és az ezek alapján való pártatlan értéktételetré irányuló törekvéssel felelt, hogy pártatlanul ítélhessen. Ez a lényeges ok, amiért e kis könyv- "a reflexiónak ez a kis munkája", amint az előszó mondja, amely korántsem kívánt a tudós Luther – kutatók fejtegetéseivel versenyezni, oly nagy visszhangot tudott kelteni. A Luther – kép és a szellemi út 1525-ig még a legnagyobbigényűbb specialisták számára is igazsághűnek mutatkozik, és egyszerre belülről tudja feltárni annak az ágostonosnak az intellektuális fejlődését, aki vívódott egy eseménnyel, amit az egyház már évszázadok óta nem ismert: a schisma. Lucien Febvre könyve e kettős eredetiséggel érdemelte ki azt, hogy néhány oldalon méltassuk.

1. Egy sors

Martin Luther megértését célozva Lucien Febvre-nek szembe kellett néznie azzal a problémával, ami a történészeket újra és újra foglalkoztatja: a "nagy ember" problémájával, a rendkívüli személyiség problémájával, aki képes arra, hogy saját korára, sőt, az elkövetkezendő évszázadokra is rányomja bélyegét. Marthin Luther – a wartburgi, wittenbergi és wormszi szerzetes – : ember, aki történelmet csinált, – s tudta is ezt. Az új keresztény vallás e megalapítója ezért tudott megigézni egy olyan történészt, mint Lucien Febvre, aki már régóta hozzászólt, hogy a történelem legjelentősebb kérdéseit ragadja meg.

Marthin Luther – : egy sors, amely teljességgel különbözik a kortársakétól: egy ember, aki a vallási érzés egy új formáját nyilvánította ki és definiálta embertársainak és így az ige hirdetőjének szerepét töltötte be. Ő tulajdonképpen nem előfutár volt, mint Husz János néhány évtizeddel azelőtt a szomszédos Csehországban, vagy a kortárs Rabelais I. Ferenc és II. Henrik Franciaországában annak látszik. Martin Luther messze kiemelkedik olvasói, 1520-as évekbeli csodálói közül, mert új vallási szükségleteiket, a klérust, az egyházat és az Igét illető új követelményeiket számukra megfogalmazza. Kor-

társai –egyrésztől– benne, írásaiban és tetteiben önmagukat tudták felismerni: mint újabbat és a vártat. Luther az egész kötetben úgy jelenik meg, mint egy olyan rendkívüli személyiség, aki képes volt arra, hogy a tömeg mélyében lévő formátlan, alakatlan vágyakat fokozza és kifejezze. Ez a sors kialakulásának döntő fázisában, 1517 és 1525 között –Wittenbergben, az "önmagunkba való visszavonulás" idején– áll vizsgálat alatt, illusztrálva a legnehezebb problémák egyikét, amit történész egyáltalán kitűzhet maga elé: az egyesnek a kollektívhoz való viszonyának kérdését, az egyes ember hatását a sokaságra, a kortársakra és az utókorra. Másként kifejezve: Martin Luther alakjában Lucien Febvre megpróbálta megmutatni, hogyan sikerülhet az egyes embernek eredményt elérnie, hogyan tudja ez az egyszerű szerzetes, a németek és hamarosan skandinávok ezreit is magával ragadni a Róma elleni schismáig és a vallásháborúig. Bizonyos –a lutheri reform eredményein már sok történész dolgozott, akik a visszaélések tetszetős kis leltárát állították össze, amik alatt a római egyház szenvedett, tekintetbe vették a könyvnyomtatásnak a 95 tézis terjesztésében betöltött szerepét, beszámították a német bibliafordítás teljes visszhangját, sok tudós analizálta e szorongásoktól gyötört szerzetes erőnyeit és éppen nem mindennapi hiányosságait, aki ilyen tűzhevességgel dolgozott, aki oly hévvel munkált a saját és mások üdvösségéért. Ám ritkán látja az ember, hogy a lutheri eszmének V. Károly és Miksa Németországában való elterjedését valaki ilyen szempontból elemezze, azaz, hogy a lutheri siker főproblémájára kérdezzen rá. Miért keltett az 1517-es lutheri szó, amikor is a hit általi megigazolást prédikálta, az egész Szent Római Birodalomban oly nagy visszhangot, és miért nem talál meghallgatást a Rómával való szakítás után, a parasztháború után tíz évvel később? Ekkor miért inkább teológiai vitákat és légüres térben mozgó végeláthatatlan perlekedéseket tud kiváltani, mint enthuzianizmust? Lucien Febvre-t olvasván érthetővé válik eme törés: 1525-ig Luther a történelmet formálta, Nyugat-Európa és különösen Németország vallás- és politikatörténelmét, formálta azt mindkét kezével, átalakította azt, a németek vallási életének új tartalmat ad, melynek jellemző vonásait ő maga határozta meg. Ezután azonban már nem alakítja többé hazája történelmét –elszenvedti azt. Többé nincsen rá hatással, az sodorja magával – részint szabad akaratából, részint akarata ellenére: a fejedelmek többet számítanak, mint ő; egy különösen befolyásos társadalmi csoport veszi át azt a szerepet, amit ő hosszú éveken át betöltött. A "nagy ember" oly mértékben formálja a történelmet, amennyiben tettei a tömeg belső szándékának megfelelnek; 1525 után Luther nem tud már többé meghallgatásra találni.

2. Martin Luther 1525-ig

Mindez természetesen nem az egyetlen erénye ennek a kis könyvnek. Amikor Lucien Febvre a lutherkutatók specialistái által dicséretben részesült, az azért is, sőt elsősorban azért volt, mert a wittenbergi szerzetest különösen találóan jellemezte: ez a könyv azon a módon, ahogyan egy vallási fejlődés értékelését elvégzi, a történeti megértés mesterműve. Szöveg a kézben, és egy szóval kifejezni a legfontosabb jellemzőket – így értette Lucien Febvre annak a szerzetesnek a lelkébe való behatolást, aki Istenre és az isteni bizonyosságra sóvárog, hogy így attól a nyomasztó nyugtalanságtól megszabaduljon, amellyel az egys ember és az ember üdvösségére évekig kérdezt, egészen a híres felfedezésig, aminek ez a szerzetes oly nagy jelentőséget tulajdonított: a bűnösre vonatkozó végtelen isteni jószág kinyilatkoztatásáig (a híres epizód, in secreto loco monachorum). Luther megalapozta a saját igazságát, azt, amely sokkal nagyobb súlyú, mint az utolsó fázis jelentéktelen "Asztali beszélgetései", avagy a fejedelmekkel való tréfálkozások. Ama igazságát, saját beszédes egyszerűségében, amit sem Denifle, sem katolikus teológusok (sőt: maguk a lutheránusok sem tudtak megállapítani: a hitben, a hitben való teljes bizonyosságot, ami Luthert a 95 pont óta jellemzi, az isteni jószágba vetett hitnek köszönheti. Felfedezése egy áttérés értelme volt, a szónak abban az értelmében, amit annak az egyháziak adtak. Ezen dolgozott teljes erejével és ez táplálja prédikációjának minden merészségét. Luther aki szerzetescellájának magányában valamennyi kortársának félelmeiben osztozik, végül megvalósítja saját igazságát, átadja azt azon embereknek, akik a bizonyosság szavait várták, megkínzottan, generációk óta pokoli apokaliptikus vízióktól, borzalomtól és végtelen rettegéstől gyötörtetve. Ez a szerzetes, aki az ígéről és az egyházatyákról medítál, ez az elmélkedő most kitárja magát a világnak: akár a Bibliát fordítja, akár Wormsban prédikál – üzenetet adott át, mint egy hírnök, aki tudja az igazságot és azt elhallgatni semmi módon nem képes. Lucien Febvre eme magatartás fényét magyarázta – távol állva az összes polemikus spekulációtól és minden időszerű – múlandó kalkulációtól. Luther, kétség nélkül, a szó legmélyebb értelmében megdöbben, amikor Róma kiátkozási ítélete (oly gyorsan és kíméletlenül) bekövetkezett. Miközben ő mindenki üdvét prédikálta, bizonyosan nem gondolt arra, hogy új egyházat alapítson, sokkal inkább reformálni akart, új szellemet adni magának a római egyháznak. Ez az ember különösen amikor a parasztháború Németországot elpusztította meg tudott alkudni a szekularizáló fejedelmek gonosztetteivel. Amint üzenete a megtorlások és vérfürdők ürügyül szolgált, a hírnök (mert ő még ezek után is az maradt) elvesztette a fejét. Lucien Febvre jól mondja: Luther nem vezető volt, ő hitt: ő a hit embere, nem ismer más gondot, mint a hit helyreállítását.

Kudarcot vallott, így tagadta meg – amint korának problémái rázuhantak és őt egy áttekinthetetlenül zavaros helyzetbe taszították – egy csapásra ezt a tevet az állami autoritásra bízta az új egyházak sorsát. Martin Luther – az ember, aki az igét hozta. És végül nem is akart semmi más sem lenni. Mindezekelőtt ezért maradt Lucien Febvre munkája – legalábbis a francia történeti irodalomban hatalmas könyv, ami megérdemelte, hogy megemlékezésül Wittenberg 450. évfordulóján megidézzük. E könyv jelentékeny adalék Luther és a lutheranizmus megértéséhez és ezzel (amennyiben igaz az, hogy Németország 1517 óta a lutheri üzenet kitörölhetetlen nyomát viseli magán) jelentősen járul hozzá a német világszemléleti koncepciók megértéséhez.

Fordította: SZILASI LÁSZLÓ

EGY FASISZTA POLITIKUS – EGY POLITIKUS FASISZTA (Ormos Mária: Mussolini, Bp. 1987. Kossuth)

A magyar történettudományból a hetvenes évekig hiányoztak azok a művek, melyek a fasizmust a maga komplexitásában, azaz társadalmi, politikai, gazdasági viszonyait egyaránt feltárva vizsgálták. Az addig megjelent művek főleg a politikatörténetre koncentráltak. Hiányzott az egyes fasiszta típusú diktatúrák közötti különbségek feltárása is. A fasizmus kutatás előrehaladását gátolták a második világháború sokkoló, főleg érzelmi elutasításban megragadható utóhatásai is, valamint azok a politikai megfontolások, melyek nem tartották szükségesnek a dimitrovi értékelés revízióját. Ezekből adódóan árnyalt fasizmuskép sem alakulhatott ki.

A hetvenes évek elején azonban jelentkezett egy olyan új irányzat a magyar fasizmuskutatásban, mely céljául egy hitelesebb fasizmuskép feltárását tűzte ki. Az első lépést ebben az irányban Vajda Mihály tette meg, aki "A fasiszta diktatúra funkciói" című tanulmányában a fasizmus elméleti kérdését tárgyalva szállt szembe a hagyományos koncepcióval. Berend T. Iván és Ránki György századunk húszas-harmincas éveinek gazdasági helyzetét elemezve újabb adalékokat nyújtottak a kialakuló képhez. Ormos Mária és Incze Miklós Európai fasizmusok című könyvükben felhasználva az említett elméleti és gazdaságtörténeti kutatásokat, egy új, teljes fasizmusképet nyújtottak. E szerzők munkáiban az a legfontosabb közös vonás, hogy a fasizmust, mint a polgári liberális állam válságából kivezető egyik utat szemlélték és komplex elemzéseket adtak mind az adott válságról, mind pedig magáról a fasizmusról. Ebbe a sorba illeszkedik be Ormos Mária Mussolini monográfiája is.

A könyv alcíme: politikai életrajz, s arról, hogy mit kell ez alatt értenünk, a szerző a mű előszavában így fogalmaz: "Végülis e vizsgálat középpontjában egy személyiségnek a hatalomhoz és az ideológiához való viszonya áll, ami természetszerűleg magában foglalja a hatalom és az ideológia egymás közti viszonyát e személyiség szempontjából." Ez az a momentum, amely ezt a művet minden eddigi, az olasz fasizmusról Magyarországon megjelent munkától megkülönbözteti. Mussolini személyiségének vizsgálata azonban olyan kérdés, amely nélkül az olasz fasizmusról átfogó képet alkotni lehetetlenség. E témán belül Ormos két olyan kérdést tárgyal, amelyekkel a korábbi magyar szakirodalom szinte egyáltalán nem foglalkozott. Az első, amely egyébként a mű első fejezetét alkotja, Mussolini *szocialista korszaka*. A teljes Mussolini-kép megalkotásához e korszak két szempontból is fontos adalékokat nyújt. Az

egyik az, hogy a fasiszta vezér szocialista korszakában szerzi meg azokat a legfontosabb ideológiai ismereteket, – Georges Sorel forradalmi szindikalizmusán keresztül egészen Marx nézeteiig – amelyeket később saját politikai céljainak megfelelően összeötvözve beépít fasiszta ideológiájába. Szocialista korszakának megismerése abból a nézőpontból is fontos, hogy már itt kibontakoznak Mussolininek azok a jellemvonásai, amelyek később is meghatározzák politikai cselekvéseit: a határtalan voluntarizmus, érvényesülési- és hatalomvágy. A szerző külön kiemeli, hogy ezek mellett a fasiszta vezér egyik legfontosabb tulajdonsága a mindenkori kompromisszumra való hajlama és taktikai érzéke volt, enélkül ugyanis – a megfelelő teoretikus felkészültség hiánya miatt – sohasem lehetett volna belőle kiemelkedő politikus.

A második fontos kérdéskör, melyet Ormos Mária műve vezérfonalának választ, *Mussolini és a fasizmus viszonya*. A fasizmussal foglalkozó korábbi munkák ezzel a kérdéskörrel alig foglalkoznak, meghagyva bennünket abban a tévhitben, hogy Mussolini – hasonlóan más fasiszta típusú mozgalmak vezetőihez – jelentéktelen személyiség volt, akit a fasizmus hulláma dobott fel magas pozíciójába. Ezzel szemben, mutat rá Ormos, az olasz fasiszta mozgalom mind ideológiáját, mind politikai cselekvésének fő irányát tekintve Mussolini "alkotása" volt. Elméletének igazolására a fasizmus megszületésének vizsgálata során talál érveket, ahol megállapítja, hogy teljes egészében Mussolinié az érdem, hogy felfedezi a frontról visszatérő, helyüket nem találó, meghatározatlan elemeket, akiket saját politikája szolgálatába tud állítani. Ezt támasztja alá a Matteotti – ügy nyomán kirobbant válság elemzése is. Ekkor ugyanis Mussolini jelentős pozíciókat vesz magán a fasiszta párton belül. Akad olyan csoport, amely szívesebben látott volna erélyesebb vezetőt a párt élén. Ennek ellenére Mussolini meg merte kockáztatni a kivárás taktikáját és az idő őt igazolta. A fasiszta párton, és annak intranzigens szárnyán belül is világossá vált, hogy Mussolinin kívül nincs még egy olyan jelentős személyisége a pártnak, aki a siker reményében tovább tudná vezetni a mozgalmat.

Ormos Mária új álláspontot képvisel az *olasz fasizmus uralomra jutásának* kérdése kapcsán is. Az eddig elfogadott "hivatalos" magyar értékelés szerint (lásd. Kis Aladár) az olasz nagyburzsoázia szocialista forradalomtól való félelmében fordul Mussolinihez. A fasiszta pártot pedig úgy ábrázolta, mint amelynek tevékenysége a squadrista terrorban merült ki.

Kihagyva így az elemzésből a fasiszta vezérnek a hatalom megszerzésére irányuló manővereit. Ezzel szemben már Vajda Mihály megállapította, hogy az olasz polgári liberális állam válságából kivezető egyetlen, minden tekintetben kielégítő úthoz, Olaszország szocialista átalakításához a feltételek több szempontból sem voltak adottak. Maga a munkásmozgalom nem volt

sem elég érett, sem elég egységes ahhoz, hogy forradalmát véghez vigye. Ezen felül az ország iparosítása még csak a kezdeteknél tartott, és így szervezett ipari munkásság csak az északi területeken volt. E munkásszervezetek, értve ezalatt a szocialista pártot és a szakszervezetet (CGL) nem tudtak megfelelő együttműködést kialakítani Dél parasztszervezeteivel. Vajda úgy látja, hogy az olasz burzsoázia számára két lehetőség kínálkozott. Az egyik az, hogy szövetezik a nagybirtokos réteggel. Ez a szövetség azonban minden bizonnyal gátolta volna az ipar gyors és nagyarányú fejlesztését. A másik, hogy szövetezik a fasiszmustal, és így lemondva a politikai hatalomról, az ipar fejlesztését tűzi ki legfőbb célul. Ormos Mária koncepciójának – amely közelebb áll Vajdáéhoz mint Kiséhez – újszerűsége abban áll, hogy több szempontot figyelembe véve, részletesen elemzi a politikai és társadalmi tényezőket és így teljesebb képet tud nyújtani a fasiszta hatalomátvétel jellegéről. Részletesen elemzi, az olasz liberális giolittiánus politika válságát, kitérve arra a fontos tényezőre, hogy ez a válság olyan súlyos politikai zűrzavarral járt együtt, ami lehetővé tette Mussolininek, hogy az egymással szembenálló erőket egymás ellen kijátszva maga szerezzék meg a hatalmat. Ezzel kapcsolatban részletesen elemzi Mussolininek azt a taktikáját, amely a válság elmélyítésére és minél hosszabb ideig való elhúzására irányult.

Megvizsgálja a kérdést a király – III. Viktor Emmanuél – szempontjából is, aki kezdetben azt a nézetet hangoztatta, hogy nem fog engednie fasiszta terrornak, majd belátva azt, hogy az cél a választás elé került, hogy vagy kinevezi Mussolinire vagy katonai diktatúrát vezet be, inkább az előző megoldáshoz folyamodott. Részletesen tárgyalja ezeken kívül a munkásmozgalmak helytelen stratégiáját is. Megállapítja, hogy az 1919–20-as alulról jövő gyárfoglaló mozgalmak leszerelése, és a mozgalmi harcok parlamenti frakciópolitikává alakítása hibás lépés volt, mert így a szocialista párt maga nyújtott lehetőséget a burzsoáziának arra, hogy a népmozgalmakat parlamenti taktikázással szerelje le. Hibás lépésnek tartja az 1922. augusztus végén kibontott általános, ún. törvényességi sztrájkot, mert ez lehetővé tette a fasiszta vezérnek azt, hogy a squadrista terrort újjáélesztve a burzsoázia szemében újra mint a szocialista zavargások elfojtója tűnjön fel. A polgári körök fasiszmushoz való viszonyának ismertetése során teszi meg Ormos azt a nagyon fontos megállapítást, hogy a nagypolgárság Mussolini mozgalmát mindenképpen ideiglenesnek tekintette, mivel nem tartotta összeegyeztethetőnek Mussolini taktikájának két ágát, azaz úgy látta, hogy előbb – utóbb szakítania kell a terrorral, ha parlamenti pozícióit meg akarja őrizni. Erre az ideiglenesség-képzetre építeni a fasiszmus támogatását hibás lépésnek bizonyult, mert Mussolini "formulák nélküli" taktikájában jól megfér együtt az illegális terrorista vonal a

parlamentari politikával és felelősségét az előbbivel kapcsolatban minden alkalommal át tudta hárítani, vagy a szocialistákra, vagy saját pártjának intranzigens szárnyára. A burzsoázia kénytelen volt elfogadni a fasiszta államot, számára is negatív következményeivel együtt. Annak gazdasági intézkedései ugyanis az olasz ipar fellendítését tűzték ki célul.

A *totális diktatúra* kiépítésével kapcsolatban Vajda Mihály megállapítja, hogy a fasizmusnak és Mussolininek is az volt a végső célja, hogy megszerezze a teljes hatalmat, és ezt a totális diktatúra megvalósításával el is érték. Vajda nagyfokú éleslátásról tesz tanúbizonyságot, amikor rámutat arra, hogy a teljes hatalommegszerzésével a Duce elérte célját, így politikai cselekvéseinek legerősebb motivációja megszűnt. Eből azt a következtetést vonja le, hogy a fasizmusnak, mivel törekvéseinek csúcspontját elérte, és újjáalakulni nem volt képes, szükségképpen meg kellett indulnia a lejtőn. Ormos Mária ezzel szemben azt állítja, hogy Mussolini a belpolitikai lehetőségek kimerülése után továbblépett. Politikai cselekvésének mozgatórugója ezek után az lett, hogy a fasizmus eszméit egész Európában népszerűvé és sikeressé tegye. Ekkor fogalmazza meg az ún. birodalmi politika eszméjét.

Ez az expanzív politika azonban a *fasizmus bukásához* vezetett. Az olasz fasizmus kutatói nagyjából egyetértenek abban, hogy a Duce a rendszer sorsát akkor pecsételte meg véglegesen, mikor a hitleri Németországhoz csatlakozott. Mint Ormos megállapítja, Mussolini terjeszkedési politikájához szövetséget keresve, szükségszerűen jutott el a német birodalomhoz, mivel Angliában és Franciaországban nem található támogatóra sem gyarmatpolitikájához, sem közép-kelet-európai és balkáni érdekeltségeinek kiterjesztéséhez. Ennek ellenére tett erőtlén kísérleteket Anglia szövetségének elnyerésére, mivel sem személyes gőgje miatt, sem a belpolitikai viszonyokra tekintettel nem engedhetne volna meg magának azt, hogy Hitler mellett a másodhegedűs szerepét játssza. Ránki György a németekhez való csatlakozás kapcsán kifejti, hogy a német hegemonia kialakulását megakadályozni kívánó gyenge kísérleteknek el kellett bukniuk, mert hiányzott a Németországot ellensúlyozni tudó gazdasági és politikai erő. Így Mussolininek a német szövetségbe kényszerülése – ahogyan Ormos Mária rámutat – egyben azt is jelentette, hogy kicsúszott a kezéből az események irányítása. A gazdasági erő említett hiánya pedig fokozatosan külpolitikai önállóságának teljes feladásához vezetett. A sorozatos háborús kudarok nyomán a fasiszta párton belüli szakadás és a demokratikus erők fellépése végülis formálisan megfosztják hatalmától.

A munka befejező részében a szerző leírja, hogy Mussolini ugyan megkísérli még a fasiszta állam újjáépítését, de ezek a kísérletek már nem az energikus, mindig megújulni és alkalmazkodni kész politikus próbálkozásai,

hanem egy olyan emberé, aki a német érdekek kiszolgálójává alacsonyodott, és eközben hitét és meggyőződését veszítette.

A könyvet jól tagolt és gazdag jegyzetanyag zárja, melynek gerincét a Mussolini Összes műveiből vett idézetek adják, de amely utal a témára vonatkozó majd minden jelentősebb feldolgozásra is.

TÓTH PÉTER

HÍREK – RÖVIDEN

Greksza Attila kivált az "AETAS" szerkesztőségéből. Indoklásul egyéb elfoglaltságaira hivatkozott. Az "AETAS"-KÖNYVEK sorozatban megjelenő "Válogatás az Annales történéseinek munkáiból" c. kötetet továbbra is szerkeszti. Az eddigi munkáját köszönjük.

Megjelent a KLTE Közművelődési Bizottsága kiadványának, a **Határnak** a 4. száma. A szerkesztőség ebben a számban közli az "Egyetemi és főiskolai folyóiratok szerkesztői találkozásának" az anyagát. Az 1987. április 16-17. lezajlott találkozón a szegedi *Harmadkor* és "AETAS" szerkesztői közül is jelen voltak, és hozzászóltak az ott felvetett témákhoz. Takács József (*Harmadkor*) "A nyolcvanas évek művészeti situációja", Bárdi Nándor pedig a történész-képzés helyzetéről, történetírásunk néhány problémájáról tartott előadást.

Huszt József születésének századik évfordulója alkalmából 1987. október 22-én tudományos ülészakot rendeztek a JATE Bölcsészettudományi Karán. Az ülészak elnöke, Szádeczky Kardoss Samu professzor volt. Az elhangzott tizennégy előadást a JATE Klasszika-Filológiai, Ókortörténeti, Régi Magyar Irodalom és a Középkori Magyar Történeti tanszék munkatársai tartották.

A JATE Társadalomtudományi Köre szervezésében 1987. őszén több előadásra került sor. Az elhangzott előadások: Király Zoltán: *Parlamentarizmus-Magyarország 1987* (beszélgetés), Uő.: *Parlamentarizmus és reform egy képviselő szemével*, Somogyi Ferenc: *Mennyit ér egy diplomás* (Az értelmiségi tőke értéke a társadalmunkban), Körösnéyi András: *A magyar értelmiség szellemi-politikai tagoltsága*. Az előadásorozat 1988. tavaszán több új témában tovább folytatódik.

November 10-11-én rendezték meg Szegeden a Móra Ferenc Múzeum Kezdeményezésére és szervezésében "A magyarországi értelmiség a XVI-XVII. században c. konferenciát. Az előadók között voltak Benda Kálmán, Bitskey István, Kubinyi András, Makkai László, Püspöki Nagy Péter (Pozsony), Péter Katalin, Szakály Ferenc és R. Várkonyi Ágnes is. A következő számunkban részletesen beszámolunk a konferenciáról.

Szerkesztőségünk meghívására 1987. október 22-én és 23-án Szegedre látogatott a Münchenben élő Bogyay Tamás professzor, aki a középkori művészettörténet nemzetközileg is elismert szakembere. A Szegeden töltött kettő nap során találkozott Kristó Gyula professzorral és a Középkori Magyar Történeti Tanszék munkatársaival. A Móra Ferenc Múzeum vezetői bemutatták Bogyay professzornak a múzeumot és annak történelemmel, régészettel foglalkozó munkatársait. Szerkesztőségünk külön is köszönetet mond a múzeum igazgatójának, dr. Trogmayer Ottónak és a történelmi osztály vezetőjének, dr. Zombori Istvánnak, akik segítettek szerkesztőségünknek Bogyay Tamás programjának kialakításában. A professzor a két nap alatt kettő előadást tartott: *"A domonkosfai kőoroszlántól a szegedi kőbárányig"* és *"Nyugati és keleti hatások a magyar koraközépkor művészetében"*. Bogyay Tamás életútjáról, tudományos munkásságáról hosszabb interjút közöltünk az "AETAS" 5-ös számában. Itt megtalálható a professzor tudományos publicisztikájának bibliográfiája is.

Megjelent az ELTE Jogász Társadalomtudományi Szakkolégiuma kiadványának, a Századvégnek a 3. száma. A közölt tizenegy tanulmány között szerepel L. Nagy Zsuzsa régóta íróasztalfiókban heverő *Trianon és a magyar társadalom* c. esszéje. Komoróczy Géza és Litván György írásai Polányi Károly történeti utópiáját, másrészt viszonyát a magyar politikához vizsgálják. Révész Sándor a NÉKOSZ-ról, Miszlivetz Ferenc az európai integráció esélyeiről, Fellegi Tamás László és Orbán Viktor pedig az 1980–82 közötti lengyelországi ellenzéki mozgalmakról írtak tanulmányt. A Századvég 3. számát –immár hagyományteremtően– hosszab szövegválogatás zárja, amelyben a manapság kevesek által ismert, a Horthy-korszak kiemelkedő szociáldemokrata teoretikusának, Mónus Illésnek a publicisztikájából közölnek 22 írást. Szerkesztőségünk ezúton is felhívja a Századvég szerkesztőinek figyelmét, hogy a kiadványhoz Szegeden nem lehet hozzájutni.

1987. nyarán védte meg a szegedi egyetem Bölcsészettudományi Karán Béres Mária *"Régészeti adatok Csongrád megye Árpádkori településtörténetéhez"* c. bölcsészdoktori értekezését. A bíráló bizottság elnöke Kristó Gyula professzor volt.

Az "AETAS" 7-es száma már számítógépes fényszedő rendszerrel készült. Ez lehetővé tette lapunk tipográfiájának javítását. Szerkesztőségünk köszönetet mond dr. CSAPO BALÁZSNAK és GONDA ISTVÁNNAK, az ADATREND Kiszövetkezet munkatársainak, akik segítsége nélkül ezt a változást nem tudtuk volna végrehajtani.

HIBAIGAZÍTÓ AZ "AETAS" 6. (1987/2.) SZÁMÁHOZ

Az "AETAS"-6-ban sajnálatosan több értelemzavaró hiba került, amire a szerzők utólag felhívták a szerkesztők figyelmét. A figyelmetlenségünkért az olvasóink és a munkatársaink elnézését kérjük! Az alábbiakban a hibátlan változatokat közöljük.

41. o. (Berend Nóra tanulmánya): A lap alján a XXX után következő, a japán történelem korszakolásában létező eltérő nézetek okát magyarázó mondat helyesen: "Ezek az eltérések attól függenek, hogy melyik eseményt vesszük alapul, mint a korszak kezdetét."

70. o. (Löffler Tibor tanulmánya): a jegyzetapparátusból kimaradt a 34-es jegyzet. A 34-es szám alatt ugyanis a 35-ös jegyzet szövege olvasható. A 34-es jegyzet szövege a következő: Az értékviszony lényegének megjelenéséről lásd Gedeon Péter "Árugazdaság és politika" c. könyvét.

107. o. (Bemutatjuk Váczy Péter professzort): Váczy professzor önéletrajzában Jakubovich Elemér neve rosszul /Jakuvich/ szerepel.

147. o. (Bárdi Nándor: *A példaadás tudatossága* c. ismertetése Fábíán Ernő könyvéről) A cím alól elmaradtak az ismertetett könyv bibliográfiai adatai. Ez már csak azért is fontos, mert Fábíán könyvét annak kiadása után hamarosan hatósági úton visszavonták. Fábíán Ernő: *A példaadás erkölcsse*, Bukarest, Kritérion KK. 1984. 271 p.

MUNKATÁRSAINK

- Bellavics István** – 1961-ben született Szombathelyen. 1987-ben végzett a JATE Bölcsészettudományi Karán, történelem – K-Európai speciális képzés szakon. Jelenleg a JATE M.-L. Központi Tanszékcsoport Dokumentációs és Információs Bázisának dokumentátora.
- Deák Ágnes** – 1960-ban született Szegeden. A JATE Bölcsészettudományi Karán szerzett magyar – történelem szakon diplomát 1985-ben. Jelenleg ugyanennek az intézménynek az Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszékén tudományos segédmunkatárs.
- Duró Annamária** – 1962-ben született Szegeden. 1986-ban fejezte be a tanulmányait a JATE Természettudományi Karának földrajz – történelem szakán. Jelenleg TMB ösztöndíjas az MTA Regionális Kutatások Központja Településkutató Csoportjánál, Kecskeméten.
- Németh Csaba** – 1964-ben született Pápán. A JATE Természettudományi Karának ötödik éves földrajz – történelem szakos hallgatója.
- Pikó András** – 1963-ban született Békéscsabán. A JATE Bölcsészettudományi Karának IV. éves történelem – K-Európa speciálképzés szakos hallgatója.
- Pribelszki János** – 1965-ben született Orosházán. Jelenleg a JATE Bölcsészettudományi Karának IV. éves történelem – magyar szakos hallgatója.
- Soós Edit** – 1962-ben született Baján. 1986-ban fejezte be a tanulmányait a JATE Bölcsészettudományi Karán, történelem – orosz szakon. Jelenleg ugyanennek az intézménynek a Tudományos Szocializmus Tanszékén tanársegéd.

- Szilasi László** – 1964-ben született Békéscsabán. A JATE Bölcsészettudományi Karának negyedik éves történelem – magyar szakos hallgatója.
- Tóth Péter** – 1966-ban született Szegeden. A JATE Bölcsészettudományi Karának másodéves történelem – olasz szakos hallgatója.
- Vajda Zoltán** – 1967-ben született Szegeden. A JATE Bölcsészettudományi Karának másodéves történelem – angol szakos hallgatója.
- Valuch Tibor** – 1963-ban született Tatán. 1987-ben fejezte be tanulmányait a KLTE Bölcsészettudományi Karának történelem – földrajz szakán. Jelenleg nevelőtanár Debrecenben.
- Zilahi Tibor** – 1965-ben született Karcagon. A JATE Bölcsészettudományi Karának negyedéves történelem – orosz szakos hallgatója.

SZÖVEGSZERKESZTÉS SZÁMÍTÓGÉPPEL

Az ADATREND Kiszövetkezet és a MICROCOMP GM szövegszerkesztést vállal IBM PC – Hewlett Packard LaserJet rendszerére. A szövegeket számítógépre vesszük fel, majd lézer printeren nyomtatjuk ki. Ezáltal a kéziratból közvetlenül nyomdai minőségű, azonnal fotózható (camera ready) anyagot készítenek rövid átfutási idővel. A rögzített szöveg mágneslemezen megőrizhető, bármikor újraserkeszthető, kinyomtatható.

Folyóiratok, könyvek szedésében referenciával rendelkezünk. Igényes szerkesztési megoldásokra (többhasábos tördelés, élőfej, bonyolult képletek, táblázatok) is vállalkozunk. A magyaron kívül angol, német, francia, olasz, spanyol, svéd stb. nyelvű szövegek szerkesztését vállaljuk, egy anyagban akár több nyelven is. Többféle betűtípussal és betűmérettel dolgozunk. Ez a szöveg Times 12 pt betűvel készült.

Az ADATREND Kiszövetkezet és a MICROCOMP GM szövegszerkesztést vállal IBM PC – Hewlett Packard LaserJet rendszerére. A szövegeket számítógépre vesszük fel, majd lézer printeren nyomtatjuk ki. Ezáltal a kéziratból közvetlenül nyomdai minőségű, azonnal fotózható (camera ready) anyagot készítenek rövid átfutási idővel. A rögzített szöveg mágneslemezen megőrizhető, bármikor újraserkeszthető, kinyomtatható.

Folyóiratok, könyvek szedésében referenciával rendelkezünk. Igényes szerkesztési megoldásokra (többhasábos tördelés, élőfej, bonyolult képletek, táblázatok) is vállalkozunk. A magyaron kívül angol, német, francia, olasz, spanyol, svéd stb. nyelvű szövegek szerkesztését vállaljuk, egy anyagban akár több nyelven is. Többféle betűtípussal és betűmérettel dolgozunk. Ez a szöveg Times 6 pt betűvel készült.

Times 24 pt bold

Times 18 pt bold

Times 14 pt bold Times 14 pt *Times 14 pt italic*

Times 12 pt bold Times 12 pt *Times 12 pt italic*

Times 10 pt bold Times 10 pt *Times 10 pt italic*

Times 8 pt bold Times 8 pt

Times 6 pt bold Times 6 pt

Nemcsak szövegszerkesztést, hanem

IBM kompatibilis AT/XT számítógépek szállítását

is vállaljuk olcsón, gyorsan.

ADATREND

Kiszövetkezet

Szegedi Önelszámoló Egysége

6724 Szeged, Lomnici u. 11.

Telefon: (62) 56-398 (éjjel-nappal)

Fk:Dr. Kocsondi András rektorhelyettes

Készült a JATE Sokszorosító Üzemében, Szeged

Engedélyszám: 50/88.

Méret: B/5

Példányszám: 450

Fv: Lengyel Gábor

"AETAS" – KÖNYVEK címmel

szerkesztőségünk kiadványsorozatát indít

Az 1988-as év folyamán előreláthatólag megjelenik:

1. *Karácsonyi János: A hamis, hibáskeletű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig*
(a pótlásokkal egybeszerkesztve!)
újrakiadás, ára kb. 80 Ft
2. *Csécsy Imre válogatott írásai*
(eddig még nem publikált tanulmányok is szerepelni fognak benne)
a 350 oldalas kiadvány ára kb. 120 Ft
3. *Válogatás az ANNALES köréhez tartozó történészek műveiből*
(részletek eddig magyarra még nem fordított könyvekből)
a 250 oldalas kiadvány ára kb. 80 Ft

A fenti kiadványok az MTA – Soros Alapítvány Bizottság támogatásával készülnek.

Előjegyezhetőek a szerkesztőségünk címén.